

Gróf Széchenyi István *Hitel* című, 1830-ban megjelent könyve ma is a 19. század egyik legtöbbet emlegetett magyar nyelvű szövege. Jelen tanulmánykötet szerzői eltérő tudományágak felől, többek közt a politikatörténet, a gazdaságtörténet, az eszmetörténet és az irodalomtörténet összefüggéseiben veszik szemügyre Széchenyi munkáját, s jutnak az eddig ismertektől sok tekintetben eltérő megállapításokra. A tanulmányok olvastán kitűnik, a *Hitel* nem csupán a magyar történelem egy kiemelkedő jelentőségű korszakának a megismeréséhez elengedhetetlen, hanem saját korunk gazdasági, társadalmi és kulturális valóságának a jobb megértéséhez is hozzásegít. A kötet közzétesz a *Hitel* egy kortárs olvasójától származó, eddig kiadatlan kéziratot is.

A *Hagyományfrissítés* az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kételyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.

Jólét és erény

Tanulmányok Széchenyi István
Hitel című művéről

Szerkesztette Hites Sándor

Jólét és erény

Tanulmányok Széchenyi István
Hitel című művéről

reciti

Hagyományfrissítés · 2

sorozatszerkesztő
Fórizs Gergely

Gróf Széchenyi István *Hitel* című, 1830-ban megjelent könyve ma is a 19. század egyik legtöbbet emlegetett magyar nyelvű szövege. Jelen tanulmánykötet szerzői eltérő tudományágak felől, többek közt a politikatörténet, a gazdaságtörténet, az eszmetörténet és az irodalomtörténet összefüggéseiben veszik szemügyre Széchenyi munkáját, s jutnak az eddig ismertektől sok tekintetben eltérő megállapításokra. A tanulmányok olvastán kitűnik, a *Hitel* nem csupán a magyar történelem egy kiemelkedő jelentőségű korszakának a megismeréséhez elengedhetetlen, hanem saját korunk gazdasági, társadalmi és kulturális valóságának a jobb megértéséhez is hozzásegít. A kötet közzé tesz a *Hitel* egy kortárs olvasójától származó, eddig kiadatlan kéziratot is.

A *Hagyományfrissítés* az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kétélyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.

Jólét és erény

.

Tanulmányok Széchenyi István
Hitel című művéről

szerkesztette

HITES SÁNDOR

r e c i t i

Budapest · 2014

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A kötet tanulmányainak többsége az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2012. november 29-én rendezett konferenciájára készült. A konferencia megrendezését a KA-VOSZ Pénzügyi Szolgáltatásokat Közvetítő Zrt. támogatása tette lehetővé.

A borítón és a szennycímlapon az Osztrák Nemzeti Bank a *Hitel* megjelenésének idején forgalomban lévő egyik bankjegye látható.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2063-8361
ISBN 978-615-5478-00-0

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

HORKAY HÖRCHER FERENC

Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az irodalomtörténetet
A Hitel tudományközi kontextusai. 9

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Hogyan értelmez a korabeli olvasó? 29

TAKÁTS JÓZSEF

Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben 39

RÁKAI ORSOLYA

A Hitel modernsége 61

DOBSZAY TAMÁS

Önfelmentéstől a felelősségvállalásig, konszenzustól a diskurzusig
Széchenyi és a magyar mentalitás 77

HITES SÁNDOR

Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli
a Hitel gazdaságtanában. 95

HALMOS KÁROLY

A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája . 133

SOMORJAI SZABOLCS

1830: egy hitelválság és a Hitel 147

Észrevétel, A' Hitelre mellyet irt Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY

Sajtó alá rendezte, bevezette: BÁTORI ANNA. 165

„Szellem s anyag, honszeretet s önérdek
Mily biztosan lejt a közjó felé.”

Arany János: *Széchenyi emlékezete*

HORKAY HÖRCHER FERENC

*Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi
az irodalomtörténetet*

A Hitel tudományközi kontextusai

A Hitel helye az irodalmi kánonban

Széchenyi *Hitele* kétségtelenül fontos szerepet játszik a magyar irodalomtörténeti narratívákban.¹ De egészen sajátos helyet foglal el a magyar múlttal foglalkozó tudományos diskurzusok rendjében is: a politikatörténet, az eszmetörténet, a gazdaságelmélet története számára is fontos témát jelent.²

¹ Az Akadémiai Irodalomtörténet a következőképp ír róla: „A magyar irodalom épp ekkor – a *Hitel* megjelenése idején és nem kis mértékben hatására – kezdett a múlton való révedezés helyett a jövő romantikusan biztató távlatai felé fordulni. Vörösmarty a Kritikai Lapokban találóan állítja szembe egymással Horvát Istvánt és Széchenyit, mint a hazafiság két ellentétes felfogásának képviselőit: 'Históriát tanulni én is inkább Horvát Istvánhoz mennék... de a jövődőség mosolygó tartományiba inkább Széchenyit ohajtanám kalauznak... s nekünk most inkább Prometheusra van szükségünk, mint Epimetheusra'.", *A magyar irodalom története, III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 382.

² A politikatörténeti összefüggések Szekfű Gyula klasszikus, illetve Gergely András, Csorba László és Oplatka András újabb monográfiáiban kerültek kifejtésre. Eszmetörténetileg az e kötetben is szereplő Takáts József mellett Schlett István és Dénes Iván Zoltán írásai a relevánsak. A gazdaságelméletben a klasszikus Kautz Gyulára érdemes hivatkozni, aki külön fejezetet szentelt Széchenyinek, s maga is a *Hitel* interdiszciplináris jellegét hangsúlyozta: „Széchenyi reformeri szerepének egyik

Ennek nemcsak az a kultikus szerep a magyarázata, amelyet a reformkor értelmezésére szolgáló elbeszélésben már saját korában is betöltött, hanem e kötet tanulsága szerint sokkal inkább maga a mű, megírtságának módja csábít ilyen sokféle értelmezésre. Vitathatatlan, bár tulajdonképpen nem evidens, hogy a *Hitel* mindig is részét képezte a magyar irodalomtörténeti kánonnak. Mindenesetre a többféle kontextusban való értelmezés megkülönböztetett szerepkörre utal, s a jelen kötet izgalmas válogatása is lényegében a fent említett diszciplínákra kiterjedő érdeklődést reprezentálja.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen elmélettörténeti bevezetésben nem foglalkozhatom minden kontextussal egyforma súllyal, ezért leghelyesebben talán akkor járok el, ha mindjárt az elején világossá teszem saját elköteleződésemet. Tehát, számomra e tanulmánygyűjtemény a következő két szempontból nyújtja a legtöbb érdekességet. Egyrészt, mert meggyőző bizonyítéka annak, hogy a kortárs irodalomértés a 19. század első harmadára vonatkozólag is képes alkalmazni az egyébként a kora modern korszak tágas irodalomfelfogására, a *litterae*-re kidolgozott, eszmetörténeti alapozottságú, összetett, sok szempontú megközelítésmódot. Másrészt pedig azért, mert saját, e korszakra vonatkozó kérdéseim megválaszolásában is tovább vezet.

Irodalom-, gazdaság és politikai gondolkodástörténet

Mint ajánlásából („Honunk szebbelőkű asszonyinak”) láthatjuk, a szerzői szándék szerint a *Hitel* leginkább erkölcsnemesítő vitairatként értelmezhető, tágabb értelemben pedig a felvilágosult társadalomjavító és moralizáló publicisztika körébe tartozik: „A’ Hitelről szólok, ’s a’ mi belőle foly, a’ becsületről, az adott szó szentségéről, a’ cselekedetek egyenességéről”.³ Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a gazdaságelmélet történetének is része – nem csoda, hogy Kautz Gyula is így tekintett rá, hiszen a hitel kérdését valószínűleg éppen e könyv tette a kor gazdasági fejlődésével kapcsolatos vitáinak egyik kulcskérdésévé. Ám természetesen azon sincs mit csodálkozni, ha a politikai

fénypontja, mint mondók, az, hogy mint az államtudomány s nemzetgazdaságtan művelője, ez irányban számos és pedig nagybecsű *irodalmi művekkel* is lépett fel.” KAUTZ Gyula, *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon* [1868], Bp., Pesti Könyvnyomda, 1911, 279.

³ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, v.

eszméletörténet kutatói is érdeklődnek iránta, pedig nem lehet azt mondani, hogy különösebben élesen exponálna aktuális politikai problémákat.⁴ Éppen ellenkezőleg, a könyv meghatározó jegye, hogy a közjogi-sérelemi politizálás szokásos nyelvét tudatosan kerüli. Már-már apolitikusnak is mondhatnánk, hisz például a Bécshez fűződő kérdést alig érinti. Mai kifejezéssel, aktuálpolitika helyett a társadalmi viszonyrendszerek érdeklik, a polgári élet működési mechanizmusai, az egyének egymás közötti diskurzusa. Ám ez a feltehetőleg nagyon is tudatos szerzői választás sem tekinthető politikailag ártatlannak – gondoljunk csak arra, hogy a kézirat első olvasója a cenzor volt. Feltehető, hogy politikai jelentése (is) volt a politikai vonatkozások alulhangolásának, s a gazdasági-szociális kérdés felülreprezentálásának. Széchenyi taktikája arra irányult, hogy ne a nemzet és Bécs között feszülő konfliktus körébe eső tárgyat válasszon, hanem belső vitát generáljon. Mégpedig azzal a nagyon is provokatív módon előadott, szimpla tézissel, miszerint a hazai birtokos osztályok épp a hitellehetőségek szűk és elavult módja miatt nem bírnak kilábalni a gyakran tapasztalható eladósodottságból, s ebből következően az elszegényedésből. Széchenyi művének legendás születési körülményei mintha arra utalnának, hogy a büszke arisztokrata panaszáról van szó a rideg bankárok világával szemben. Valójában azonban a hitelfelvétel pillanatnyi kudarcának inkább saját közege és a bontakozó hazai nyilvánosság felé fordítja a grófot. Azzal, hogy saját érdekeikre próbálja ráébreszteni kortársait, egyben a magyar törvényhozást is igyekszik ismét mozgásba hozni. Ebben a tekintetben

⁴ Itt érdemes emlékeztetnünk rá, milyen termékeny eredményeket produkált a politikai eszméletörténeti módszer alkalmazása a hazai irodalomtörténetben az utóbbi majd két évtizedben, elsősorban a régebbi magyar irodalom területén. A Csetri Lajos és Bitskey István munkássága nyomán bontakozó szakirodalomból lásd: DEBRECZENI Attila, *Az érzékenység eszméletörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. Uő., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 55–67.; KECSKEMÉTI Gábor, *Az eszméletörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat, 2004. 161–168.; BENE Sándor, *Eszméletörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle 2007/1, 50–64.; HARGITTAY Emil, *Filológia, eszméletörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009.; Lásd még a Helikon 2009/1–2-es, *Eszméletörténet és irodalomtudomány* című számát. A 19. század vonatkozásában mindenképpen Takáts József volt a kezdeményező szerep.

akár a nyilvános politikai oráció műfajához is kapcsolható: olyan nyelvi teljesítményről van szó, melyet kézenfekvő módon értelmeztek kortársai közéleti cselekvésként.

A kötet címe szerint a szerző legfőbb célja egy fogalom, s az általa meghatározott intézményi és személyközi viszonyrendszer értékeire felhívni a figyelmet. A hitel témája idegen a honi nemesi-arisztokrata gondolkodástól, ezért Széchenyinek ugyancsak erőteljes ellenállásra kellett számítania. Az alábbiakban először azt szeretném megmutatni, hogy műve milyen értelemben illeszkedik a valamivel korábban, elsősorban brit kontextusban kibontakozó vitához, annak nyelvéhez, nyilván nem függetlenül a szerző közismert angломániájától. Másodsorban azt veszem szemügyre, hogy az angломán tematikát milyen viszony fűzte a csinosodás nyelveként emlegetett diskurzushoz.⁵ E kérdéskör kapcsán a gazdagság, az erény és a szabadság viszonyát morális kérdésként fogom elemezni. Ezt követően azt is érintem, elsősorban a Dessewffyvel folytatott vitája alapján, hogy miért találhatta olyan provokatívnak Széchenyi gondolatmenetét kora magyar nemesi-arisztokrata közgondolkodása. A kötet tanulmányainak rövid bemutatása után végül arra is kitérek, hogy miként árnyalhatja ez a tanulmánykötet a reformkorral kapcsolatos korszakolási problémákat.

A 18. századi brit-európai kontextus és az angломánia mint diskurzus

Széchenyi könyvének programja magyar környezetben meglehetősen újszerűnek tekinthető. A hagyományos nemesi-arisztokrata magyar közgondolkodásra nem volt jellemző az a fajta cél-rationális beszédmód, mely elvi érvénnyel kérdezne rá a gazdasági cselekvések vagy e cselekvések korlátainak hosszú távú hatásaira. Ennek az akár a bevett szokásokkal való szem-

⁵ TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = T. J., *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 19–20. Itt utal KONTLER László *Az állam rejtelmiei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei* (Bp., Atlantisz, 1997) című kötetének Robertson-fejezetére (188–208). A csinosodás nyelvével kapcsolatban (amit én inkább neveznék az udvariasság, a *politeness* nyelvének) lásd még: *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Bp., Osiris, 1996.

befeszülést is vállaló beszédmódnak persze vannak előzmények: először a 18. század végén szólal meg ez a szólam Berzeviczy Gergely felvilágosult, modernizáló munkájában. Berzeviczy elméleti munkássága brit forrásokra, elsősorban Adam Smith-re támaszkodik – nem csoda, hogy Göttingenben választják a tudós társaság tagjává, hiszen a göttingeni iskola közvetít a magyar szellemi élet és az angolszász világ között. Széchenyi is ugyanehhez a recepcióhoz köthető, tehát Smith 18. századi kontextusához, így többek között a *rich country–poor country*-vitához. Az ezt feldolgozó István Hont többek közt arra hívta föl a figyelmet, hogy ha megfelelő eszmetörténeti alapossággal rekonstruáljuk nézeteit, Smith maga sem a klasszikus kapitalista közgazdaságtan ideológusa, ahogy a Ricardo-iskola és 19. századi követői értelmezték, hanem ahhoz a kora modern kontextushoz tartozik, amelyet Grotius, Hobbes vagy Samuel Pufendorf neve fémjelez.⁶

Ezt a kontextust a klasszikus antik politikai gondolkodásra támaszkodó republikanizmus és machiavellianizmus (vagyis a szakirodalomban egy ideig „civic humanism”-nek nevezett felfogás), valamint a vele szembenálló természetjogi és politikai gazdaságtani diskurzusok vitája rajzolja ki. Adam Smith és barátja, David Hume (mint Mandeville korábbi tanításának és a skót iskola felfogásának kritikusai és kiteljesítői) olyan történetiszemlélet alapján állnak, amely a (régii) Whig ideológiának megfelelően nem riadt vissza a modern (kereskedő) társadalomra jellemző erkölcsi szokások támogatásától. Éppen ellenkezőleg: a fejlődés híveiként úgy látták, korukra döntő módon és előnyösen változott meg hazájukban (és Európában általában is) az ember társas viselkedésére jellemző habitus és szokásrend. Az értelem fejlődésével, a szenvedélyek mérséklésével és a vetélkedés békés (kereskedelmi) csatornába vezetésével összefüggő új szokások lényege az interperszonális kapcsolatok

⁶ Először az általa társszerkesztett *Wealth and Virtue* című kötetben, amelyre jelen tanulmánykötet is utal a címével (*Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, eds. István Hont, Michael Ignatieff, Cambridge, Cambridge University Press, 1983), majd a Magyarországon még jórészt visszhangtalanul maradt *Jealousy of Trade* című kötetében: István HONT, *Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2005. A kötetre vonatkozó egykori kritikám: *Eszmetörténeti bevezetés a globális kapitalizmus gazdaságtanába*, Élet és Irodalom (50)2006, 8. szám, február 25. Ugyanerről a kötetről részletesebben: KONTLER László, *A globális kapitalizmus elviselhetetlen könnyűsége*, Budapesti Könyvszemle, (18)2006/3, 204–213.

kifinomulása, az udvariasság, a tisztelet és a gyöngédség. Az új értékrend lényege a *commerce*, amely egyszerre jelent árucserét és eszmecserét, mindkét esetben a *fair play* szabályai alapján.

Ez a meggyőződés szemben állt a gazdaság felívelésével párhuzamosan beköszöntő erkölcsi hanyatlástól rettegő republikánus felfogással, mely az antik görög demokrácia és a római köztársaság örökösének vallotta magát, s a politikai közösség szabadságára és autonómiájára/autarkheijára helyezte a hangsúlyt. Szemben állt továbbá a piaci versenyt elnyomó, a hazai árukat indokolhatatlan versenyelőnyhöz juttató francia politikai gazdaságtannal. Emellett sok tekintetben támaszkodott a kora modern természetjogi hagyományra, mely viszont maga is vitában állt a republikanizmus machiavelliánus felfogásával, átjárást hozva létre a természetjogi felfogás igazságosság-elmélete és a lassanként önállósuló politikai gazdaságtan haszonelvűsége között. Anélkül, hogy a vita messzire vezető szálait akár bogozgatnánk is, a Smith–Hume iskola olyan alapbelátásaira kell utalnunk, mint amilyen a kereskedelem szabadságának igénylése, a munkamegosztás hasznának bizonyítása, vagy a piaci mechanizmusok (így a nevezetes „láthatatlan kéz” működésének) leírása. Ezek a belátások társulnak náluk egyfelől az emberi természetben potenciálisan meglévő lehetőségek kibontakoztatásával (önmérséklet, társiaság, szimpátia), másfelől pedig a társas viszonyokat szabályozó intézmények és erkölcsi elvek (*rule of law*, igazságosság) kifinomultabbá válásával. Előbbi tekintetben Smith morális érzelmekről szóló szövege az irányadó (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759), az utóbbiban pedig a jogtudományról tartott előadásai (*Lectures on Jurisprudence*, 1762–3, 1766). A gazdaság működésével kapcsolatos belátások tehát kapcsolatban állnak a természetjogi gondolkodás bizonyos vonásaival, azon belül is annak történelemszemléletével, vagyis a skótok négylépcsős (stadiális) elméletével. E felfogás szerint a népek szükségszerűen haladnak át a fejlődés különböző fokozatain, míg elérnek a kereskedő államhoz, amely a társadalom legcivilizáltabb, tehát legkifinomultabb szerveződési formája.⁷

Széchenyi tisztában lehetett Hume és Smith jelentőségével. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy már atyja, Széchényi Ferenc is beszámol angliai útínaplójában arról, hogy találkozott Smith-szel, illetve meglátogatta

⁷ Smith jogtudományi előadásai a történeti fejlődésrajz módszertanával élnek, szemben a két főművel, melyeknek narratíváját nem elsősorban az időbeliség szervezi. A kérdésről lásd Knud HAAKONSSON, *The Science of the Legislator*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

Hume síremlékét. A II. József szolgálatába állt atya, aki később a romantikus vallási megújulás egyik fontos szervezője lesz Bécsben, tehát pontosan tudta, kik tartoznak kora meghatározó felvilágosult gondolkodói közé a brit szigeten, s kultuszukat kész volt maga is ápolni. Széchenyi így közvetlen örökségként kaphatta azt az anglofiliát/anglomániát, melybe belefértek a skótok is, s mely őt magát is hamar, már 1815 őszén az Egyesült Királyságba csalta.⁸ Nagy britek személyes társaságába is bejutván és teljesítményeik ismeretében, Széchenyi a jelek szerint igencsak alaposan utánanézett, mi lehet a britek sikerének kulcsa. Nem csoda hát, ha utóbb maga is az ő erőnyeiket igyekezett felvirágoztatni az övéi között is. Saját kora is felismerte benne az angломánt, s ez láthatólag nem volt ellenére.⁹

Ez az elfogultsága érthetővé teszi, hogy miért fordult ekkora érdeklődéssel a hitel és az annak működését biztosító brit társadalmi előfeltevés-rendszer felé, s miért bizonygatta, hogy az a magyaroknak is hasonló hasznokat teremhet. Az áttörés viszont nem volt könnyű, olvasói egyáltalán nem voltak felkészülve az alkotmányos rendszer alapjait is érintő javaslataira. Ráadásul kortársai elsősorban Bentham hatását vélték felismerni könyvében,¹⁰ s e radikális társadalomreformer nem élvezett osztatlan elismerést a magyar nemesség köreiben.

Gazdagság, egyéni szabadság és közjó: anglománia és a csinosodás nyelve

Széchenyi Angliával az ipari forradalom kellős közepén ismerkedik meg. Ennek megfelelően számára az egyet jelent a fejlett ipari technológiával, a viszonylag szabad kereskedelem nyújtotta előnyökkel és a civilizált társadalmi diskurzussal. Amikor Angliát társadalmi viszonyai fejlettségéért dicséri, azzal egy másik, korabeli diskurzusfajtaához is kapcsolódik, ahhoz, amit az újabb

⁸ A későbbiek során még ötször látogat el, hosszabb-rövidebb időre, a szigetországba. Vö. FÓNAGY Zoltán, *Hagyomány és modern határán – Széchenyi István, a magánember*, Magyar Tudomány, 2010/12, 1437–1446.

⁹ BODROGI Máté Ferenc, *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*, It, 2011/2, 150–176.

¹⁰ PULSZKY Ferenc írja visszaemlékezésében: „Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából”. *Életem és korom*, szerk., jegyz., előszó OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, I. 1958, 64.

hazai szakirodalom a csinosodás nyelveként emleget.¹¹ Ez a beszédmód – mely antik, ciceróniánus gyökerekből kinőve a 17. század régiek–modernnek vitájában válik erőteljessé – abból indul ki, hogy a modern korszak fejlettségében meghaladja a korábbi történeti korszakokat. E nézőpontból a történelem fejlődési ívet rajzol ki, addigi legmagasabb csúcán a kereskedő állammal, amely a szűkös cserekereskedelmet a hosszú távú kereskedelem előnyeire cserélve hozza létre a gazdasági együttműködések bonyolult láncolatát. Ezek révén akkora vagyonok fölhalmozására van lehetőség, mégpedig széles körben, amekkorákra korábban nem volt példa. A tengeri kereskedelemmel rendelkező európai udvari kultúrákban kialakulnak a luxus-iparágak, fejlődésnek indulnak a tudományok és a művészetek.

A kereskedelem sikeres folytatásához azonban bizonyos feltételeknek teljesülniük kell: a kereskedők biztonságos tevékenykedését az államnak kell garantálnia, vagyis békére van szükség; továbbá nem szabad a védővámok, adók és egyéb kormányzati beavatkozások révén gátolni a kereskedelmet; harmadrészt olyan törvényi környezetre van szükség, amely képes a hosszú távú kereskedelem természetéből adódó időbeli csúszás kompenzálására, vagyis a vállalkozások lebonyolításához szükséges feltételeket is biztosítja, magyarán lehetővé teszi a hitelezést. A fejlődésnek ugyanakkor nem csak feltételei, hanem jól meghatározható következményei is vannak. A kereskedelem alapja a széleskörű kapcsolatok kiépítése, bel- és külföldön egyaránt. Ez pedig arra neveli a kereskedőt, hogy megtanulja más népek nyelveit, más tájak szokásait, más törvények elvárásait, vagyis hogy megismerje és elfogadja más kultúrák működési módjait. A kereskedelemből nyert tapasztalat tehát hozzájárul ahhoz, hogy az ember mind társaságibb, korabeli szóval: társiasabb, természetűvé váljék. Hiszen sokféle emberrel kell szót értenie, s ennek során elsősorban a rábeszélés, nem pedig az erő és a katonai hatalom technikáit alkalmazhatja. E sokféle hatás csiszolja az elmét, pallérozza a jellemet, olajozza a társadalom fogaskerekeit, s még a különböző társadalmak között is számos kapcsolatot létesít, lehetővé téve a folyamatos kommunikációt, az egymástól való tanulást.

Ahhoz azonban, hogy a kereskedelem becse növekedjék, s a harci eredményeket kiszorítsák a kereskedői-polgári étoszra jellemző szolidabb és puhább tech-

¹¹ A fogalomhasználat Takáts József munkájából való. A terminológiát magyarul természetesen Kármán József nevezetes műve igazolhatja: *A nemzet csinosodása* (1794).

nikák, szükség volt a reformáció, a humanizmus és a felvilágosodás szellemi mozgalmaira, a tudományok és a művészetek fejlődésére, valamint a mindennapi viselkedéskultúra átalakulására is. Ezek közül – nyilván nem függetlenül Max Weber nevezetes elemzésétől – talán a legfontosabb az a munkaetika, amelyet a protestantizmus hozott magával, egyaránt felértékelve a kétkezi és a szellemi munkát, megerősítve a munka révén szerzett tulajdonjogot, illetve immár nem szégyenletesként mutatva a munka révén szerzett vagyont. Ez a munkaetika és tulajdonvédelem teljesedett ki Angliában a *Bill of Rights*-ban és az egyéni szabadság Locke révén teoretikusan is megalapozott védelmében.

De mi köze van a protestáns etikának a tudvalevőleg katolikus Széchenyi felfogásához? Nyilvánvaló, hogy e tekintetben az angломánia volt az a közvetítő elem, amely lehetővé tette az áttérést a közép-európai arisztokrácia értékrendjéről a polgárosult brit arisztokrácia értékrendjére. Ez az átalakulás azért nem jelenthetett különösebb problémát, mert egy másik korabeli vita, a gazdagságról és a luxusról folytatott polémia már előkészítette hozzá a talajt.¹² Ennek hátterében a janzenisták és a jezsuiták 17. századi pengeváltása állt, amit a Pufendorf által képviselt neo-arisztotelianus és a Nicole által képviselt augusztiniánus politikai teológia küzdelme közvetített Smith és társai felé. E viták tanulsága szerint akár abból az arisztotelészi tételből indulunk ki, miszerint az ember születésénél fogva társias lény, akár a bűnös ember ágos-toni víziójából, mindkét esetben oda lyukadunk ki, hogy vagy eredendően jó természetéből, vagy éppen ellenkezőleg, saját érdeke miatt látja be az együttműködés hasznát, az ember előbb-utóbb képes felismerni az együttműködés, a kereskedelmi társiaság előnyeit.¹³ E témát gondolja tovább Shaftesbury és Mandeville pengeváltása alapján Hume, és ezt veszi át Smith is, sztoikus és keresztény megerősítéssel. Elemzésük szerint a kereskedő állam városi életet folytató polgárai számára a luxuscikkek megszerzése olyan motiváló erőt jelent, amely felpörgeti a gazdagságot, az ipart és a kereskedelmet is, így új mesterségek kialakulásához és nagyszerű felfedezésekhez vezet.¹⁴

Van persze ára is mindennek: az egyén erkölcsi erényeit fenyegető korrupció rémét festi fel Rousseau, Smith nagy vitapartnere, mégpedig republikánus alapon. Eszerint a szerzés olthatatlan szomja megtöri a jellemet, s a társadalom számára fontos erények kivesznek. Smith azonban ellenkezőképp látja: lehetséges, hogy az urbánus-civilizált közegben háttérbe szorulnak a harcias

¹² Itt István HONT műve alapján összegzem a vitát.

¹³ Lásd HONT, *i.m.*, 47–48.

¹⁴ *Uo.*, 183–4.

erények, ám ezek helyett kialakulnak mindazon civilizált, megszelídített humanitásra jellemző erények, melyek már az udvari emberről szóló diskurzusban is fontosak voltak, s később a polgári létforma jellegzetes erényeként határozódnak meg, gondoljunk csak Jane Austen regényhőseire. A kifinomultság, az érzékenység, a beleérzés képessége, az önmérséklet és önreflexió készsége, a beszélgetés művészete, az illedelem és a tapintat, vagyis mindaz, ami az *udvariasság* szóban összegezhető, eszerint nem öncélúan alternatív erénykatalógus: a társas viszonyok válnak általuk szorosabbá, a kereskedelem működéséhez szükséges intézmények hatékonyabbá. Végso soron a közjó sem az egyes cselekvők naivan természetes benevolenciájának a terméke, hanem egy olyan második természeté, mint amilyennel Hume magyarázza az igazságosság erényének kialakulását. A skót morálfilozófusok urbánus kereskedelmi étosza és civilizált erkölcsi szokásokat dicsőítő felfogása egész Kantig ismétli majd a társiatlan társiasság szólamát.

Széchenyi ilyen szempontból ugyanazt a vitát folytatja, amelyet a 18. századi *court-country* ellentétben láthatunk a korrupt udvarhoz hű Whig ideológusok és polgárosult-kereskedő morált hirdető segédcsapataik, illetve a sértetten vidéki magányukba húzódó arisztokraták között, akik az antik sztoikus felfogást modernizálva ragaszkodnak mindinkább anakronisztikussá vált arisztokratikus-hősi erényeikhez. Erre a szembenállásra Bolingbroke és Hume vitája a paradigmátikus példa, vagyis a Tory és a Whig ideológia két legjelentősebb képviselőjének összecsapása, melyet nyilvánvalóan az idők szavát jobban értő, ám Bolingbroke analízisével amúgy sok szempontból egyetértő Hume nyert meg.

Diskurzusok csatája a Hitel körüli vitában és az írás mint performatív aktus

Széchenyi könyve páratlan sikert ért el, egy év alatt három kiadása jelent meg, s mintegy háromezer példányban kelt el – kis túlzással mindenki erről beszélt.¹⁵ Nem csoda, hogy a jelen tanulmánykötet szerzői is vissza-visszatérnek a *Hitel* által kiváltott vitára, s azon belül is a legszínvonalasabb csörtére, mely Széchenyi és Dessewffy József között zajlott. Ugyanis egyértelműen látszik

¹⁵ GERGELY András, *Széchenyi István*, Pozsony, Kalligram, 2006, 56.

az újabb szakirodalomból, hogy nem lehet egyszerűen azzal elintézni a vitát, hogy Dessewffy *Taglalatában* a múlt embereként lép fel,¹⁶ míg Széchenyi a jövőt és a modernitást képviseli. Már csak azért sem, mert Dessewffy bizonyos tekintetben vitapartnerénél radikálisabb változásokat szeretne látni a magyar politikai rendszerben. Dessewffy ugyanis „szorgalmazza a nemesi vámfizetést, a házi adó (jobbágyság által fizetett megyei adók) költségeihez való nemesi hozzájárulást”, azt is szeretné, hogy a „tehetős jobbágyság válthassa meg évi tartozásait”, illetve hogy a „parasztok is küldjenek egy-két követet az országgyűlésre. A szólás és a sajtó legyen szabad.”¹⁷

Amellett ugyanakkor, hogy továbbgondolja Széchenyi felvetéseit, némely tekintetben radikálisan más hangot üt meg. Nem fogadja el a nemeseket is kötelező hiteltörvény jogosultságát, illetve a Széchenyi-féle nevelés-eszménnyel is szembefordul. Szerinte a nemzet alapja mégiscsak a földtulajdon, ugyanis csak ennek révén megőrizhető a nemzeti folytonosság. Az, hogy Dessewffy a földbirtokot a nemzet fennmaradásának zálogának tekinti, nyilvánvalóan a római köztársasági diskurzus öröksége – nem véletlenül, hiszen a Széchenyinél egy nemzedékkel idősebb gróf hagyományos latinos műveltséggel rendelkezett. A földkérdéshez kapcsolódva Dessewffy a Béccsel való szembenállás függetlenségi, de legalábbis sérelmi szövegét is megszólaltja, közjogi kérdéseket is feszeget, s ennyiben egy Széchenyinél meglepő módon háttérbe szorított beszédmódhoz, az ősi alkotmányra, régi törvényekre hivatkozó diskurzushoz is kapcsolódik.¹⁸ A nemesség földbirtoklása ugyanis nem csupán gazdasági kérdés, nem csupán a nemzet túlélésének záloga, de az állam integritásával is kapcsolatban áll, vagyis végső soron alkotmányossági kérdés. A földbirtokban válik megfoghatóvá a nemzettest, ezért ennek nemcsak gazdasági, de szimbolikus, illetőleg alkotmányos jelentése is van.

¹⁶ DESSEWFFY József, *A Hitel című munka taglalata*, Kassa, Werfer, 1831.

¹⁷ GERGELY, i. m., 59.

¹⁸ E beszédmód kidolgozója J. G. A. POCK, *Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében = A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 243–261. Magyar változatát lásd: TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998/5–6, 668–686. A fogalmat finomította: DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*, Századvég, (13)2008/47, 113–150. Dessewffy *Taglalatát* az „ősi alkotmány” politikai nyelvéhez köti: GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1972, 121–122.

A kritikát, melyről bírálója jó szándékúan előre tájékoztatta Széchenyit, utóbbi támadásnak veszi, és igen élesen felel meg rá a *Világban* (1831). Széchenyi viszontválaszának arrogáns hangneme arra utal, felkészületlenül érte a határozott bírálat, vagyis még ő maga sem vette elég komolyan azt a nyilvánosságot, melynek létrejöttét maga is sürgeti könyvében, s melynek megszületését kiprovokálja. Széchenyi és Dessewffy éles szóváltása arra hívja fel a nyilvánosság jövőbeli résztvevőit, hogy immár lehetséges a nyilvános vita aktuálpolitikai kérdések kapcsán is, s azt a hatalom sem torolja már meg olyan nyíltan, mint korábban.

Kettejük szóváltása két további szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt e vita kapcsán kezdenek körvonalazódni azok a törvényhozási feladatok, amelyek majd a reformországgyűlések tematikáját adják. A politikai reformok szellemi előkészítése mellett ugyanakkor maga a performatív aktus is lényeges: Széchenyi követ hajít a hazai nyilvánosság vizébe, hogy lemérje a reakciókat. A hitel kérdésével való szembenézés tehát nem öncélú szellemi torna, hanem olyan gesztus, amely színvállásra is készíteti a politikai szereplőit: azt kérdezi, hogy te, olvasó, hol is állsz ezekben a kérdésekben. A *Hitel* jelentősége tehát nagyobb a jelentésénél – olyan politikai cselekvés, mely maga is hasonló cselekvésekre ösztönöz. Széchenyinek volt érzéke az efféle nyilvános, sőt teátrális gesztusok iránt: ilyen performatív aktus, amikor felajánlja egyévi jövedelmét az Akadémia létrehozására, s ugyancsak ilyen lesz a Bach-rendszert leplező, öregkori *Ein Blick* is. A tudatosan generált *Hitel*-vita tehát csak egy jelenet a Széchenyi-drámában, mely dráma szorosan összekapcsolódott a reformkori magyar politika folyton változó színekből összeálló spektakulárumával.

A kötet tanulmányairól

Mint már korábban jeleztem, e kötet tanulmányai sok oldalról közelítik e különös szerző különös és komplex könyvművét. Szegedy-Maszák Mihály dolgozata mindjárt a kötet provokálta vitával indít, pontosabban annak egy epizódjával: a függelékben közölt, eddig a szakirodalomban nemigen tárgyalt, *Észrevétel, a' Hitelre mellyet írt Gróf Széchenyi István* című vitairatot mutatja be. Az 1831 októberében kelt szöveget az irodalomtörténész szerint „protestáns, sérelmi nézőpontból” írta szerzője, ám ez a pozíció nem egyértelmű,

hiszen a francia forradalmat például azért méltatja, mert „a’ Tudományok ’s Mesterségeket, leg magosb lépcsőre, ez által emelték, és az Ember, ki mivelését, leg inkább etalálták.” Az a nyugatos olvasat, mely nem kifogásolja Széchenyi angomániáját, azért nyeri el a mai elemző rokonszenvét, mert abban az oppozícióban, melyet Széchenyi állít fel a „törzsökös” és a „külföldies” magyar között, az utóbbi szemléletmódot tartja fontosnak a reformkor kibontakozása szempontjából.

Takáts József a *Hitel* nyelvi működését elemzi: a kognitív metaforaelméletből is merítve, elsősorban azokra a képalkotási eljárásokra figyel, melyek a fő üzenet közvetítésében döntő szerepet játszanak. Így gondolja a gyakorlatban alkalmazni a politikai nyelvek vizsgálatáról írott korábbi tanulmányában vázolt tipológiát. Először is a *fel-alá* és az *előre-háttra* sémapárt értelmezi, utalva a szöveg nyelvének keresztény-morálfilozófiai és gazdaságtani rétegeire éppúgy, mint a csinosodás/udvariasság modell progresszivitás-emelkedés elemére, amely a vadságtól a csinos társalkodásig terjedő utat írja le.¹⁹ A felvilágosodás hatásának időszerűsége kapcsán szó esik az udvari/külföldies és a falusi/törzsökös szembeállításáról, a fentebb már elemzett *court-country* oppozíciónak megfelelően. E felosztásnak van az alkotmányértelmezésen belül érvényesülő változata is, mégpedig az udvari ember és a nép emberének a megkülönböztetése. Péter László idézve: „A magyar alkotmánynak a rendi dualizmusból adódóan mindig volt egy nemzeti és egy udvari szemlélete”.²⁰ Takáts József szerint Széchenyi fő vitapartnere éppen ez a beszédmód: könyve arra szolgál, hogy végre sikerüljön „lefolytatni nagy vitáját a régi szokásra, régi törvényekre és a nemzeti múltra hivatkozás politikai kultúrájával”. Takáts, aki nagyon is kritikus olvasója a *Hitel*nek, úgy véli, szerzője beleesik a racionalistának nevezett gondolkodási séma hibájába is: a szokások jelentőségét például ezért becüli alá. Az előre-háttra, fel-le, vadság-csinosság, udvari-nemzeti ellentétre rávetül a régiek és modernnek vitája is, érvel Vaderna Gáborra hivatkozva Takáts.²¹ Értékelése szerint Széchenyinnél a republikánus

¹⁹ „A csinosodás nyelve még élő Széchenyi *Hitel*ében.” TAKÁTS, *Modern magyar politikai eszmétörténet, i. m.*, 20.

²⁰ PÉTER László, *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben* = P. L., *Az Elbától keletre*, Bp., Osiris, 1998, 219–263.

²¹ VADERNA Gábor, *A Hamvvédő filozófiája. A Hitel-vita eszmétörténeti helyéhez*, Századvég 55(2010), I. 69.

paradigmából csak a közjó fogalma marad meg.²² Úgy véli, a bécsi hatalmi centrumhoz fűződő viszony elemzésének elhanyagolása viszont arra utal, hogy maga Széchenyi sem nagyon foglalkozott a külföld és a magyarok gazdasági viszonyrendszerével, s ez az államérdek tanára vonatkozó diskurzus felvételére figyelmeztetheti elemzőjét.²³

Hites Sándor szintén oppozícióra építi mondandóját, a valóságos és a képzeletbeli ellentétére a „hypotheka” és a „hypothesis” fogalmi megkülönböztetésében. Jobb véleménnyel van a műről, mint Takáts. Kimondja, hogy „a világot a gazdaságtan szókinszével leíró nyelv magyarul Széchenyi István *Hitel* című művével jön létre vagy válik hatékonnyá”. Fontosnak látja egy másik fogalompár, a boldogság és a vagyon kérdésének összefüggését is, s ezen keresztül vezeti vissza olvasóját Adam Smith klasszikus szövegéhez. Hites bemutatásában Széchenyi csakugyan a *homo oeconomicus*-t dicsőíti, de úgy, hogy szemében „a pénz iránti vágy egységben áll mindennemű egyéb vágyakkal”. Meggyőzően utal arra, hogy ez a tágas szemléletmód a 18. századi morálfilozófiai diskurzussal rokonítható.²⁴ Én még mélyebbre nyúlnék vissza a történet előzményeinek feltárásában, hiszen Európában, egyrészt arisztotelianus, másrészt természetjogi alapon, már a kora modernitásban élénk diskurzus alakul ki a ház körüli ökonómiáról, s aztán ez vezet el a nemzeti vagy politikai gazdaságtan kialakulásához, még a gyakorlati- és morálfilozó-

²² Némileg hiányzik Takáts listájáról a keresztény-természetjogi beszédmód, hiszen mondjuk Szent Tamásnál a közjó valószínűleg nem republikánus reziduum. Igaz, utal rá, hogy szerinte a „természetjogi érvelés például csekély szerepet játszik benne”. Holott az a Széchenyi által megfogalmazott elvárás, hogy a társadalomban ki-ki „természeti álláshelye tökéletes betöltésére” hivatott, a természetjogi érvelés része, ahogy egyébként a hierarchia sem idegen a klasszikus természetjogtól.

²³ Hites szerint Dessewffy arra is utal, hogy „a brit gazdasági rendszernek a világkereskedelemben elfoglalt központi helyzete”, s ebből kifolyólag a hitelforgalom bősége teszi lehetővé a „túlhajtott pénzügyi hiposztázálást”. Ennek az összefüggésnek a kifejtését, s a globális piac kialakulása jelentőségének belátását lásd szintén HONT, i. m.

²⁴ A morálfilozófia az arisztotelészi gyakorlati filozófia része, szemben a teoretikus filozófiával. A kora modern időszakban nem vált még önálló filozófiai szakdiszciplínává, hanem egybefogta a tényleges etikát, a (természet)jogot, a politikai filozófiát, a közgazdaságtant. Vö. Jerome B. SCHNEEWIND, *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

fia égisze alatt.²⁵ Hites, Takátshoz hasonlóan a republikanizmus, vagyis az (állam)polgári erény és a kereskedő állam körüli 18. századi brit vitákhoz kapcsolja a *Hitelt*. Szigorúbb eszmetörténeti módszertan felől nézve mindkét tanulmányra igaz, hogy valamelyest lazán használnak olyan, ma is élő ideológiai kategóriákat, mint liberalizmus vagy konzervativizmus. A kora modern politikai eszmetörténet kutatóinak egyik legfontosabb tézise ugyanis, hogy anakronizmus e kategóriákkal élni a 19. században bizonyos időszakok előtt, mikor e fogalmak, a korábbi nyelveket elnyomva, uralkodóvá válnak a politikai nyelvhasználatban.²⁶ Ha viszont a 18. század felől olvassuk a *Hitelt*, ezek a kategóriák kevesebb magyarázó erővel bírnak. Sokkal izgalmasabb Hites gondolata arról, hogy a gazdaság mennyire a vélelmeknek és illúzióknak kitett működik, s hogy ezzel szemben Széchenyi miként próbálta a gazdaságot a valóság talajára visszavezetni. Nyilvánvaló, hogy Széchenyi a pénzügyvilágban zajló tranzakciók bizalmi összetevőjére utal, valamint arra, hogy a pénzügyi rendszer szorosan kapcsolódik a reálgazdaság folyamataihoz, ám e két terület közti egyszerű viszonyt ő sem tudja megalapozni. Ennek pedig, e tanulmány szerint, az az oka, hogy maga a kapitalizmus mint pénzügyi-gazdasági rendszer is sok szempontból vélelmeken alapul. Elemzése szerint, amikor Széchenyi azt hangsúlyozza, hogy a gazdaság és a politikai rendszer működőképessége, ahogy a kultúra működése és a vallásos hit szintén, a hitelességen múlik, akkor tulajdonképpen a fantázia szerepét emeli ki. Hites egyúttal a gróf gondolkodásának belső ellentmondására is rámutat: a pénzpiac spekulatív természetéből folyó bizonytalanságot azért becsüli alá, mert az angol gazdaság virágzásából indul ki, s figyelmen kívül hagyja a bizalom megingásakor kialakuló válsághelyzeteket. Érdekes azt is kiemelni, hogy Hites analízisében a kultúra az erény ellenfogalmaként válik önálló szereplővé. A hitelességet szerinte Széchenyi ezzel a fogalommal is összeköti, amikor a képzelet kulturális vonatkozásáról, a fikcióteremtésről gondolkodik. Ha Hites sugallatát, mellyel a kiművelt emberfő Széchenyi-féle

²⁵ Lásd Keith TRIBE, *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse, 1750–1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

²⁶ Nem véletlen az, hogy a cambridge-i eszmetörténészek csak a francia forradalomig merészkednek el, s kevesen vállalják közülük, hogy a 19. század professzionalizálódó politikai gondolkodását is megpróbálják diskurzusokra bontani. Lásd például: Stefan COLLINI, Donald WINCH, John BURROW, *That Noble Science of Politics. A Study in Nineteenth-Century Intellectual History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

gondolatának a gazdasági spekulációkkal való összefüggését elemzi, kicsit továbbfűzzük, már nem járunk messze az ember mint szimbólumteremtő lény kultúrfilozófiai koncepciójától, s annak kantianus alapjától, a *sensus communis*ban megképződő közös ítélőerő elgondolásától, ami elvezethet akár a cassireri szimbolikus formák elméletéig is.

Halmos Károly kifejezetten a gazdasági gondolkodás története felől közelít a *Hitel*hez. Miközben e történet perspektívájából méltatja Széchenyi teljesítményét, ő is leszögezi, hogy itt még szoros a kapcsolat etika és gazdasági kérdések között, hiszen Széchenyi „egy hályogkovács magabiztosságával kötötte egymáshoz az erkölcsöt és a gazdálkodást”. Érdekes módon azonban Halmos e tekintetben szembeállítja szerzőjét Adam Smith-szel, és kissé el is marasztalja a magyar főurat. Szerinte Smith-nek a „láthatatlan kézzel” szóló tanítása úgy bízta az érdekek koordinációját a Gondviselésre, hogy emellett fenntartja az értelmes önzés kategóriájának érvényességét is. Halmos szerint persze másként érvényesül a piac elrendező logikája sűrűn lakott urbánus közegben, s másként a Széchenyi által ismert magyar vidéki világban. Ezért a gazdasági törvényalkotásra nézve bizonyos fokig felmenti Széchenyit: ahhoz, hogy egy olyan agrárius világban, mint a 19. század elejének Magyarországa a közérdek érvényesüljön, nemcsak a gazdálkodók erkölcsösségére, de a törvényalkotó közjót szolgáló tevékenységére is szükség van, hiszen „csak józan törvények (...) képes[ek] birni halkan egy egész nemzetet nemesb erkölcsiségre”.²⁷ Izgalmas felvetés, hogy Halmos szerint a piacositás Széchenyi által adott programja összevethető a *moral economy* közösségelvű hagyományával. E tanítás lényege, hogy a piaci mechanizmusok hibáit a helyi politikai közösség olykor nagyon is közvetlenül beavatkozva szokta korrigálni. Ennyiben Halmos szerint Széchenyi üzenete abban áll, hogy a megfelelő intézmények és az intézményekbe vetett egyéni hit megléte mellett szükség lehet a helyi közösség politikai kontrolljára is a piacok működése felett.

Dobszay Tamás a *Hitel* erkölcsi érdekű beszédmódjának elemzését viszi tovább, de e tekintetben radikálisabb, mint Halmos. Szerinte a *Hitel* „nem szorosan vett és nem is elsősorban közgazdasági munka. Sokkal inkább a magyar társadalom tudati állapotáról, mentális viszonyairól, de legfőképpen a hazai morális beállítódásokról szól”. A vallomásos irodalomhoz is köti a művet, arra utalva, hogy szerzője egy személyiségválság leküzdésének példázatát nyújtja olvasóinak, akik így nem „csak közgazdasági, hanem irodalmi alko-

²⁷ SZÉCHENYI, i. m., 207.

tásnak” is tekinthették a könyvet. Dobszay olvasatának fontos eleme továbbá, hogy a politikai és társadalmi intézményrendszer átalakítása Széchenynek erre művére még kevésbé jellemző, s inkább „a magatartás, a viselkedés, a beállítódások átalakításának programjáról” van szó: az egyéni és közösségi magatartás forradalma a „tradicionális nemesi viselkedés helyett a kapitalista modernizáció” normarendszerét ajánlja, amelynek lényege Dobszay szerint is valamiféle munkaetika: „Semmi sem emelheti fel anyaföldünket csak agyvelőnk ’s kezeink”.²⁸ Csakúgy, mint Takáts, Halmossal vitatkozva Dobszay Tamás is úgy véli, Széchenyi „igazi liberális módjára hisz a piac önszabályozó természetében”, jóllehet hozzáfűzi, hogy ha polgári erényről beszél, akkor már a nemzetiség, a nemzeti közösség fontosságára utal. A közmegvitatás jelentőségének hangsúlyozása pedig a habermasi társadalmi nyilvánosság-probléma hazai megjelenésének bizonyul, amennyiben „az eszmecserét olykor gátoló hagyományos konszenzus-igény mellé [Széchenyi] oda helyezte a *diskurzus* polgáriasabb követelményét is”.

Rákai Orsolya a *Hitel* modernségének kérdését veti fel: a könyv értelmezéseinek történetében használt „modernizáció” kifejezés szerint nem egyértelmű. Schlett Istvánt idézi, aki szerint a *Hitelt* „a korabeli közvélemény is, az utókor is a liberális mozgalom magyarországi nyitányának tekintette”. Rákai ezzel szemben úgy látja, ahogy magam is, hogy a liberális-konzervatív fogalompár aligha alkalmazható a Széchenyi–Dessewffy-vitára, illetve az ideológiai patronok helyett az életvitellel kapcsolatos tanácsok érdemelnek több figyelmet, melyek „emlékeztetnek a 18. század erkölcsi röpirataira és a még korábbi erkölcsnemesítő irodalom” szövegeire. Rákai javaslata az, hogy a csinosodás nyelvénél szélesebb kontextusban olvassuk a szöveget, mégpedig mint a (Schütz, Luckmann, Parsons, Luhmann és Taylor alapján felfogott) modernség megnyilvánulását. Ez történetileg a felvilágosodáshoz kapcsolható, mert ebből magyarázható, hogy szív és ész szembeállításában Széchenyi ekkor kifejezetten az ész oldalán látszik állást foglalni. Ebből vezethető le az is, hogy feladja a képviseleti beszédmód hagyományát és újfajta közvéleményt igyekszik teremteni magának, s ugyancsak ennek köszönhető a magánérdek-közérdek fogalmi szétválasztása, illetve a szenvedélyekkel szemben az érdek melletti egyértelmű és határozott állásfoglalás. Rákai arra is utal, hogy az érdekek középpontba állítása még a 20. században is problémás maradt. A modern imagináció Charles Taylor által leírt jellegzetességei azt mutatják, hogy

²⁸ *Uo.*, 114.

a társadalom leírására is gazdasági terminusok szolgálnak, másfelől viszont a gazdasági terminusoknak is van erkölcsi-politikai jelentéstartalmuk. S ez igaz a *Hitel* címét adó fogalomra is. A hitel társadalmi bizalomként értelmezhető: vagyis Széchenyi „a modernizáció talán legfontosabb tényezőjének szentelte könyvét”.

Somorjai Szabolcs a gazdaságtörténet felől tekint a műre, melyet „a magyar gazdaságtörténet-írás meghatározó igazodási pontjaként” emleget. Kiindulásként Széchenyi 1828-as hitelkérelmének elutasítását vizsgálja, melynek hatására a gróf elhatározta, hogy megírja a könyvet. Gazdaságtörténeti kutatásai nyomán vizsgálja a korszak hitelezési válságát, s jut arra a megállapításra, hogy a korszakot kétféle hitelezési módszer együttélése jellemzi. A hagyományos és a modern hitelrendszer között éles ellentmondás feszült, s „a gróf hitelkérelme során ütközött a régi és az új mentalitás és metódus, a személyes és az intézményi hitelezés” konfliktusába. Innen nézve a tanulmány fő érdekességét az adja, hogy immár gazdaságtörténeti adatokkal is alátámasztást nyer, hogy a *Hitel* nem csupán irodalmi vagy politikai eszmétörténeti szempontból tekinthető paradigmaváltás dokumentumának, hanem a gazdaságban lezajló gondolkozásbeli váltásra is mutat.

Két további kérdés a felvilágosodás és a reformkor belső korszakolásáról

A tanulmányok rövid összegzése nyomán közös szölamukból két újabb kérdés körvonalazódik. Hites szerint a *Hitel* eszmeileg „a 18. század örököseként szólal meg”, mivel „a kor magyar politikai, társadalmi és gazdasági környezete” is inkább az előző század európai viszonyainak volt megfeleltethető. Ezt a tételt látszik megerősíteni Takáts József, Dobszay Tamás és Rákai Orsolya írása is. Ha viszont igaz, hogy egy 1830-ban kiadott magyar nyelvű könyv a brit felvilágosodás politikai nyelvét beszéli, akkor a *Hitel*nek fontos szerepe lehet abban a vitában is, hogy miként viszonyul egymáshoz a felvilágosodás és a reformkor, s miként lehet belsőleg osztályozni e korszakokat. A fenti belátás újabb érdekes vetületet nyer, ha felidézzük, hogy mennyire nehezen vethető össze a *Hitel* nyelvezte Kossuth radikális publicisztikájával. Történik valami az 1830-as években, ami feldúlja a bevett nyelvi sémákat. E vélelem alapján két sejtést fogalmaznék meg: 1. A *Hitel* kapcsán újra lehetne gondolni, hogy

az 1830-as évek miként kapcsolódtak az 1790-es évek reformkorszakához: könnyen lehet, hogy nyelvi, argumentációs-retorikai szinten a 18. század végi diskurzus folytonos a *Hitel* születéséig. 2. Innen nézve magyarázatra szorul, hogy miként fordul át a *Hitel* felvilágosult csinosodás-programja nemsokára a nemzeti liberalizmus és az udvarhű konzervativizmus ellendiskurzusaiba. Ennyiben a *Hitel* az a mérce, amelyen Kossuth és generációja politikai-nyelvi újításait értékelnünk kell.

Ha úgy periodizálunk, hogy a felvilágosult reformkorszaknak volt egy legalább 1790-től 1830-ig, meg egy 1830-tól 1848-ig tartó szakasza, akkor a *Hitel*ben az a sajátos, hogy tulajdonképp mindkét korszak felől értelmezhető. Jelen kötet érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet arra, hogy a *Hitel* 1790 és 1848 felől is megközelíthető, s mindkét perspektíva felé más-más oldalát mutatja.

Hogyan értelmez a korabeli olvasó?

Köztudott, hogy a művek értelmezéseikben hagyományozódnak az utókorra. Befogadásuknak történetét azért nehéz megírni, mert kevés megbízható adatunk van arról, miként vélekedtek a múltban egy festményről, zenei vagy írásműről. Széchenyi István *Hitel* című kötete a ritka kivételek közé tartozik, amennyiben viszonylag sokat lehet tudni arról, hogyan értelmezték a korai olvasók. Maga Széchenyi azt jegyezte föl, hogy Susany Miklós katonatiszt feléig olvasta el, majd elégette a könyvet, Farkas Imre táblabíró kiválónak tartotta s egyszersmind kétségbe vonta, hogy Széchenyi írta, a barát Esterházy Vince gróf felesége, Sophie Liechtenstein hercegnő (1795–1869) kifogásolta, hogy a nőknek szólt az ajánlás.¹ A *Gróf Széchenyi István azon munkájának, mellynek neve Hitel kivonása, csekély észre-vételekkel* című, ismeretlen szerzőtől származó munkát – mely szerint az ismertetett könyvnek „nagyobb a’ füstje, mint a’ lángja”, hiszen az „nem egyéb, mint némelly Magyar Országi főbb Birtokosok, ’s kiváló Mágnások ellen intézett *Satyra*” – ifj. Iványi Grünwald Béla közölte az Országos Széchenyi Könyvtárban található kézirat alapján,² Viszota Gyula pedig összefoglalta, mit írtak a kortársak Széchenyinek, sőt a nyomtatásban megjelent korai véleményeket is taglalta átfogó ígénnel.³

Az *Észrevétel, a’ Hitelre mellyet irt Gróf Széchenyi István* című, a második és harmadik jeligét tartalmazó oldallal együtt ötvenhat számozatlan, kéz-

¹ GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Negyedik kötet (1830–1836)*, szerk., bev. Viszota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1934, 163.

² SZÉCHENYI István, *Hitel* = SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 681–692. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.).

³ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*, ItK, 45(1935), 113–127, 225–240, 337–353.

írással lapnyi terjedelmű értelmezéssel tudtommal eddig nem foglalkozott a szakirodalom. A benne található javításokból az sejthető, hogy nem tisztázta. A helyesírás és a központosítás természetesen eltér a napjainkban érvényesétől, sőt következetlen. A halványkék papírra fekete tintával írt szöveg kitűnően olvasható. A füzet a soproni születésű művelődéstörténész, debreceni egyetemi tanár Jausz Béla (1895–1974) tulajdonából került hozzám, ajándékként. Köszönettel tartozom Vásáry István turkológus professzornak, aki hozzájárult, hogy foglalkozzam a nagypapjától kapott kéziratral.

A jeligék Plinius kilencedik episztolájából, Mózes I. könyvéből és Szent Páltól származnak. A legutóbbi így hangzik: „Íme a’ Régiek el-múltak, és mindenek meg ujultanak.” Ezek a szavak a Korinthusbeliekhez írt második levél ötödik fejezetének tizenhetedik verséből származnak. Jelentőségüket az adja, hogy a kifejtés során a *Hitelnek* ahhoz a föltevéséhez kapcsolódnak, amely szerint „az érték szorosan a’ pillanathoz van kötve”.⁴ Ez egyrészt a történetiség elismerését jelenti, másfelől Jeremy Bentham piacelvű haszonelvűségével is összhangban van. Az *Észrevétel* szerzője elfogadja Széchenyinek a szembeállítását az emberi világ és a természet törvényei között, mely szerint ez utóbbiak lényegében ugyanazok maradnak, az előbbiek viszont szüntelenül változnak: „Ami eddig jó volt, az éppen azért, mert a’ mult időben volt jó, ma tán csak meglehetősen ’s utóbb még káros is lehet”.⁵

Az „Elő-szó” szerint az *Észrevétel* 1831. október 1-jén, Pesten kelt. Utolsó lapján a szerző megjegyzi: „Név nélkül adtam, ’s adom közre, minden értekezésem”. Felekezetét megjelölik a következő szavak: „száz ezer el nyomatott Protestáns, sohajtása, kisérni fog, örök nyugalomba.” Az eleve elrendelést eleinte mintha meglehetősen vaskalaposan képviselné, azt hangoztatván, „hogy az Embernek mint Embernek, sem szabadsága, sem szabad akarátja, nem lehet”, de utóbb helyesbít: „Talán meg is, hibás állítás, és lealacsonyítása az Embernek”.

⁴ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 300.

⁵ *Uo.*, 450.

Ki lehet e korabeli értelmező?⁶ Talán gazdálkodó birtokos nemes, aki esetleg Magyarország keleti felén élt? Annyi bizonyos, hogy megérti az általa olvasott könyv jelentőségét, protestáns sérelmi nézőpontból fűz hozzá kiegészítéseket, és nem műveletlen, hiszen nemcsak latinul, németül is tud, és ismeri Platón, Voltaire, „Russo” vagy éppen Kisfaludy Sándor egyes műveit, hivatkozik rájuk. „Egyetlen boldogságom lévén az olvasás” – írja zárszavában. „Nem Ellenvetés ez a’ Hitelre, mint sokan, első tekintettel vélték, ha nem inkább annak toldalékja.” Az Elő-szónak e mondatából arra lehet következtetni, hogy e bevezetés megírása talán követte a tulajdonképpeni törzsszöveg elkészültét, s ez utóbbit szerzője többekkel megismertette.

Megemlíti, hogy „Tekéntetes Motsáry Antal Tábla Biro” levelet írt egy „Tekéntetes Asszony”-nak, amelyben „Gróf Dezsőfi” igazát bizonygatta. Az *Észrevétel* szerzője ezután levélben fordult a kezdőbetűvel jelölt hölgyhöz, ki nek értésére adta, hogy szerinte „a Taglaló a’ Hitelt valóba nem érti, vagy nem akarja érteni”. Motsáry Antal nyilván tudomást szerzett az ellenvéleményről, és 1831. május 24-én levelet küldött a vele vitázóhoz, „meg kérvén, azt közre ne bocsájtanám”. Kívánsága teljesült, ám az *Észrevétel* tartalmazza szerzőjének 1831. június 29-én kelt válaszát. A nevét nem közlő olvasó hangsúlyozza, hogy ez a válasz hosszú, s az *Észrevétel* ezzel a terjedelmes szöveggel fejeződik be. Sarkalatos tétele szerint „a’ Hitel, tökéletes a’ maga nemébe: de hogy, a’ Hitel legjobb plánja kivihető lesz-e’, országunkba? Az már, más kérdés.”

Az *Észrevétel* mind Széchenyi, mind Dessewffy munkáját ellentmondás megfogalmazásával jellemzi. Széchenyi tervét egyértelműen helyesnek találja, ám megvalósításának esélyeit a magyar lakosságtól teszi függővé. A *Taglalatot* célját tévesztőnek tekinti, arra hivatkozván, hogy e munkát „nem akarják azok is venni, kik annyira ragaszkodnak, Kaczagányos Elődeink által, Ásiából, vagy Finlandból, ki hozott, szokasinkhoz – minek is ezeknek, a’ könyv? jobb a’ vadaszat, pipa, kártya, lovaglás”.

⁶ Bátori Anna, az *Észrevétel* szöveggondozója, azt tételezi föl, hogy a cenzúrához beadott és az érdekegyesítés mellett síkra szálló szövegnek esetleg Gózon Dániel lehetett a szerzője. Nekem is volt ilyen sejtésem – mivel A *Világhoz, melyet írt a’ Czenki Nap Nagy fia: Toldalék* című szöveg (Tudományos Gyűjtemény, 1832/IX, 43–48) némileg hasonló érvelésű –, és kiváló pályatársamnak okfejtése ebben megerősített, de mivel az a véleménye, hogy ez (egyelőre) nem bizonyítható egyértelműen, és nekem is vannak okaim a kételkedésre, (jelenleg) nem tekinthető teljesen bizonyosnak a szerző azonosítása.

Motsáry azzal vádolja Széchenyit, hogy „a’ Hitel a constitutio ellen van”, s lényegében forradalmárt lát a mű szerzőjében. Ezt a minősítést az *Észrevétel* indokolatlansága miatt elutasítja, de érdekes módon védelmébe veszi az 1789-ben kitört francia forradalmat: „A’ Francziák, első felzendülésekkor, abban talán eltévedtek, hogy Libertét, Egalitet, szabadságot, egyenlőséget akartak.” Ezt az *Észrevétel* megfogalmazója túlzásnak, kivihetetlennek véli. A francia forradalom hatását mindazonáltal méltatja, és Motsáry felfogásáról gúnnyal nyilatkozik, a következőképpen: „A’ francziák, hogy constitutiokat fel forgatták – azt írja a’ Tudós Ur – zavarba dülnek – igen úr, oly zavarba, melly által Európa szemét felnyitották hogy lásson, – oly zavarba dülnek, hogy a’ Tudományok ’s Mesterségeket, leg magosb lépcsőre, ez által emelték, és az Ember, ki mivélését, leg inkább eltalálták.”

A névtelenségéhez ragaszkodó egykorú értelmező a *Hitel* általa ismert bírálataival szemben nem kifogásolja, hogy Széchenyi Britanniát állítja példaként a magyarok elé, sőt Bentham szerepeltetését is helyesli. Az előbbi azzal magyarázható, hogy lényegében az az álláspontja, amit bő másfél évszázaddal később Csorba László így fogalmaz meg: „nem hazafiatlanság, sőt éppen hogy az okos hazaszeretet tanácsolja a jobb külföldi minta átvételét”.⁷ Az utóbbi különös figyelmet érdemel, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy a köztudottan rendkívül művelt és tág látkörű Pulszky Ferenc még 1874-ben elkezdett s 1880-ban megjelent emlékiratában is rosszállással azt írta: „Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából”.⁸ Az *Észrevétel* szerzője szemlátomást elfogadta Bentham tételét, amely szerint a cél „a legnagyobb részt boldogítani”, de felfogta, hogy a *Hitel* nem a haszonelvűség (utilitarizmus) szellemében fogant, Széchenyi eszménye nem a homo oeconomicus, hanem „a’ kiművelt emberfő”, akinek tulajdonsága „lelki függetlenség”, ezért képes „feltalálni belső csendet”.⁹ Vélekedése a haszonelvűségről akár azzal a bírálattal is összhangba hozható, amelyet John Stuart Mill körvonalazott saját apja és Bentham tanításairól. Csak egy vonatkozásban értett egyet Motsáry Antallal, amennyiben ő is úgy vélte, hogy az angolok adósok „az Irlandusok fel szabadításával”.

Szerzőnk párbeszéd alakú eszmecsereként fogta föl az olvasást, abból kiindulva, hogy maga a *Hitel* ezt várta közönségétől. Az utókor megerősítette

⁷ CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., Officina Nova, 1991, 77.

⁸ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, szerk., bev. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, I, 1958, 64.

⁹ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 366, 446, 413, 464, 343, 316.

ezt a föltevést, emlékeztetve arra, hogy Széchenyi „több helyen befejezetlenül hagyta mondatait, oda gondolatjelet tett”.¹⁰ A papírra vetett szöveg Széchenyi figyelmeztetésének a szellemében készült, mely szerint „Ne kárhoztassuk az ellenzést [...], hanem 'halljuk a' más részt is”.¹¹ A tárgyalt könyvből kiemelt, nem mindig pontosan idézett részletek sorrendjét a saját gondolatmenet szabta meg.

A kiinduló föltevés azt sugallta, hogy egy könyv olvasása maga után vonja, hogy a befogadó saját észrevételeket tesz. A hivatkozási alap a *Hitel*nek a következő állítása: „a' mondott tárgyak tökéletes felderítésére az Olvasó szerkeztető 's megemésztő ereje nem kevésbé szükséges, mint a' szerző tulajdona gondolatit világosan előadni”.¹² Ismeretes, hogy e föltevéshez kapcsolódnak a *Világ* első mondatai: „Számos példa előttünk, milly ellenkező benyomást tehet ugyan azon könyv különböző olvasóra. Ki azt rokon vonzódással forgatja, mindent észrevesz, mindent lát, a' mit a' szerző világosabban kitenni nem tudott, vagy nem mert; [...] a' hiányokat kipótolja, szakadásokat összekapcsolja, [...] Ki ellenben a' szerzőt – habár sejdíten is nem kedveli, [...] úgy szólnán azon célbul veszi munkáját kézbe, hogy annak csak hibáit keresgélje ki, közönségesen sűrű ködben munkálódik; [...] könyv – megítélésben részrehajlatlan tán soha még senki nem volt”.¹³

A szakavatott jelenkori értelmezők közül Gergely András úgy gondolja, a *Hitel* szerzőjének nyelvi akadályokat kellett leküzdenie: „A fiatal Széchenyi nem tudta magát kifejezni. Belső világa gazdagabb volt, mint nyelvi-fogalmi készlete, küzdött a kifejezés nyelv által kijelölt börtönfalaival”.¹⁴ Kétségtelen, a többnyelvűségnek vannak hátrányai, s ez a tizenkilencedik század elején indult nemzedékre is vonatkoztatható. Liszt nyilván németül tudott legkorábban, de a harmincas-negyvenes években alighanem franciául beszélt és írt a legszívesebben. Némileg hasonló helyzetben lehetett Széchenyi. A különbség abban rejlik, hogy a *Hitel* szerzője több nyelven is jól megtanult. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nem okvetlenül eszközként fogta föl a nyelvet. Naplójában Madame de Staël *De l'Allemagne* című könyvéből

¹⁰ GERGELY András, *Széchenyi István (1791–1860)*, Pozsony, Kalligram, 2006, 69.

¹¹ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 297.

¹² *Uo.*, 419.

¹³ GRÓF SZÉCHENYI István, *Világ vagy is Felvilágosító töredékek némi hiba 's előitélet eligazítására*, Pest, Fűskúti Landerer, 1831, számozatlan 1–2.

¹⁴ GERGELY, i. m., 12.

már 1814 júliusában idézett.¹⁵ Ennek a munkának a német romantikusokkal foglalkozó része is meggyőzhette arról, hogy a nyelv nem közvetíti, de teremti a jelentést, sőt egyik följegyzése alapján még akár az a kérdés is fölvethető, nem találkozhatott-e a korabeli nyelvbölcselet legnagyobb képviselőjével, Wilhelm von Humboldtta a bécsi kongresszus idején.¹⁶

Az *Észrevétel* szerzője gyaníthatóan elfogadta Széchenyi tételét azoknak a megszokásoknak a kiiktathatatlanságáról, amelyek a korai gyerekkortól belénk ivódnak: „Mi fekete színhez kapcsoljuk a' gyász ideáját a' Chinaiak a fehérhez [...]. 'S nincs olly okoskodás, olly önmeggyőzés, olly erő, melly kised korunk első behatását kiirthatná”.¹⁷ Ezek közé tartozik a nyelv, amelyről nemcsak Széchenyi későbbi munkái, de már a *Hitel* is a következő észrevételt tartalmazza: „Az egészséges nemzetiségnek pedig egyik főkiséje a' nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a' nemzet is él”.¹⁸

A szóban forgó korabeli értelmező nem ismerhette Széchenyi naplóföljegyzéseit, és így nem érzékelhette, hogy nagy kortársa olykor egymásnak gyökeresen ellentmondó következtetésekre jutott. Tagadhatatlan, fiatalabb éveiben olykor sajnálta, hogy nem sikerült egyetemes nyelvet létrehozni. Négy-öt évvel a *Hitel* megjelenése előtt naplójában elismerte, hogy zavarja a többértelműség: „Ich habe in meinem Leben nichts so klar und bestimmt geschrieben gesehen, dass man es nicht auf verschiedene Arten hätte auslegen können”.¹⁹ Sőt, vágyott a számok rendszeréhez hasonlóan egyetemes és egyértelmű kifejezésforma után: „Ich fühle dass man noch eine Art erfinden wird durch Nummern zu schreiben – so dass das Geschriebene ewig und für alle Begriffe mathematisch stets die selbe bleiben wird”.²⁰ Később viszont a nyelvi és kulturális különféleség mellett érvelt, és az *Észrevétel* szerzője ennek a véleménynek a kifejtését olvasta ki a *Hitel*ből, mintegy előre látva, hogy ebből annak igénye következik, hogy „megtartunk az emberiségnek egy nemzetet”,²¹ s azért is, mert a nyelv meghatározta sajátos szokásrendszerek

¹⁵ GRÓF SZÉCHÉNYI István *Naplói. Első kötet*, szerk., bev. Viszota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 3.

¹⁶ SZÉCHÉNYI *Naplói. Első kötet*, i. m., 759.

¹⁷ SZÉCHÉNYI, *Hitel*, i. m., 307.

¹⁸ *Uo.*, 407.

¹⁹ GRÓF SZÉCHÉNYI István *Naplói. Második kötet (1820–1825)*, szerk., bev. Viszota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 649.

²⁰ GRÓF SZÉCHÉNYI István *Naplói. Harmadik kötet (1826–1830)*, szerk., bev. Viszota Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 75.

²¹ GRÓF SZÉCHÉNYI István, *Hunnia*, Pest, Heckenast, 1858, 103.

pótolhatatlanok. Gergely András szavaival: Széchenyi „a kultúrák egyenértékűsége, pontosabban összehasonlíthatatlansága” mellett érvelt.²² „Tartsa meg anyanyelvét hiven mindenki, otthonitól ne pártoljon soha el, [...] képezzünk külön nyelveinkben s eredetiséginkben minden hasznost, minden szépet, minden jót lehetőségig ki” – olvasható a *Hunniában*,²³ s ezt a véleményt tulajdonította a korabeli értelmező a *Hitel* szerzőjének.

A továbbiakban az általa olvasott könyv 116. lapjáról a következő szavakat idézi, megértvén a bennük rejlő iróniát: „Van sok Britanniában, mitül a’ jó Isten mentsen meg: – ’Intolerantia legelőször is, ’s ezt mi bátran vethetjük szemére, mert nálunk annak nyoma sincs, hála’ az Egeknek! Ha ha ha!”²⁴ Az ezután következő megjegyzések elismerik, hogy a magyarok lényegesen türelmetlenebbek a briteknél, majd olyan esetek kerülnek szóba, amelyek a katolikusoknak a protestánsokkal szemben tanúsított magatartására vonatkoznak. Ezt lehet némileg kicsinyesnek vélni, noha kétségtelen, hogy maga Széchenyi is szerencsétlennek ítélte a két legnagyobb magyar felekezet közötti feszültséget, amelyet a kormány is kihasznált: „Ein grosser Unglück in Ungarn ist die Uneinigkeit der Reformirten und der Katholicken. – Diese erhält die Regierung”.²⁵

„Lenne olly végbe vitt tárgy szemünk előtt csak egy! – mellyhez több esztendőig érzékeny ’s szinte fájdalmas áldozatokkal járultunk”. Ez az idézet a szöveggörnyezet, a megelőző mondatok alapján az egész magyarság által biztosan, megosztottság és különvélemény, fönntartás nélkül elismert közös örökség viszonylagos hiányára vonatkoztatható. A bekezdés így kezdődik: „Lenne bár egyetlen egy classicus emlékün, mellyet gyermekiknek, ’s a’ külföldinek édes büszke érzéssel mutathatnánk”.²⁶ A korabeli olvasó a *Hitel* „Előszavának” a következő sarkalatos állítását erősíti meg: „Nehány országban a’ régikor idejében annyi ment végbe, a’ mi a nagyság czímerét viseli, annyi az emberiség diszére méltó, hogy semmi se természetesb, mintha annyi csuda tünemény a’ felhőkbe könnyen emelkedhetőnek ítélőerejét úgy elragadja, hogy ő még a’ régi rozsdát is az új fénynél nagyobbra becsúlje. A’ mi hazánkban illy nagyság, mellyet siratni lehetne, még nem volt”.²⁷

²² GERGELY, *i. m.*, 25.

²³ SZÉCHENYI, *Hunniában*, *i. m.*, 105–106.

²⁴ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 361.

²⁵ SZÉCHENYI *Naplói. Harmadik kötet (1826–1830)*, *i. m.*, 27.

²⁶ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 455.

²⁷ *Uo.*, 279.

Mondhatjuk-e azt, hogy a *Hitel* megjelenése óta eltelt száznyolcvannégy év eloszlatta Széchenyi kételyét? Ha ma sem lehetünk biztosak abban, hogy a régiségre nem jellemző az általa sajnált hiány, a legutóbbi század hozott némi változást. Bartók zenéje ma már olyan „classicus emlék”, amelyre gyermekeinknek és a külföldnek egyaránt büszkeséggel hivatkozhatunk. Annyi bizonyos, hogy a korabeli olvasó osztotta Széchenyi kételyét. Első megjegyzése így szól: „az jó kívánság, de az is talán marad örökre.” Borúlátását a magyarság megosztottságával magyarázza. Minden bizonnyal az általa méltatott könyvnek a következő részletére utal: „a’ törzsökös magyar, ki egy lépésnyire sem akar a’ világban haladni, midőn még a’ föld is forog, úgy áll az igen is külföldies Magyar ellenében, mint Róma és Alba a’ Horatiusok és Curatiusok megküzdésekkor – mint ellenségek, ’s nem mind földiek ’s barátok – holott legjózanabb volna egyiknek ’s másiknak is egy kissé engedni ’s egymáshoz közelitni”.²⁸ Vajon a Széchenyit méltató Németh László száznégy évvel később nem hasonló szellemben bírálta-e azoknak szembenállását, akiket sznoboknak és parasztoknak nevezett, és 2014-ben nem lehet-e hasonló kettősséget érzékelni?

A *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* sorozatban megjelent kiadásnak sajtó alá rendezője, ifjabb Iványi-Grünwald Béla kiemelte, hogy „a XIX. század elején erősen érvényesültek a magyarság szellemi életében azok az ellentétek, melyek a két magyar típus: a dunántúli, katolikus magyar és a tiszai protestáns eltérésére vezethetők vissza”.²⁹ Erre a szembenállásra utalt Berzsenyi is, a *Hitel* megjelenése után Széchenyihez intézett levelében: „Nagy jót tett Méltóságod nyelvünkkel azáltal is, hogy egészen a dunai dialectus mellé állott, aminek én csak azért is igen örvendek, mivel engem leginkább a dunai dialectus miatt vett üldözőbe Kazinczy pártja. Ezek az urak oly kirekesztőleg uralkodóvá akarák tenni a tiszai dialectust, hogy legjobb dunai szavainkat is kizárák az írói nyelvből”.³⁰ Figyelmet érdemel, hogy az *Észrevétel* szerzője – noha protestáns, sőt alighanem kelet-magyarországi – nem kifogásolja a *Hitel* nyelvének dunántúli jellegzetességeit. Elképzelhető, hogy önkéntelenül annak hatása alá került, amit Széchenyi egyik huszadik századi méltatója „igazi műélvezet”-nek³¹ nevez? Mi az *Észrevétel* legfőbb

²⁸ Uo., 319.

²⁹ Uo., 252.

³⁰ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, szerk., utószó MERÉNYI Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1978, 510.

³¹ CSORBA, i. m., 77.

sajátossága? Szerzője meg volt győződve a történeti változások elkerülhetetlen szükségzerűségéről, és ezért azonosította magát a *Hitel* üzenetével. „Minden századnak, más a’ Geniussa, más az eszme, más a’ cselekedete. [...] Lovak sem kellenek, Gözszekeren fogunk repülni, mint már Angliában.” A „Machinák” kora következik. Miközben a szöveg időről időre visszatér a protestánsok sérelmeire, megfogalmazódik a javaslat, hogy a szerzetesrendek föloszlatásával nyert pénzzel támogatni lehetne a protestánsok iskoláit, s a papokat közpénzből kellene fizetni. Más kérdések is szóba kerülnek, például a zsidók egyenjogúsítása. „Kár, hogy a’ Zsidó is, polgári Jussal nem bir”. Ezt az észrevételt annak a jelzése követi, hogy az egyenjogúsítást az a keresztyén hiedelem gátolja, mely szerint Jézust a zsidók feszítették meg. „Melly törvény bünteti a’ fiakat, Attyai vétkéért?” - fogalmazódik meg a kérdés. A *Hitel* szellemében a robot – Széchenyi szavával a „szakmány”³² – megszüntetése is kívánatosnak minősül. Ez a javaslat egyértelműen elárulja, hogy a névtelen szerző fölismerte, Széchenyi „e művében a hitel kérdése mellett a feudalizmus felszámolásának teljes programja is bennfoglaltatik” – ahogyan a huszadik századi történész megállapítja.³³

Túlzás nélkül levonható a végkövetkeztetés, hogy az *Észrevétel* legfontosabb tanulságai az utolsó lapokon olvashatók. „Hogy a’ Hitel, a’ régi bigótsággal bélyegzett törvényink ellen van, nem hibás az”. Ezt a kijelentést Napoleon egyes intézkedéseinek átvételére buzdítás követi, valamint annak hangoztatása, hogy ahogyan az utókor zsidósága nem tehető felelőssé Krisztus megfeszítéséért, úgy a kiváló elődök érdemei sem öröklődhetnek. „Senki ne hidje az ért, hogy Ősei, vittek végbe, valaha sok szépet, ’s halhatatlant; ne gondolja, hogy ő ingyen élhet”. A szerző tudatában lehetett annak, hogy végső következtetéseit sokan nem fogadják el, ezért így rekesztette be írását: „félelem nélkül kimondom, a’ mint diktál Lelkem, úgy ir tollam.”

³² SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 347.

³³ GERGELY András, *Széchenyi István eszmerendszerének kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1972, 90.

Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben

Ha valaki alapos elemzést akarna készíteni a *Hitel* metaforáiról és elbeszéléssémáiról, vastagabb könyvet kellene írnia, mint Széchenyi István műve. A *Hitel* igen bőbeszédű könyv, méghozzá rendkívül változatosan bőbeszédű: sokféle hanghordozással és stílusban megírt, sokféle tárgyat érintő alkotás. A szöveg nagyfokú tematikus és hangnemi heterogenitása nagyon megnehezíti, hogy rendezett gondolatmenetként tekintsünk rá. „Ha az eddig előadottakra visszanézek – írja a szerző műve 185. oldalán –, annyi külön szín’s olly mindenféle tárgy tűnik magam eleibe is, hogy a zavarosan eltagoltbul valamennyire türhető egészét alkotni valóban mesterségnek tartom.”¹ Nem ez az egyetlen önreflexív szövegrész, amelyben önnön bőbeszédűségére vagy kompozíciós nehézségeire utal a szerző. Írásművének metaforikus dúsitottsága is növeli a rendezetlenség olvasói képzetét.

Nemcsak keletkezésének története² magyarázza a *Hitel* szövegének heterogenitását, s nemcsak a benne beszélt sokféle, gyakran váltogatott politikai nyelv, hanem a műbe befoglalt, megidézett társas sokhangúság is. Gyakran idézi politikai vitafeleinek lehetséges ellenérveit, jellegzetes szóhasználatukkal együtt, némelykor pedig beengedi szövegébe azt a társas hangzavart is, amely a politikai beszélés eleve adott sokhangúságát tárja az olvasó elé. A *Hitel* nemcsak „annak a reformkori írott és beszélt nyelvi zajnak a részeként

¹ GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830.

² Mint ismeretes, Széchenyi eredetileg morálfilozófiai mű írásába kezdett bele, ám közben, megváltoztatva szándékát, közgazdasági tárgyat állított tanulmánya középpontjába. Bizonyára rendkívül érdekes volna, ha elkészülhetne a *Hitel* genetikus, „a keletkező szöveg politikáját” feltáró kiadása, amely nem a befejezett művet vizsgálná, hanem a készítés folyamatát. A genetikus kiadásokról lásd: KELEVÉZ ÁGNES, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 9–17.

szólal meg, amelyben retorikai frázisok és politikai eszmék kavarnak”, mint ahogyan Hites Sándor írta remek, a *Hitel* és a *Mohács* kapcsolatát elemző tanulmányában,³ hanem meg is szólaltatta, magába is foglalta ezt a nyelvi zajt, hogy aztán fölé emelhesse önnön beszédét.

A mű szerkezetlensége vagy szeszélyessége különös megoldásokat eredményez. A *Hitel* egyik legfontosabb politikaelméleti állásfoglalása, miszerint a létező legjobb politikai forma nem az egyeduralkodó és nem a demokrácia, hanem a kevesek uralma, „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra” című fejezetben található, s alig van összefüggésben a fejezet többi részével.⁴ „A Magyar nem bírja magát olly jól, mint körülményi engednék” című fejezet viszont – kissé váratlanul – a sztoicizmus és epikureizmus meghaladott voltát taglaló morálfilozófiai eszme-futtatással kezdődik.⁵ Az olvasónak nagyfokú figyelemre van tehát szüksége, távoli, gyakran eldugott szövegrészeket kell összekötnie ahhoz, hogy megértse e nagy jelentőségű, ám remekműnek, azt hiszem, nem nevezhető alkotás fejtegetéseit.

Az alábbi tanulmányban ezen összetett mű sok-sok elemét, aspektusát nem tárgyalom; nem foglalkozom a szöveg műfaji feszültségeivel vagy kompozíciós problémáival, s nemigen ejtek szót a címébe emelt (állítólag központi) témájáról, a hazai hitelfelvétel és hitelnyújtás szükséges törvényi biztosítékainak fejtegetéséről sem. Elsősorban domináns metaforáira és elbeszéléssémáira, a benne használt vagy megidézett politikai nyelvekre leszek kíváncsi. Közel másfél évtizede *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* című tanulmányomat e mondattal zártam: „A politikai szövegek szoros ’nyelvi’ olvasása számos olyan nyomra hívhatja fel a figyelmünket, amellyel mindaddig nem foglalkoztunk: például metaforákra vagy más beszédmodok ironikus felidézésére.”⁶ Azóta több tanulmány is megjelent a 19. század első harmadának politikai nyelveiről, én is írtam néhány ide vágó írást, ám ezek többnyire nagyobb léptékű megközelítések voltak, s nem szövegközeliek,

³ HITES Sándor, „Hanem lesz”. *A jövő mint valós idő a nemzet politikai ideológiáiban = Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Napkút, 2010, 268–280.

⁴ Vö. SZÉCHENYI, i. m., 86.

⁵ Uo., 61.

⁶ TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* = T. J., *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 201. (Első megjelenése: 1998.)

amelyek lehetővé tennék a metaforákra és elbeszéléssémákra irányuló figyelmet. Márpedig értekező szövegeknek éppúgy kijár a szövegalakítás eljárásait illető érdeklődés, mint a szépirodalmi alkotásoknak.

A „világ”, amelyet a politikai írások létrehoznak, részben metaforák és elbeszéléssémák révén rendeződik el – s általuk is válik megérthetővé. „A metafora... meghatározza az észlelési mintát, melynek révén reagálunk a valóságra. (...) Mindegyik metafora felerősít bizonyos észleléseket és figyelmen kívül hagy másokat, ezáltal segíti az egyént abban, hogy koncentrálhasson a szívének kedves politikai törekvések hőn óhajtott következményeire, és figyelmen kívül hagyhassa a nem kívánt, elképzelhetetlen vagy lényegtelen előfeltételeket vagy konzekvenciákat. Mindegyik metafora egy-egy körmönfontan finom módszer annak kiemelésére, amiben valaki hinni akar, és annak elkerülésére, amivel nem kíván szembesülni” – írta Murray Edelman negyven évvel ezelőtt.⁷ Metaforákat és elbeszéléssémákat vizsgálva arra az aprólékos nyelvi munkára figyelünk, amely az előttünk lévő szöveget megalkotta. Nem a szerző világnézetét vagy szemléletét pillanthatjuk meg általa, csak művének nyelvi stratégiáit és nyelvhasználatának szándékolt vagy szándékolatlan következményeit. Nyelvi lehetőségeire, ambícióira láthatunk rá, s egyben nyelvi korlátaira és akadályaira.

A *Hitel* szövege által létrehozott „világot” két képi séma-pár – a fel-alá és az előre-hátra –, e képi sémákat magukban foglaló metaforikus kifejezések (fel-emelkedés – aljasulás, illetve: előrehaladás – hátramaradás) uralják, amelyek legtöbbször egy-egy domináns metaforához kapcsolódnak, vagy domináns fogalmi metaforát fednek fel: a polcot (vagy helyette némelykor, nagyon hasonló funkcióban, a lépcsőt), illetve az utat (amely néha versenypályaként jelenik meg előttünk). E képi sémákat, metaforikus kifejezéseket, fogalmi metaforákat olykor egymáshoz kapcsoltan, egymás közelében használja a szöveg beszélője, olykor elkülönülten. Mindkét képi sémához, illetve domináns metaforához a szöveg által teremtett világnak többféle elrendeződési mintázata kötődik.⁸

⁷ Murray EDELMAN, *Metafora és nyelvi formák a politikában*, = *Szövegváltozatok a politikára*, szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs, BODA Zsolt, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 2000, 214–215.

⁸ Tanulmányom több kifejezését (képi séma, metaforikus kifejezések, fogalmi metafora, forrástartomány, metaforikus következmények stb.) a kognitív metaforael-

A felemelkedés fogalma a szövegben (mint sok más korabeli írásműben) először is az egyéni élethez kapcsolódik, s az embert kétszintű lényként elgondoló közhasználatú „elmélettel” áll összefüggésben. Eszerint az embernek van állati (alsóbbrendű), s van halhatatlan (felsőbbrendű) összetevője, s általában felemelkedésre törekszik („az állatiaságunkból való kilábalásra”, mint a 62. oldalon fogalmaz), noha némelykor visszaesik az állati kéjek körébe.⁹ A felemelkedésnek ez az értelme már a mű ajánlásában és előszavának elején megjelenik,¹⁰ a későbbi fejezetekben is számos helyen, különösen a morálfilozófiai jellegű betétekben.¹¹ Ez az általában kifejtetlen „elmélet” ókori örökség, sok írásműben fellelhetjük, legtömörebb összefoglalása talán Sallustius művének, a *Catilina összeesküvésének* az elején olvasható. Széchenyi írásművében általában keresztény akcentusa van, ám olyan szövegrészt is találhatunk, amelyben mintha kiigazítaná ezt a test-lélek dualizmusra épült „elméletet” annak érdekében, hogy a fogyasztást előtérbe állító „közgazdaságtanát” érvényesítse.¹²

Másodszor, a szöveg, a fel-alá képi séma szerint képzelte el a – mai (metaforikus) kifejezéssel élve – társadalom berendezkedését is. „Tegyen kiki köztünk önkörében úgy, mint Ő [a Fejedelem] magas helyén; kövessünk olly szép példát, mert mennél nagyobb a születés, kincs, s talentom, s több az üres idő, annál többet vár tőlünk a haza, és méltán. Ezen lépcsők szerint kiki ön álláshelyén könnyen átláthatja s minden tanító nélkül elismérheti kötelességit...”¹³ Az idézet lépcsősorként ábrázolja a társadalmat, amelynek minden tagja valamely lépcsőfokon áll, s ott kell teljesítenie kötelességét önkörében. A példának felülről lefelé kell terjednie e hierarchikus rendszerben, s a születésük, vagyonuk, tehetségük alapján magasabb helyzetűektől nagyobb arányban várható el a köz szolgálata, mint az alacsonyabb helyzetűektől. A szövegrész megsemmisíti a hazát, amely így kívül kerül önnön tagjain: úgy áll szemben a társadalom egyes tagjaival, mint tanító az iskolai osztályával. Ám míg a tanítónak szóval kell az erkölcsi elvárások betartására intenie a nebulókat, a társadalom lépcsőzetén alant állók esetében erre nincs

mélettől kölcsönöztem, noha nem használom őket mindenben e tudományterület szabályai szerint.

⁹ Lásd pl. SZÉCHENYI, *i. m.*, 229.

¹⁰ *Uo.*, ix–x.

¹¹ Lásd még: *Uo.*, 121., legteljesebb kifejtése: 61–62.

¹² *Uo.*, 62.

¹³ *Uo.*, 228

szükség: elég, ha a felsőbb lépcsőkről aláterjed a példa, s belsővé válnak azok az elvárások, amelyeket a köz támaszthat az egyénnel szemben.

Egy másik szöveghely, amely úgyszintén a lépcső metaforát használja, nemcsak hierarchikusnak, de természetből valónak is igyekszik e rendszert (a társadalmat) láttatni.¹⁴ A természetre, természetesre hivatkozás egyébként is gyakran tölti be az adu szerepét a szöveg érvelésében. Mindenkinek „tethetségében áll, akármily alacsony helyzetű legyen is, (...) nemzete erejét nagyobbítani. Hanem azt – mint már előbb érintém valahol – mindenki csak a maga természeti álláshelye tökéletes betöltése által teljesítheti. Sokszor alacsony lépcsőn nyert tudomány egészen új életerőt hoz egy nemzetbe, mint Watt az Angolok közé a gőz-machina által. De többnyire felemelkedett helyről szivárogoz le az erény és tudomány”.¹⁵ E hierarchikus rendszert (jó esetben) felülről lefelé terjedő mozgás jellemzi: a magasabb lépcsőfokon állók felől terjed lefelé az erkölcsi példa és a tudás az alsóbb lépcsőfokokon állók felé. A földesúr sikeres befolyással lehet például jobbágynak „lelki és testi csinosodására”.¹⁶ A lépcsősor tehát csinosodottsági grádicsokat is jelent vagy jelenthet.¹⁷ A „természeti álláshely” kifejezés pedig kétszeresen (és metaforikusan) erősíti meg a hierarchikus rendszer stabilitását: természet szerint valónak (azaz nem emberi ténykedés következményének) mondja a lépcsőn elfoglalt helyeket, s egyben „álláshelynek” nevezi: e rendszerbe nincs beleképzelve a társadalmi mobilitás.

Harmadszor pedig, a fel-alá képi séma, s a polc metaforája határozza meg a nemzeteknek, országoknak az értékelését, s belőle következik teendőiknek, lehetőségeiknek a tartalma. Az alábbi idézet jól mutatja, hogy a polc metafora általában a vadság–csinosodás elbeszélésséma használatával kapcsolódik össze. Még ma is láthatunk a világban egymással örök háborúban álló „vad nemzetségeket”, olvashatjuk itt. Ám „mennél jobban megismerkednek az emberek, annál tökéletesebben eltűnik az őket rémitő váz, s annál jobban átlátják, hogy utoljára, ha ideig-óráig nem is, de minden bizonnyal végesleg abban fogja találni kiki legnagyobb jólétét, boldogságát s ezek bátorságos birtokát: *ha mindegyik természeti szabadságának egy részét a társasági szabadság megnyerése végett feláldozza*. Így támadtak társaságok, országlások, s egy nemzet ereje azon idomzatban nő vagy apad, melyben vagy még egyes familiák is

¹⁴ Uo., 182–183.

¹⁵ Uo., 182.

¹⁶ Uo., 183.

¹⁷ Lásd még: Uo., 231.

háborgásban élnek egymással, vagy a társalkodás legfőbb polczra s a társasági szabadság legtökéletesebb kifejlődésre emelkedett már. Ezek a véghatárok. Az első eset következeit láthatjuk Amerika, Afrika, Újhollandia némelly nyomorult lakosi közt; – a másik gyümölcseit pedig Britanniában, Francia-Németországban s. a. t.”.¹⁸

E hosszú idézet egyrészt olyan társadalmi fejlődési folyamatot állít elénk, amelynek az egyik véghatára a vadság, a másik véghatára pedig a társalkodás (amely mai jelentésén túl társulást, együttműködést is jelentett) állapota. Az előbbi állapotot az erőszakosság és félelem jellemzi, az utóbbit a jólét és biztonság. Másrészt egy polcrendszert állít elénk az idézet, amelynek a legfelső polcára kerülnek a társalkodás állapotában élő társadalmak, s a legalsóra a vadságban élők. Az egyes nemzetek, országok, társadalmak vagy már átmenetek a vadságból a társalkodás állapotába vezető felemelkedési folyamaton, vagy még előttük áll e folyamat valamekkora része. Az országok, társadalmak polcrendszerén – amely éppúgy egyfajta csinosodottsági grádics, mint az egyes társadalmakon belüli – minden nemzet, társadalom valamely polcon találja magát, s arra törekedhet, hogy minél felsőbb polcra kerüljön. Ez az elbeszélésséma, s e polc-metaphora valójában az egyes társadalmak értékelésének mércéje, s egyben lehetőségeiknek a megjelenítése is, s mint ilyen, a politikai elmélkedés alapvető keretétül szolgál a *Hitel* szövegében.

Egy, a polc-metaphorát szintén alkalmazó másik szövegrész rámutat arra, hogyan igazodnak a műben használt más elbeszéléssémák e kerethez. „A ki tudja, hogy a nemzetek lehető legmagasb felemelkedési polczához közel áll, arra fog törekedni, hogy azt azon, meddig csak lehet, fentartani segítse; ki pedig látja, hogy hazája még serdülő korú, annak geographiai helyzetetését, éghajlatát s lakosait fogja vizsgálni, hogy előmenetele rugóit kifejthesse.”¹⁹ A *Hitel* szövegében fel-feltűnik, mint az idézett mondatban is, a „nemzet életkora” elbeszélésséma, amelyet a beszélő többnyire a régi törvények és szokásokra hivatkozással szembeni érvelésében használ.²⁰ Az imént idézett részletben ez az elbeszélésséma hozzá van illesztve a polcrendszer metaforájához és (itt kimondatlan, mert jól ismert) elbeszéléssémájához mint kerethez, s úgy jelenik meg, mint a keretnarratíva megkettőződése.

A fel-alá képi séma három használata közül az első morálfilozófiainak, a másodikat és a harmadikat politikainak nevezhetjük. Mindhárom használat

¹⁸ *Uo.*, 172.

¹⁹ *Uo.*, 29.

²⁰ *Pl. Uo.*, 197.

a világ hierarchikus szemléletéhez kötődik. Az első használatban, az egyéni tökéletesedésben a felfelé törekvés mozgásiránya számít normának, miként a harmadikban, az országok, társadalmak fejlődésében is. A másodikat, a társadalmi berendezkedésre vonatkozót viszont egyszerre jellemzi a stabilitás és a lefelé irányuló mozgásirány. A fentebb a 172. oldalról idézett szövegrészben szereplő „társasági szabadság” kifejezésnek nincs liberális tartalma: nem mindenkinek az egyenlő szabadságát jelenti.²¹ Ugyanezt támasztja alá a következő idézet is: „akárki mit mond, csak azon társaságbeli szabadság, mely mindenkinek helyzetetése szerint igazait s terheit kiszabja, emelheti fel az egészet legdicsőbb pontra”.²² A jogok és terhek a „lépcsőn” elfoglalt társadalmi helyzethez kötöttek Széchenyi elgondolásában.

Politikai esztétörténeti tankönyvemben már írtam arról, hogy a *Hitel* a csinosodás politikai nyelvét is beszéli;²³ azóta Bodrogi Ferenc Máté nagyobb tanulmányban fejtette ki, hogy a csiszoltság/csinosodás diszkurzusa, s a hozzá kötődő eszmények nemcsak műveinek nyelvét, de Széchenyi egész politikai habitusát meghatározták.²⁴ E politikai nyelv a *Hitel* megjelenésekor már legalább négy évtizede beszélt „idióma” magyar írásművekben. Az általam ismert első írásmű, amely alapelbeszélését, a vadság-csinosodás/pallérozódás narratívát használta, Bessenyei György *Magyar nézője*; 1790-es évekbeli szövegekben (pl. Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszében*, Kármán József *A nemzet tsinosodása* című írásában), pedig már a politikai gondolkodás keretének számított. Tankönyvemben azt feltételeztem, hogy e politikai nyelv az 1830-as évektől fokozatosan felszívódott a liberalizmus beszédébe; például a magyar szabadelvűség mintakövető jellegét a csinosodás beszédmódjából veztem le. A *Hitel*, úgy vélem, közelebb áll a megelőző negyven év ezen „idiómát” beszélő írásműveihez, mint az 1840-es évek liberális diszkurzusához. Ugyanakkor nem ez a *Hitel*ben beszélt egyetlen politikai nyelv, noha – mint majd alább igazolni próbálok – ez a legfontosabb.

Széchenyi írásművének másik mindig jelenlevő képi sémája (az előre-hátra), e sémát megjelenítő metaforikus kifejezése (előrehaladás – hátramaradás) és fogalmi metaforája (az út, vagy versenypálya) részben ugyanazon

²¹ John GRAY, *Liberalizmus*, Pécs, Tanulmány, 1996, 14.

²² SZÉCHENYI, i. m., 100,

²³ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai esztétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 20. A csiszoltság/csinosodás magyar politikai nyelvéről összefoglalóan lásd ugyanott: 19–21.

²⁴ BODROGI Ferenc Máté, *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*, It, 2011/2, 150–176.

jelenségek magyarázatára szolgál a szövegben, mint az uralkodó fel-alá képi séma, a felemelkedés metaforikus kifejezése és a polc metaforája. Ha képzeletben függőleges helyzetből feldöntjük és elfektetjük az országok, társadalmak besorolására használt polcunkat, megkapjuk azt a vízszintes egyenest, amelyet általában útként jelenít meg a szöveg. Az alábbi szövegrészben – mint a műben oly sokszor – együtt jelenik meg a két domináns képi séma, metaforikus kifejezéseik, s fogalmi metaforáik: azaz egyszerre láthatjuk a függőleges polcot, s a vízszintes utat. Azt fejtegeti a szerző egy bekezdésen át,²⁵ majd a rákövetkező oldalakon is, hogy a nemzetek kétféle módon érhetik el a nagyságot: vagy vadsággal (fanatizmussal), vagy műveltséggel. A „félszeg felvilágosodás” közbülső állapota káros, veszedelmes. A vadság-felvilágosultság elbeszéléssémát itt a magyar történelem menetére alkalmazza a szerző (sok más szerzőt követve):

„Mi már ősi vadságunk nagy részét, mely Osmán dühének valaha határt vont, letettük, elhagyott bennünk a hitbeli viszálykodás s hasonlós ördöge, hála az egeknek” – olvashatjuk. A protestáns–katolikus vallásfelekezeti egyenetlenség tehát a szerző szemszögéből fanatizmusnak, vadságnak minősül. A jelenben, folytatódik a gondolatmenet, gyenge a nemzetünk, „s mind addig azok is maradunk, míg a felvilágosodás félútjából ki nem lábolunk, s azon pontra nem emelkedünk, mellyről minden vadságot s fanatizmust meggyőzhetünk”. A vadságból a „kiműveltségbe” tartó folyamatot egyrészt útként láttatja a szöveg, amelynek most a felénél jár a nemzet; másrészt felemelkedésnek nevezi, egymás alá-fölé rendezve a vadság, illetve a kiműveltség állapotát. A szöveg sok-sok „előrehaladása” és „hátramaradása” alapvetően ennek a vadságból (durvaságból, fanatizmusból, tudatlanságból) a műveltség (felvilágosultság, csinosodottság, szelídség) állapotába tartó útnak a képzetét hozza magával, akár egy gazda, egy vidék vagy az ország előmeneteléről vagy hátramaradásáról olvasunk.

A *Hitel* kanyargó gondolatmenete a végén, a „Bérekasztás”-ben tér vissza a kétféle nemzeti nagyság elgondolásához. Az idézendő mondatokban azon állítás ellen érvel, miszerint ‘az őseink is csak úgy éltek, mint mi, ne változtassunk hát semmit az életünk keretein’. Íme az ellenérv: „Néhai bölcs és dicső atyáink s eldődeink éppen nem éltek úgy mint mi, hanem kemény vadságokban háborúhoz s veszélyekhez edzve lóháton vagy váraikban sáncz és mocsár közt igazán nagyok voltak; mi ellenben ellágyultan s elpuhulva

²⁵ SZÉCHENYI, i. m., 70–71.

se vadságunk se civilizációi súlyunk által félelmesek többé nem vagyunk. Megváltzott az idő s azzal mi. (...) De ha megengedtük magunknak azon cardinalis változást végbe vitetni, mellyen az okos csak örülhet, mert azon új úton mindent elhomályosíthat, ami eddig magyar földön dicső valaha csak volt – azon cardinalis változást mondom, hogy örökös katonákból kirekesztőleg földművelők, tudósok, írók, ügyvédek s efélék lettünk, midőn azonban csak az adófizető nép katonáskodik igazán – hogy ellenezhetjük e változás velejáróit?”²⁶

E szövegrész eltérő utaknak mutatja a vad-katonait és a civilizáltat, de ezeken az utakon ugyanaz a „mi” mozog: a nemzet. Az ősök vad, katonáskodó útja is elvezetett valamiféle nemzeti nagysághoz, ám a civilizáció új útja nagyobb dicsőséghez vezethet. A civilizáció gazdálkodást, tudományt, literatúrát, jogot jelent e szövegrészben, amely utal arra is, hogy a társadalom túlnyomó része, az adózó nép vélhetően nem ment át az említett „cardinalis változáson”. A földművelés szó nem rájuk utal az idézetben, hanem a földbirtokosokra. Akárcsak a 71–72. oldalról idézett szövegrész, ez is köztes helyzetben lévőnek mutatja a nemzetet, amelyben a vadság kiválósága már nem, a civilizációé még nem érvényesül. A következő bekezdés metaforikus kifejezései („a régi iskolabéliek vissza akarnak vezetni oroszlánságunkra”, „az emberiséget rák gyanánt hátra léptetgetni” akarják) már inkább egy utat képzelgetnek el az olvasóval, amelyen a nemzet mozog, s ezen az úton akarja a közösséget a „régis iskola” vissza, hátra a vadság kiválósága felé elmozgatni, a szerző pedig előre, a csinosodás, a „kicsinosított emberfő” felé.²⁷

Azt állítottam fentebb, hogy amikor „a nemzet úton mozgó élőlény/tárgy” fogalmi metaforával találkozunk a *Hitel* szövegében, akkor az utat úgy kell elképzelnünk (egy másik metafora révén), mint az elfektetett csinosodási polcot. Eszerint tehát a nemzetek, országok olyan közös úton mozognak, amely az emberiség vad állapotától a csinosodott, kiművelt állapota felé halad. Ahogy a polcrendszeren voltak országok a Magyarország fölötti polcokon, úgy az úton ugyanezen országok élénk kerülnék. Lássunk most egy olyan szövegrészt, ahol versenypályára emlékeztetően jelenik meg a nemzetek útja: „Ki a külföld mai állapotját s némelly vidéknek mostoha fekvése mellett még is bámulásra méltó virágzását ismeri – melly progressive terjed, – s aztán hazánk szomorú állását tekintí, s hogy mindezekben századi távulságban kul-

²⁶ Uo., 244.

²⁷ Uo., 245.

log más nemzetek után ezen föld...” stb.²⁸ A *Hitel* érvelésének egyik alapvető módszere az összevetés: más (nyugat-európai) országok és Magyarország összehasonlítása. Az idézett mondatban ez oly módon valósul meg, hogy az olvasó valamiféle versenypályát láthat maga előtt, amelyen a magyar nemzet csak kullog, s messze lemaradt más nemzetek mögött. Azt, hogy „századi távolságban kullog más nemzetek után”, bizonyára úgy kell értenünk, hogy a magyar nemzet most tart ott (a versenypályán), ahol az előrébb járó nemzetek száz évvel korábban. A távolság (a tér) időként jelenik meg e mondatban.

Minden metaforának sajátos értési következményei vannak: a versenypályának többek közt az, hogy a versenyidőnek csak az élen futó versenyző térbeli pozíciója felel meg igazán, a többi versenyző térbeli helyzete nem. Amikor a *Hitel*ben olyan kifejezésekkel találkozunk (s különösen a szöveg utolsó negyedében gyakran találkozunk velük), mint „e század szelleme”,²⁹ vagy „az idő lelke”,³⁰ akkor az valójában az élenjáró ország szellemét jelenti: a „század szelleme” vagy „az idő lelke” mindig az élenjáró országban, országokban testesül meg – s válik általános normává a többi ország, nemzet számára. Az alábbi idézetben hátramaradásról (majd később, a már nem idézett részben előremenetelről) az „idő lelkéhez illeszkedés” normájával együtt esik szó: „S ebéli [hitelügyi] hátramaradásunk, mivel annyi dicséretre méltó van bennünk, korunk s körülállásinkhoz képest mi szégyenünkre válhat? Nagy szégyenünkre valóságosan, ha jónak hirdetjük..., s a mellett makacson maradunk meg a mi helytelen, s az idő lelkéhez nem illik ezentúl...” stb.³¹ Hasonló módon olvashatunk később a „mai időkhez többé nem illő feudális létünk”-ről, vagy „az időhöz s a század szelleméhez illő változások s ujitások”-ról.³²

A korszerűség szempontja, mint a politikai és társadalmi intézmények és gyakorlatok, törvények és magatartásformák mércéje, s vele a hit, hogy ha az intézményeink, jogunk vagy viselkedésmódunk nem korszerű, akkor meg kell változtatni őket, hozzá kell igazítani a korszerűség kívánalmaihoz, a reformkornak nevezett történelmi szakasz egyik uralkodó (liberális) érvelésmódja lett. Nem a *Hitellel* kezdődött a magyar története: a Tudományos Gyűjteményben például 1822-ben névtelen szerző intett arra, hogy „a mai

²⁸ *Uo.*, 258.

²⁹ *Uo.*, 262.

³⁰ *Uo.*, 223, 235.

³¹ *Uo.*, 222–223.

³² *Uo.*, 254, 262.

társalkodás”-nak a tárgyai gyakran „a revolutionális Szem által felnevelt Szószóllók” írásaiból valók, amelyek „a világ vagy idő lelkének nevezetnek”, majd megvizsgálta, mit is érthetünk „az idő lelke” kifejezés alatt, s milyen viszonyban áll a „nemzeti lélekkel”.³³ Cikke talán kimondatlanul Gömbös Antal Vas megyei táblabíró néhány évvel korábbi (1819-es) figyelemreméltó tanulmányára is válaszolt, mely szintén a Tudományos Gyűjteményben jelent meg, s amelyben vitatta a nemzeti lélek változhatatlanságát, hiszen „változik az üdőknek lelke is (der Geist der Zeit) és mindennek a szerént szükséges módosulni: mellynek olly hathatós és ellentállhatatlan az ereje, hogy a mi vagy a melly polgári társaság annak lelkével egybe nem foly, vagy mindent magával sebesen ragadó hullámi ellen szegezi vitorláit, magával vagy elragadja, vagy örvénybe temeti.”³⁴

Széchenyi írásművében is találkozhatunk az „idő szellemének” kényszerítő erőként való megszemélyesítésével: „Bölcsebb azt önkényesen s nemes indulattal tenni most, mire az idő s világ szelleme elébb utóbb mulhatlanul ugy is kinszeritend...”³⁵ Gömbös Antal írásában „az idő lelke” tengeri vihar-ként jelent meg (kihasználva a jól ismert állam = hajó metafora lehetséges következményeit), a *Hitel*-ben olyan meg nem testesülő hatalomként, erőként, amely elől nem lehet kitérni, amelynek nem lehet ellenállni. A jó politika eszerint csakis az „idő szelleméhez” való illeszkedés lehet. A *Hitel* szövegében e szempont azáltal erősödött fel, hogy összekapcsolódott a Jeremy Bentham-tól átvett, a változhatatlan törvény elve elleni érveléssel,³⁶ és továbbírásával a mű utolsó negyedében. Széchenyi „az idő szelleme” érvelés használatakor hazai vitákra, megfogalmazásokra is támaszkodhatott, ugyanakkor ezen érvelést, legalábbis a *Hitel*-ben, 'a nemzet úton/versenypályán mozgó élőlény/tárgy' fogalmi metafora következményének is tekinthetjük.

³³ N. N., *Némelly hazafiúi emlékeztető szavak a Magyarok Nemzeti Lelke, és Charactere felől*, Tudományos Gyűjtemény, 1822, VI. 30–56. [A szerző talán Vedres István (1765–1830), lásd: NAGY Zoltán, *Vedres István művészi munkássága*, Bp., Tankönyvkiadó, 1956. – A sorozatszerkesztő megjegyzése.]

³⁴ GÖMBÖS Antal, *A Nemzetiségről*, Tudományos Gyűjtemény, 1819, XI. 49.

³⁵ SZÉCHENYI, *i. m.*, 235.

³⁶ Lásd Iványi-Grünwald Béla bevezetését és szövegkiadásának lábjegyzeteit: SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. IVÁNYI-GRÜNWALD Béla, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.)

Mind a polc-, mind az út-metaphora teremtette „világból” mintakövető politika következik. A legmagasabb csinosodottsági polcra felért, vagy a közös úton élenjáró országok, nemzetek mintául szolgálhatnak a többi ország, nemzet számára. A *Hitel*nek ez az egyik legerősebb, sok megfogalmazásban olvasható politikai üzenete. Egy példa: „mennyivel kevésb hátramaradás, elaljasodás, nyomoruság s tán szomorú epedések, ha számtalan systema, projectum s még experimentumok helyett is tüstént az előbbi vagy külföldi tapasztalásokat vettük volna példányul s illesztettük volna hazánkra!”³⁷ Olyan oldalakat is találunk a műben, ahol elméleti indoklását igyekszik adni annak, miért helyes vagy lehetséges a mintakövetés a politikában (a szó tág értelmében értve itt a politika fogalmát). Az egyik ilyen szövegrész (herderiánus, noha nem biztos, hogy Herder-olvasáson nyugvó) történetfilozófiai áttekintéssel kezdődik az emberi műveltség eredetéről és terjedéséről, amely az utánzás gyakorlatát követi. „A római görögöt; francia rómain s görögöt; angol görögöt, spanyolt utánazott, – a német mindegyikét s a nemzetiség akármi rejtvé volt is, több vagy kevesebb léte irányában egyik vagy másik nemzet több vagy kevesebb sajátját fejtgette ki a másoktól kölcsönzött alapon.”³⁸

A műveltség nemzetek közti terjedésének tehát az utánzás, a kölcsönzés a rendes útja, s több vagy kevesebb nemzetiségi sajátosságukat ezen a kölcsönzött alapon fejtik ki az egyes nemzetek. Érdekes itt újra emlékeztetni magunkat, hogy a műveltség fogalma Széchenyi számára jóval szélesebb volt, mint a mi számunkra: az idézet utáni sorokban a földművelést hozza példának arra, hogy a külföldiek utánzása nagy haszonhoz vezethet. Más helyen arra az ellenvetésre válaszol, hogy egy-egy intézkedés, intézmény jó lehet másutt, de attól még nem biztos, hogy megfelel idehaza. „Ugy éppen azon egy oknak akárhol hasonló következési vannak – hangzik a szerző első, racionalista ellenérve –, s ha más országokban tapasztaljuk, milly nagy hasznot következtet a czéhek, de kivált a limitatio megszűnése, ne kételkedjünk, hogy ide haza is áldott következtetéseket ne szüljön s annál bizonyosabban, mert Hollandia, Britannia, Németország s honunk közt olly különbség se éghajlatra, se életmódra nincs, mint teszem Grönlandia s a Jóremény-foka közt. Mi a keresztény vallás s józanabb philosophia által Európában, mellynek hossza s széle olly csekély, inkább csak egy familiabéliek vagyunk.”³⁹

³⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 179.

³⁸ *Uo.*, 128.

³⁹ *Uo.*, 99.

Eszerint nagy éghajlati vagy életmódbeli eltérés esetén kétséges lenne, hogy ugyanazon intézkedés ugyanolyan eredménnyel jár-e egy másik országban, ám ha ugyanazon éghajlati, vallási, kulturális, életmódbeli közösséghez tartozik a két ország – ahonnan átveszik az intézkedést, s ahol alkalmazzák –, akkor nincs kétség: a minta követhető. E közösséget fejezi ki a szöveg família-metáforája. Széchenyi a család metáforát a nemzet értelmezésére is használta művében;⁴⁰ azaz ugyanazon forrástartományból vett metáforát az európai országok/nemzetek közösségének, illetve a nemzet közösségének megjelenítésére. Az előbbi idézetből úgy tűnik, hogy e műben a nemzeti különbségek nem feltétlen érvényűek, s közös alappal rendelkeznek, legalábbis azonos földrajzi-kulturális nagytérsegen belül. A fenti két bekezdésben az is feltűnhetett az olvasónak, hogy két helyen is a várható haszonnal érvelt a szerző a külföldi példák követése mellett. A haszonközpontú érvelés jellegzetes vonása a *Hitel*nek. E gazdasági metafora alkalmazásával befektetésként tudja megjeleníteni a politikai intézkedéseket is, kalkuláló, a gazdálkodáshoz hasonló tevékenységként a politikát; a gazdálkodásban érvényesülő ésszerűséghez igyekezve közelebb tolni a politikai ésszerűséget.

A *Hitel* szövegében megszerkesztett magyar politikai tér kétpólusú. E két póluson egymástól élesen elkülönülő, ellentétes látószögű, lojalitású, viselkedés- és beszédmódú férfiakat találunk. Az egyik póluson lévőket általában udvarinak vagy külföldiesnek nevezi a szerző, a másik póluson lévőket falusinak vagy törzsökösnek. A politikai tér kétpólusú kialakítása és a két pólus párhuzamos bírálata azt igyekszik lehetővé tenni, hogy a beszélő saját magát a kettő közé, független, közvetítő szerepbe hozza. „S ugyan hány áll köztünk őszintén a lelki függetlenség középpontján, valljon! S ki nem hajlik kissé egy vagy más részre. Mintha Király és hazaszeretet olyan volna, mint eczet és olaj, melly soha egyé nem vegyül. (...) ...a törzsökös Magyar, ki egy lépésnyire sem akar a világban haladni, midőn még a föld is forog, úgy áll az igen is külföldies Magyar ellenében, mint Róma és Alba a Horatiusok és Curatiusok megküzdésekkor – mint ellenségek, s nem mint földiek s barátok – holott legjózanabb volna egyiknek s másiknak is egy kissé engedni s egymáshoz közelíteni.”⁴¹

Máshol e pólusok az udvari ember és a nép embere ellentétéként jelennek meg (itt persze a nép a *populus*-t, a köznemesi rendet jelenti, s nem a *misera*

⁴⁰ Uo., 163.

⁴¹ Uo., 65.

plebs-et, a „nyomorú népet”): „A nép embere a hivatalbelieket vagy Urunknál [a királynál] kedveseket igen gyakran hazaárulónak, lelkek fenekéig elromlott s minden ármánnyal s rossz mesterkedéssel felruházott uri személyeknek tartja... A hivatalt s felemelkedést [itt: karriert] vadászó ellenben mindenütt zavart, titkos egyesületeket s több efélét lát...”⁴² Ezt az ellentétet a szerző alább „osztályok közötti bokrosságként” értelmezi, arra utalva, hogy akiket „a nép embereinek” nevezett, azok köznemesek, míg a hivatalviselők többnyire mágnások. A következő oldalakon pedig e „bokrossággal”, „visszavonással” szemben fejti ki a szerző a maga egyesülés-, központosulás-koncepcióját.

A *Hitel*ben élénk táruuló kétpólusú politikai teret akár a rendi dualizmus politikai tere tárgyilagosa leírásának is tekinthetnénk. „A magyar alkotmány-nak a rendi dualizmusból adódóan mindig volt egy nemzeti és egy udvari szemlélete” – írta Péter László,⁴³ s a szöveg által élénk állított ellentét volta-képpen e kétféle szemlélet következménye. A szerző azonban némely helyen a két pólust aszimmetrikusan jellemzi, s a rendi dualizmus politikai terének leírására rámontírozza a vadság–csinosodás elbeszéléssémát, az egyik pólust a durvaság, a másikat a kifinomultság jegyeivel ellátva. Épp azon bekezdés-ben, amely a gubás és a városi ember, a hazáját kívülről soha nem látott és a sokat utazott ember közötti előítéletek megszüntetése érdekében íródott, azt olvashatjuk, hogy az utazott ember okkal láthatta faragatlannak, előítéletek közt élőnek a hazájából ki nem mozdulót, míg az utóbbi oktalanul vélte „puha és asszonyos urfíknak” a „kényes öltözetűek”-et.⁴⁴ E sorokban valószínűleg akaratlanul válik láthatóvá, hogy a beszélő nem középen áll a két pólus között.

Széchenyi nyilvánvalóan meg kívánta haladni a rendi dualizmus politikai tere által kiszabott szerepköröket, megszólalási lehetőségeket és mintázato-kat: a *Hitel* szövege részben erre tett nyelvi kísérlet. Ám, azt hiszem, felemás sikerű kísérlet. A két ellentétes, meghaladandóként beállított pozíció közül az egyiknek, a külföldiesnek a látószögéhez nagyon is közel áll a szerző látószöge. Sok-sok szövegrészben hangsúlyozza a külföldet látott ember fő-lényét a hazáját csak belülről ismerővel szemben, sőt, autoritásának (beszélő-i tekintélyének) a külfölddel való összevetés képessége az egyik legfontosabb

⁴² Uo., 173.

⁴³ Péter László, *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben* = P. L., *Az Elbától keletre*, Bp., Osiris, 1998, 227. A rendi dualizmusról lásd még Szíjártó M. István kiváló monográfiáját: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1782*, Bp., Osiris, 2005, különösen „A rendi dualizmus szokásjogi rendszere” című fejezetét.

⁴⁴ Széchenyi, *l. m.*, 177.

eleme. Ugyanakkor sok-sok szövegrész gúnyolja a másik pólushoz kötődő szemléletet és nyelvezetet, azokat, akik „egy lépésnyire sem akarnak a világban haladni”. Széchenyi a *Hitel*ben egyszerre próbált megoldani két feladatot: kialakítani saját politikai szerepkörét a rendi dualizmus tere által biztosított mintázatok meghaladása révén, s lefolytatni nagy vitáját a régi szokásra, régi törvényekre és a nemzeti múltra hivatkozás politikai kultúrájával. E két törekvés azonban keresztezte egymást.

Mint valószínűleg minden politikai írásmű, a *Hitel* is elvégzi a politikai ellenfél, ellenfelek létrehozásának a munkáját: már az előszóban megjelennek. Ők azok, akik „szomorúan fütyörészik el a Mohácsi veszedelem nótáját”,⁴⁵ úgy vélvén, hogy a nemzeti dicsőség ott veszett el; akik „a jó régi időt siratják”;⁴⁶ akik már a „Bévezetés”-ben „azt ordítják: »maradjunk a réginél«”,⁴⁷ akik azt vallják: „extra Hungariam non est vita”,⁴⁸ akik a régi törvényeknek nagyobb hitelt adnak, mint az újaknak.⁴⁹ Sok oldallal később nevet is kap a politikai ellenfél: a „heves patrióta” ő, akiről azt írja a szerző, hogy „idővel valamely új munkám tárgya [fog] lenni”.⁵⁰ Magát a *Hitelt* is tekinthetjük olyan munkának, amelynek egyik fő tárgya a „heves patrióta”, azaz a rendi dualizmus nemzeti (nemesi) szemlélete és érvelésmódja. Engem elsősorban az érdekel, milyen politikai nyelven beszélteti az ellenfelét a *Hitel*, mert úgy látom, nem is egy politikai szereplő az igazi ellenfele, hanem egy nyelv, érvelésmód.

Példa a beszéltetésre: „»Eldőideink bölcsesége, – régi idő belátása, elmés hajdankor, az ő világ szemessége, méltósága s. a. t.« azon számtalan balvélemények közé tartoznak, mellyek szokás által fogadtattak el s mint valamely igazságok apárul fiúra hagyományként mennek át, s mellyek alapja hófuvaton nyugszik s egy kis nyomozás után szintugy el is oszlik, mint az egy kis meleg által.”⁵¹ Mivel ez a mondat a változhatatlan törvény elve ellen íródott részben olvasható, röviden azt mondhatjuk, hogy a régi törvényekre hivatkozás (amely egyben, szokásjogi alkotmányról lévén szó, a régi szokásra hivatkozás is) beszédmódja az ellenfél.⁵² De látható, hogy Széchenyit nemcsak

⁴⁵ *Uo.*, xiii.

⁴⁶ *Uo.*, xiv.

⁴⁷ *Uo.*, 26.

⁴⁸ *Uo.*, 70.

⁴⁹ *Uo.*, 195.

⁵⁰ *Uo.*, 119.

⁵¹ SZÉCHENYI, *i. m.*, 196.

⁵² Már idézett 1998-as tanulmányomban (*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*) én „az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódjának” neveztem azt a politikai

a régiség tekintélyére hivatkozás irritálta, hanem e tekintély létmódja is, a szokás általi elfogadottság és a nem reflektált áthagyományozódás. Jellemzően racionalista módon állítja szembe a szokás általi elfogadást és a nyomozást (értsd: ésszerű elemzést); föl sem merül sehol a könyvben, hogy a szokás általi elfogadásban esetleg több nemzedék tapasztalatai sűrűsödhetnek össze.

Az egyik olyan szövegrész, amely a kétpólusú politikai tér udvari és nemzeti (nemesi) sarkait állítja szembe, így jellemzi az utóbbit, részben a beszédmódját utánózva, részben bírálva: „azzal csalja magát, hogy ő a régi jó fenntartása végett, hogy a nemzeti szellem s drága szabadság éljen, áldozza fel magát, midőn nem is tudja, mi a szabadság s a korlátlanyságot, betyárságot tartja annak s a nemzet palladiumát nem ritkán kirekesztőleg magyar tánczra és zsinóros nadrágra állítja”.⁵³ E szöveg szerint a nemzeti (nemesi) póluson lévők a régi szokások, intézmények, törvények fenntartása, a nemzeti szellem és szabadság megőrzése érdekében politizálnak (vagy legalábbis így tudják magukról). A szerző bírálata azt állítja, hogy félreértik mind a nemzeti szellem, mind a szabadság fogalmát, mert az előbbi külsődleges jelekkel (visellett) azonosítják, az utóbbi alatt pedig a nemesi előjogokat értik. Véltetően azért bírálta e fogalmak félreértését, mert helyes jelentésükben számára is fontosak voltak. S azért nem bírálta itt a „régijó fenntartása végett” folytatott politikát, mert azt mindenestül elutasította. A könyvnek e szemszögből nézve a változhatatlan törvény gondolata ellen, s az „idő szükségéhez” igazodó törvény mellett íródott része a legfontosabb. E tíz oldal ugyanis frontális támadás a rendi alkotmány nemzeti (nemesi) szemlélete ellen.⁵⁴

A *Hitel* beszélőjének a vitája politikai ellenfelével, a „régijó iskolával”, egyfajta „Querelle” is, „régiek és modernnek vitája”. Nemcsak a mű nyomán kialakult Széchenyi–Dessewffy vitára igaz tehát Vaderna Gábor remek tanulmányának a megállapítása, miszerint a *Taglalatban*, majd a *Világban* „a régiek és modernnek vitájának érvkészletét” használják a szerzők⁵⁵ – már a *Hitelben*

nyelvet, amelyet DOBSZAY Tamás később „régijó törvényekre hivatkozó érveléstípusnak”. Itt most kiváló tanulmányának a megnevezését követem: „*Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához*”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, Századvég 47(2008), 1, 113–150.

⁵³ SZÉCHENYI, i. m., 160.

⁵⁴ Uo., 190–199.

⁵⁵ VADERNA Gábor, *A Hamvvédő filozófiája. A Hitel-vita eszmétörténeti helyéhez*, Századvég (55)2010/1. 69.

is zajlik e vita. Különösen a „Bérekesztés” oldalain válik világossá ez, olyan szövegrészekben, mint amilyen az antikizáló beszédmód ironikus felidézése a 223. oldalon, vagy a „Végszó”-ban Curtius hőstettének a megemlézése, amely elismeri ugyan hősi tettének nagyszerűségét, ám meghaladandónak mutatja hazafiságát: „nálunk több s nemesb hazafiság kell”,⁵⁶ egyszeri hősi tett helyett folytonos tevékenység. A könyv utolsó oldalai egyikén arra szólítja fel olvasóit, hogy a hazafiság megfelelő módja végett vessük szemünket a történelemre: „Nézzük régibb nemzetek évrájit”.⁵⁷ Ám ezzel nem a görög vagy római história, hanem a francia, holland, német, angol stb. hazafiak életének tanulmányozására szólít fel – igazi modernként a régiek ellenében.

Már az említett Curtius-értékelés is jelzi a *Hitel* beszélőjének idegenkedő viszonyát a republikánus elbeszéléssémáktól. Ugyanakkor van egy első látásra nagyon is republikánus elem a mű egészében: a közjónak a magánszemponatok fölé rendelése, amely olyan (nagyon nem liberális) kijelentésekben is testet ölt, miszerint a birtokosoktól elvárható, hogy éves jövedelmük jelentős részét közcélra fordítsák. Amikor polgári erényről esik szó a *Hitel* szövegében, az döntően a közjó elsődlegességének elfogadását jelenti. De olvassunk csak bele a mű „Polgári erénybül” című alfejezetébe, s láthatjuk, hogy sánta, féloldalas republikanizmus ez. Egy-egy ország ereje és „bátorsága” nem az alkotmány „szabadabb vagy függőbb lété”-n múlik, írja itt, hanem a polgári erény meglétén. Republikánus szótárt s részben érveket használ e bekezdésekben,⁵⁸ mégis úgy választja el egymástól az alkotmány szabadságának a kérdését és a közjó elsődlegességének a normáját, ahogyan a republikanizmus valamely hagyományos híve nem tenné.

A *Hitel* szövegében a republikanizmusból voltaképpen csak a közjó elsődlegességének a normája marad meg, pontosabban ennek hierarchikus változata, miszerint a magasabb társadalmi „polcon” állónak nagyobbak a kötelességei, mint az alacsonyabb helyzetűeknek: „Sok azt gondolja, hogy az úgy nevezett közlélek, mely az önhasznát a közhaszon mögé teszi s azt csak az egész előmozdításában s felemelkedésiben keresi, nálunk kimult...”,⁵⁹ írja a „Bérekesztés”-ben, hogy egyből meg is cáfolja e vélekedést. E közlélek azért nem nyilvánul meg tettekben, folytatja gondolatmenetét, mert nincsenek emlékei múltbeli sikerességének: „Lenne bár egyetlen egy classicus emlékün,

⁵⁶ SZÉCHENYI, i. m., 267.

⁵⁷ *Uo.*, 268.

⁵⁸ *Uo.*, 159.

⁵⁹ *Uo.*, 224.

mellyet gyermekinknek s a külföldinek édes büszke érzéssel mutathatnánk (...), mennyire emelhetné az lelkünket!”.⁶⁰ A republikánus érvelésben az elődök tettei, a múlt emlékei példaszerűek és eligazítóak a jelenbeli cselekvésre nézve. Széchenyi modernizált (ókortalanított) republikanizmusában a múltnak nincs funkciója; a jelenbeli cselekvést jövőbeli közcélok hívhatják elő.

Az ímént idézett mondat után úgy folytatja fejtegetését a szerző, hogy ha volna legalább egyetlen tárgy a magyar előtt, amely a közös siker bizonyítéka volna, akkor „szépen egybe olvadna, s egy testté válna mind azon számtalan felekezet, írói gőg, státus, személyes haszon, mania s. a. t. úgy mint a könnyen eldarabolható követ a fővény, eddig egymáshoz csak gyengén tartott s hazánkat töredékeny mosaikhoz tett hasonlónak, midőn akarnók, olly könnyen válna gránittá”.⁶¹ E szövegrésznek bizonytalan az alanya: első felében „a magyar”-ról van szó, tehát a nemzetről (talán a nyelvi nemzetről, s nem a nemesiről), a második felében pedig az országról. A metaforák (a nemzet = fémötvözet, majd: ember, a haza = kő) mindegyike az egységet, egységességet emeli ki a sokféleség rovására; az utóbbi metaforapár (mozaik, gránit) tartóssággal, ellenálló-képességgel társítja az egységességet, mulandósággal, gyengeséggel a sokféleséget.⁶² Fogalmi nyelvre lefordítva az idézet első felét, alapvető nacionalista normához jutunk el: a nemzeti lojalitásnak felül kell írnia a vallási, foglalkozási, rendi közösségekhez tartozást éppúgy, mint a magánhaszon, magánkedvtelés szempontjait. Az idézet végén az akarat hangsúlyozása létrehozandónak, s nem már meglévőnek mutatja a nemzeti egységet: én ebből kihallom az epokalista nacionalizmus jellegzetes akcentusát.⁶³

A nemzetről, a nemzetiség érzelméről szóló szövegrészek a *Hitel*-ben egyébként a 19. század első fele magyar politikai szövegeinek nacionalista érvelésében használatos többrétegű, kevert republikánus-organicista alapnyelvet „beszélnek”. A „Nemzetiség” című alfejezetben a nemzet metaforikusan hol

⁶⁰ *Uo.*, 225.

⁶¹ *Uo.*

⁶² A nacionalizmus nyelvét, mint Maurizio VIROLI írta, azért dolgozták ki, hogy „megvédelmezze egy nép etnikai, nyelvi és kulturális egységét és egységességét”, ezért a nacionalista számára a legfőbb érték az egység. Lásd: *Per amore della patria. Patriotismo e nazionalismo nella storia*, Milano: Laterza, 2001, 5–6.

⁶³ Az epokalista nacionalizmusról Clifford Geertz nyomán lásd: TAKÁTS József: *Modern magyar politikai...*, i. m., 64.

növényként,⁶⁴ hol emberként,⁶⁵ hol családként,⁶⁶ hol épületként jelenik meg.⁶⁷ Az organikus metaforák lehetővé teszik, hogy a nemzetiség érzését természetadta (lényegében megkérdőjelezhetetlen) érzelmeként állíthassa be a róla beszélő,⁶⁸ a nemzetet magát pedig természetadta (lényegében nem emberi akaratok formálta) egységként. Az épület-metafora épp ellenkezőleg, arra biztosít lehetőséget, hogy emberi tevékenység által formálhatónak mutassa a nemzetet.⁶⁹ A nemzetről folyó beszédet ugyanezen oldalakon a republikánus diszkurzus jellegzetes törmelékei dúsítják: szó esik a nemzet „elfajulásáról”; harcok eredményéről a gyáva katona történetében; utalást találunk a nemzeti hősiesség antik mintáira, Marathónra és Rómára stb. Ebben az alfejezetben biztos, hogy nem a nemesi nemzet értendő a nemzet fogalmán, hiszen az utolsó bekezdés a nyelvet nevezi meg a nemzet legfontosabb jeleként.

A *Hitel* szűkített, modernizált, nacionalista republikanizmusa egyrészt korrigálja a politikai elmélkedésnek a csinosodás-diszkurzus által biztosított, már említett keretét, másrészt beleilleszkedik e keretbe: úgy illeszkedik be, hogy egyben korrigálja is. A nemzetiség érzelméről az alábbiakat olvashatjuk a műben: „Mélyebben fekszik azért lelkünkben, mint sokan gondolnák, azon ki nem mondható édes aggodalom, mely anyaföldünkhöz vonz s mely a halandó port félistenné magasíthatja, s lelki rothanat jele, hol a természet ezen szent törvényei ki vannak már dörzsölve.”⁷⁰ Az idézet utolsó szava a csiszoltság, csiszolódás fogalmaira utal, s azt a lehetőséget utasítja el, hogy a kezdeti vadság, durvaság, faragatlanság lecsiszolódásának társadalmi folyamata egészen odáig vezessen, hogy az emberből „kidörzsölődik” a nemzetiség érzelme, amely érzelm már a vadság állapotában is megvan – s meg kell maradnia, csinos formában, a csiszoltság állapotában is. Ezt a tételt neveztem az imént a csinosodás-keret nacionalista korrigálásának. Ám egyben összeegyeztetés is ez: az idézet a nemzetiség érzésére úgy is tekint, mint az egyéni morális felemelkedés lehetőségére.

Olyan szövegrészt is találunk a műben, amely e modernizált republikanizmusnak a csinosodás-keretbe való beleillesztését tanúsítja. Már idéztem

⁶⁴ SZÉCHENYI, *i. m.*, 161, 168.

⁶⁵ *Uo.*, 162.

⁶⁶ *Uo.*, 163.

⁶⁷ *Uo.*, 165.

⁶⁸ *Uo.*, 162.

⁶⁹ *Uo.*, 167.

⁷⁰ *Uo.*, 161–162.

korábban a szövegnek a kétféle (vadságon, illetve „kiműveltségen” alapuló) nemzeti nagyságot taglaló bekezdéseit. Az egyik ilyen fejtegetés arra a következtetésre jut, hogy „a mi valaha nemzetiségünk talpköve s ereje volt [ti. a harcok erények], időjárástól elbomlott”,⁷¹ s e múltat visszahozni immár lehetetlen. „Szükséges inkább – nehogy homokon állapodjon minden létünk, – új nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtenünk. Elégge meg nem becsülhető szerencse, hogy a Mindenható oly században engedett élnünk, melyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet, vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosított emberi elme tesz a nemzet tartós sarkalatját. A vad ember nem erősb védelme, nem keményebb paizsa az országnak, mint a tanult, a szelid, készülünk azért inkább éppen oly erősek s bátrak lenni a harcban, mint régi apáink valának, de kiműveltebbek, tanultabbak, nyájasbak, mint ők, s kivált otthon.”⁷²

Az idézett két mondat az emberiség, a nemzetek általános, a vadság állapotától a szelidség, felvilágosultság állapota felé tartó fejlődési modellje (elbeszéléssémája) keretében fogalmazza meg a régi és az új nemzetiség lelkének különbségét (ott harcok erények: korlátlan bátorság, felhevült képzelet, testi erő – itt: polgári erény, felvilágosított elme, műveltség, nyájasság), azt állítva, hogy e században az utóbbi, s nem az előbbi erények, tulajdonságok által tehető erőssé egy-egy ország. E szövegrészben mind az „új nemzetiség lelkének” képzete, mind az idő kívánalmaira hivatkozás, mind a polgári erény (értsd: a közjó elsődlegességének normája) fogalmának elválasztása a régi harcok tulajdonságoktól, s hozzákötése az újabb, csinosodott tulajdonságokhoz, e kerethez (fejlődési modellhez) igazodik, e keret függvénye. Ám talán nemcsak igazodásként értelmezhetjük, amit a fenti sorokban látunk, hanem összeegyeztetésként is, hiszen a második mondat nem veti el az elődök régi katonai erényeit, hanem csak kiegészítendőnek mutatja őket új, csinos erényekkel.

Ugyanígy a *Hitel* modernizált-szűkített republikanizmusának a csinosodás-diszkurzus biztosított kerethez illeszkedésére lehet példa a „Bérekasztás”-nek az a hosszabb bekezdése is, amely a „nemességünk nemesítése” program meghirdetését követi, s amellett igyekszik érvelni, hogy az embernek a belső megelégedés állapota elérése végett is érdemes a közjóra áldoznia. A vagyon magánérdekű felhasználása esendő, időleges megelégedéshez vezethet csu-

⁷¹ Uo., 72.

⁷² Uo., 72–73.

pán, írja, míg a közérdekű felhasználása tartós eredményekhez. „Közhasznú intézetek ellenben, csinos épületek, melyekben a nemzet kincsei tartatnak, s melyekből a köz-értelmesség nőten terjed, szép hidak, jó utak, helyes communiciók, virágzó vidékek, melyek a hazát gazdagítják, midőn mindenki sorsát javítják s emelik, századokon hatnak keresztül s kétségen kívül jobban kielégítik lelkünket, mint közönséges pénzfecsérlésünk.”⁷³ A közjóra irányuló cselekvésnek a csinosodás a célja: a közcéloknak a listája, amit az idézett mondat tartalmaz, voltaképpen a csinosodott ország jellemzőinek a lajstroma.

Nem minden politikai nyelv nyoma lelhető fel a *Hitel*ben az 1820-as, 30-as években használatosak közül. A természetjogi érvelés például csekély szerepet játszik benne⁷⁴ – érthető módon, hiszen nehéz volna összeegyeztetni a hierarchikus társadalom kívánalmával. Néha szó esik ugyan a jobbágyság „természeti jussairól”, ám ez alatt nem jogegyenlőségi elv értendő, inkább valamifajta minimális jog (és jogbiztonság) garantálásának a szándéka: „a jobbágyság, ha föld, rétje s. a. t. elég, s bátorsága van, hogy természeti jussait áthághatni soha se tapasztalhassa”.⁷⁵ A bekezdés, amelyből e mondatot idéztünk, egyértelmű jogegyenlőtlenségi deklarációval indult: „Minden rendnek van külön foglalatossága s máséba nem elegyedhetik a nélkül, hogy az egész rendes forgását zavarba ne hozza.” A közgazdaságtan beszédmódja ellenben jelentős szerepet játszik a szövegben (erről sokat írtak a szakirodalomban, ezért nem taglalom), de a belső fogyasztásról, munkamegosztásról, adózásról stb. szóló oldalak nem mindig simulnak bele a mű más „nyelvű” érvelései közé. Például a munkamegosztás, a specializálódás és a piac összefüggéseit taglaló oldal után nem sokkal olvashatjuk azon már idézett szövegrészt, amely szerint mindenkinek „természeti álláshelye tökéletes betöltése” a kötelessége, s a tudás és az erény e hierarchikus társadalomban felülről lefelé terjed.⁷⁶ A munkamegosztáson alapuló piac elképzeléséből – mai fejjel gondolkodva – másmilyen társadalomkép következne. Persze, Széchenyi István 1830-ban csak 1830-as fejjel gondolkodhatott.

⁷³ *Uo.*, 236.

⁷⁴ Újabb tanulmány a természetjogi érvelés 1830-as évek elejei használatáról: VÖLGYESI Orsolya, *Kölcsey és a magyar nyelv ügye az 1832–36-os országgyűlésen = Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves, szerk. HÁDA Béla és mások, Bp., ELTE, 2009, 451–467.*

⁷⁵ SZÉCHENYI, *i. m.*, 230.

⁷⁶ *Uo.*, 181–182.

RÁKAI ORSOLYA

A Hitel modernsége

Széchenyi István lassan két évszázada megjelent művét a recepciótörténet hagyományosan a reformkor első kifejtett programirataként olvassa, melyben először jelenik meg szisztematikusan a feudalizmus alapját képező törvények (ösiség, nemesi adómentesség) megváltoztatásának igénye. A szöveg egy olyan folyamat szimbolikus kezdőpontjává válik ebben az elbeszélésben, mely az 1848-as tizenkét ponthoz és a (forradalmi) polgári átalakuláshoz vezet. A hagyományos és az oktatásban is nagy hangsúllyal továbbélő (természetesen az oktatásban nagymértékben leegyszerűsödő) Széchenyi-kép ennek alapján egy „fontolva haladó”, elvben a radikálisabb polgárosítást sürgető politikusokkal hasonlóan gondolkozó, ám részben főnemesi származásából adódó udvarhűsége, részben lelki alkatának labilitása miatt a végletesebb megoldásokat elutasító honfit mutat. E hagyományos Széchenyi-kép (különösen pedig annak egyszerűsített változata) emellett Széchenyi modernizációs törekvéseit meglehetősen logikátlanak tűnő szétszórtságban ábrázolja, kezdeményezései szerteágazó voltának magyarázataként egyrészt az ország elmaradott állapotát átlátó, tenni akaró és ehhez vagyonnal illetve befolyással is rendelkező gondolkodó mindent egyszerre megoldani vágyását, másrészt a romantika korába illő csapongó zsenialitását jelölve meg. Nyelvművelés és gőzhajó, bankrendszer és folyószabályozás, lótenyésztés és vasúthálózat, nemzeti kaszinó és városrendezés: bár ezeket (ahogy Széchenyi többi kezdeményezését is) az említett diskurzus egyformán a polgárosodás elősegítésének, a feudalizmus felszámolásának palettáján helyezi el, a projektek kissé Borges kínai enciklopédiájára emlékeztető módon kerülnek együvé.

A *Hitel* recepciótörténete ugyanis a modernizációt elsődlegesen (bár nem kizárólagosan) politikátörténeti fogalmakkal írja le, differenciáltabb változatában éppúgy, mint a közoktatásba és a kultuszba leszűrődött formájában. Eszerint a modernizáció a feudalizmusból a modern polgári demokráciába ve-

zető (politikai) átmenet, ahol a törvénytől nemesei kiváltságok eltörlése az egyik legfontosabb jelölő, melyet logikusan, mondjuk, a választójogi rendszer átalakításának kellene követni – Széchenyinél azonban nem így történik.

Politikatörténeti kontextusban a modernség Széchenyi esetében időnként liberalizmust látszik jelenteni. A konzervativizmus szerteágazó korabeli magyar jelentésmezéjét vizsgálva Schlett István azt emeli ki, hogy a Hitelt „a korabeli közvélemény is, az utókor is a liberális mozgalom magyarországi nyitányának” tekintette, a rendi ellenzék felől érkező bírálat (Dessewffy József *Taglalata*) épp ez ellen „a ’feudális szisztéma’ egészét megtámadó liberalizmus ellen irányul”. A korabeli közvélemény ilyen értelmezésének elterjedt voltát látszik alátámasztani az is, hogy már Szekfű Gyula megpróbálja kiragadni Széchenyit a liberalizmus kontextusából, a későbbi szakirodalomban pedig számtalan példát találunk az idézett mondat alátámasztására. A fenti tanulmány azonban azért érdekes, mert rávilágít arra, mennyire nem egyértelmű a korban a határ liberalizmus és konzervativizmus között, s mennyire félrevezető, ha e fogalmak mai értelmezését próbáljuk ráilleszteni a majd két évszázaddal ezelőtti állapotokra. „A liberális Széchenyi rendszerkritikájával és rendszerváltoztató javaslataival” szembeszálló Dessewffy ugyanis érdekes módon a legfőbb pontokat nem kritizálja: a 18. század végi felvilágosult rendiség hagyományait folytatva az országgyűlési képviselő jelentős kiterjesztését javasolja (amit egyébként Széchenyi ebben a formában ekkor nemhogy nem javasol, de fel sem vet), és a jobbágyság kötelező megváltását is kívánatosnak, lehetségesnek látja (szintén radikálisabbnak mutatkozva Széchenyinél, aki önkéntes és fokozatos, egyénienkénti örökváltságot vázol fel). Schlett ugyan kiemeli, hogy Dessewffy mindemellett konzerválni is akar – de a „familiák conservatiójának” kérdésével Széchenyi is behatóan foglalkozik. További különös vonása e konzervativizmusnak, hogy az udvarhű, aulikus „konzervativizmustól” éppen úgy és éppen azon az alapon határolódik el, mint a születőben lévő liberalizmustól, ugyanakkor utóbbiakhoz hasonlóan „hatalommegosztásról, a törvények uralmáról, autonómiáról, szabadságjogokról és effélékről beszél, csak másként, mint a liberálisok”.¹

Ez a furcsa kép természetesen régóta ismerős lehet: a magyar polgárosodás azon sajátossága, hogy a polgárság helyett a köznemesség vállalja a

¹ Vö. SCHLETT István, *Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben?* http://www.xxszasadintezet.hu/rendezyenyek/konzervativizmus_regen_es_ma/schlett_istvan_eloadasa.html

társadalmi modernizálódás végrehajtójának szerepét, már a 19. század végén feltűnt több leírásban, mint ahogy legkésőbb a századfordulóra az is megfogalmazódott, hogy a modernizálódás felemás, kétarcú voltáért részben épp a szerepváltás okolható. A köznemesség ugyanis – a megváltozó törvények révén átalakuló gazdasági környezet ellenére – alapvetően nem vált polgárivá sem gazdasági alapjait (kapitalista vállalkozás), sem életformáját és értékrendjét tekintve. A polgári szerepet nem (ahogy egyébként Széchenyi már a *Hitel*-ben hangsúlyozta) saját, jól felfogott gazdasági érdekében veszi át, hanem a nemzet új, 19. századi fogalmát magába olvasztó nemesi ideológia követelményrendszerének engedelmeskedve (honfiúi kötelesség, a haza védelme és hódítás – csak immár nem karddal, hanem pennával, illetve szellemi fensőbbrendűség révén), mely ideológia így látszólag (ám csak látszólag) azonossá vált a modern nacionalizmus ideológiájával.

Kérdés azonban, hogy ha a politikai esztétörténet fogalmai ilyen nagymérvű jelentésszóródást mutatnak a korban, elegendő-e a *Hitel* és fogadtatása leírásához liberalizmus és konzervativizmus koordinátarendszerében gondolkodni. Annál is inkább érdemes feltenni ezt a kérdést, mert a *Hitel* maga, bár ez a szakirodalomban ritkán kap hangsúlyt, meglepően kevés „kemény” politikai programpontot tartalmaz, holott van, aki egyenesen a magyar politikai elemző irodalom kezdőpontjaként üdvözlí.²

Valamelyest logikusabbnak tűnhet a kép, ha a modernizáció fő alapvonalának a gazdasági rendszer változását tekintő elbeszéléseket vesszük alapul. Ebben az esetben a fejlődés vonalát megrajzoló narratívában a premodern feudális gazdaságot több-kevesebb fokozatossággal a modern kapitalizmus váltja fel, s a *Hitel* e folyamat egyik első katalizátora. Megkísérelhetjük a *Hitelt* közgazdasági munkaként is olvasni, ám mint a kizárólag gazdasági fogalomként értett kapitalizálódás dokumentuma, szintén nem tartalmaz a szöveg túlságosan sok konkrétumot. Programbejelentésén túl (miszerint a hitelezés lehetővé tételére, szabályozására és a tőke mozgíthatóvá tételére lenne szükség) inkább erkölcsi, életvitellel és egyéni értékrenddel összefüggő, individuális döntéseket, utakat sürgető érveket találunk benne, s még a „Mit kell tenni, s min kell kezdeni?” című fejezet tanácsai is inkább emlékeztetnek a 18. század erkölcsi röpirataira és a még korábbi erkölcsnemesítő irodalom

² Vö. CSORBA László, *Széchenyi István és a modern politikai irodalom kezdetei = A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 120–136.

képviselőire, mint gazdasági programiratra. Ami pedig számomra különösen érdekes, az az, hogy épp ezek az erkölcsnemesítő célú passzusok és leírások keltették a legnagyobb rosszallást: Dessewffy egyik legfőbb problémája a szöveggel például az, hogy Széchenyi az észet kizárólagossá teszi a szív rovására. Még jóval később, Széchenyivel polemizáló költeményeiben is számtalanszor felemlíti, hogy Széchenyi a szívben pusztán „húsdarabot” lát. Miért Széchenyi stílusa volt vajon az ellenzők egyik legfőbb céltáblája? Hiszen a Széchenyi által felvázolt célok immár régóta részei voltak a magyar (nemesi) közgondolkodásnak, mindenekelőtt a Takáts József által a „csiszoltság nyelveként” vagy a csinosodás nyelveként említett diskurzusban, de nem kizárólag itt, és Dessewffy sem e távlati célok helyességét vonja kétségbe.

Véleményem szerint kísérletet tehetnénk egy ennél jóval tágabb kontextusú újraolvasásra is, mely egyszersmind a modernség fogalmának újraértelmezése is lenne. A modernséget életvilágként (pl. Alfred Schütz, Thomas Luckmann), társadalmi kommunikációk rendszereként (pl. Talcott Parsons, Niklas Luhmann), illetve társadalmi imaginációk összességeként (Charles Taylor) felfogva nemcsak jóval differenciáltabb képet alkothatunk arról a pozícióról, melyet Széchenyi *Hitel* című műve (valamint az ez követő *Világ* és a *Stádium*) elfoglalhatott, de lehetőségünk nyílik a nagy politika- és gazdaságtörténeti fogalmak modernizálódásban játszott szerepének pontosítására is. Ez utóbbi feladatot természetesen jelen dolgozat nem vállalhatja, s nem is vállalja fel. Céлом mindössze annak a kérdésnek a körüljárása, hogy miért játszhat a tágabb, távolról sem pusztán közgazdasági értelemben értett hitel Széchenyi szerint olyannyira központi szerepet a társadalom hatékonyabb, sikeresebb működésében, mi jelenti számára e hatékonyságot és sikert, s milyen tanulságai lehetnek mindennek a társadalmi modernségről való gondolkodás számára.

1. Modernség: közjogi kérdések vagy magánjogi reformok?

Már Kemény Zsigmond rámutatott arra, hogy Széchenyi reformjavaslatai elsősorban magánjogi, nem pedig közjogi jellegűek voltak, s a közéleti tevékenység legfontosabb terepének pályája kezdetétől a hivatalos-hivatasos politika terei helyett a „társulati teret” – lényegében a habermasi polgári

nyilvánosságot tekintette.³ Kemény láthatóan némi rosszállással szemléli ezt, mondván, hogy Széchenyi „talán a helyes mértéken túl is támaszkodék” a társulati térre, „[é]rtem a szellemi összpontosítást *társulati téren* klubok, kaszinók, egyletek, részvényes társulatok, lóverseny, tudományos, ipari és gazdasági intézetek által. Az eszmék ilyenmű propagandája iránt a gróf akkora előszeretettel volt, hogy reformátori terveinek majdnem kizáró emeltyűjévé tette, s néha az alkotmányos intézmények általi befolyást a társulati térért elhanyagolta. A megyegyűléseket feledé, az egyletek tanácskozásaiban résztvett.”⁴ Legalább ilyen fontosnak és egész pályájára jellemzőnek tartja azt is, hogy Széchenyi törekvéseinek látszólag szerteágazó, kaotikus rengetege mögött „commune sensoriumként” működik egy mindent összefoglaló és érthetővé tevő cél, melyből kiindulva „Széchenyi pályája nem *rengeteg* többé, hanem egy terjedt és kellemes angol *park*”.⁵ Ez az „egyetemes s a többi érdekeket maga alá rendelő” cél Kemény szerint „fajunk biztosítása és nemesebb kifejtése” volt, aminek politikai kerete „hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénytől kitisztult *képviselési rendszerre*”,⁶ megvalósításának útja pedig a „csinosodás”, a szellemi fejlődés, a minél több individuum minél magasabb szintű fejlődésének elősegítése, mert csak ez, az ilyen értelmű szellemi fejlődés vonja maga után a tartós, folyamatos és fenntartható anyagi gyarapodást. Ebben az értelemben tehát a leggazdagabb mágnás is (sőt, leginkább ő) érdekelt jobbágyság szellemi és anyagi gyarapodásában, végső soron tehát önnön kiváltságos helyzetének megszüntetésében – ahogy ezt Széchenyi a *Hitel* több fejezetében is ékesszólóan fejtegeti.

³ Ez nem jelenti azt természetesen, hogy a rendi nyilvánosság fórumait ne vette volna igénybe, ha céljai és érdekei úgy kívánták (erről l. VÖLGYESI Orsolya, *Széchenyi és a rendi nyilvánosság fórumai*, = *Széchenyi Magyarországa és Európa. Tudományos konferencia*, szerk., PELYACH István, KÖRÖSINÉ MERKL Hilda, SIMON V. Péter, BUDAY Miklós, Bp., Széchenyi Társaság, 2004.) Iniciatívái azonban rendre a hagyományos nemesi közeleti nyilvánosság és hivatali út mellőzésével keletkeztek, nagyrészt így is próbáltak működni, s társadalomformáló eredményeiket Széchenyi épp attól várta, hogy kívül marad a hagyományos nemesi politikai tereken.

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István* = K. ZS., *Sorsok és vonzások. Portrék*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1970, 144–145.

⁵ *Uo.*, 137, 138.

⁶ *Uo.*, 190.

Keményhez hasonlóan fogalmaz Széchenyi reformjaival kapcsolatban a millenniumra átdolgozott történetírói munkában Szalay József is: „Jellemző, hogy közjogi kérdéseket sem a Hitel-ben, sem a Világ-ban nem tárgyal, bár az alkotmány-reformokat ő is szükségesnek tartá.” A modernizálódásnak és a felvilágosodás *commonwealth*-eszméjének a szoros kapcsolatát Széchenyinél ő is kiemeli: a gróf azért nem tárgyalt véleménye szerint közjogi reformterveket, mert „meg volt ugyanis győződve arról, hogy ezek a reformok maguktól bekövetkeznek, mihelyt a tőle [t. i. Széchenytől] sürgetett anyagi és közművelődési reformok megvalósulnak”.⁷ A modernizálódás tehát eszerint bizonyos fokig önjáró folyamat: hasonlóan a korai kapitalista közgazdaságtani elméletek önértékekből kifejlő közérdekről szóló felfogásához, itt is arról van szó, hogy a *megfelelően* működő társadalom és gazdaság nem is tehet mást, minthogy fejlődik és gyarapodik – a megfelelő és (ismét a felvilágosodáshoz visszanyúlva) a józan ésszel összhangban lévő működés önkéntelenül prosperálást eredményez(ne).

A *Hitel* épp ezért logikai, racionális úton igyekszik igazáról meggyőzni olvasóját, ahogyan azt szintén már Kemény Zsigmond észrevette: „Modora volt: a tettek mezején az erők és eszmék egyesítése, asszociációk és közvállalatok, eszmesúrlódás és összetetalálkozó érdekek által; a *jogi reformok mezején* a visszahatás csökkentése annak megmutatása által, hogy amely áldozatba kerülnek a gyökeres változtatások, azok nemcsak a hazára, de a jogait fölálldozó egyénre is hasznosak”.⁸ A mű alapstratégiája, hogy részrehajlásmentes (ön)megfigyelésre ösztönzi reménybeli olvasóját, melynek során megismerheti saját pozíciója és hazája erősségeit és gyenge pontjait, félretéve a racionális megfigyelést zavaró, s így végső soron a *megfelelő* működést akadályozó hamis, érzelmileg pozitív vagy negatív irányban megterhelt, irracionális „balítéletektől”, előítéletektől.

⁷ SZALAY József – BARÓTI Lajos, *A magyar nemzet története I-IV*, 1895. <http://mek.oszk.hu/00800/00892/html/tart/00001.htm>

⁸ KEMÉNY, i. m., 190–191.

2. Miért baj az, ha Széchenyi „sok inakbul álló darab húsnak” nevezi a szívet?

Pontosan ez a stiláris és szerkesztésbeli sajátosság, az elvárt reverencia helyetti racionalitás volt az, ami talán leginkább zavarta a *Hitel* ellenzőit és a saját bevallása szerint e véleményeknek hangot adó Dessewffy Józsefet.

A vita hevesége és nagy visszhangja is mutatja azonban, hogy nem pusztán stíluskérdésről van szó. Vaderna Gábor Széchenyi beszédmódjának újszerűségét abban látja, hogy az individuum (tegyük hozzá: a nemzetet hivatatosan, politikailag képviselni jogosult nemességből származó individuum) szakít a képviseleti beszédmód hagyományával – a saját nevében beszél és egy meglehetősen nehezen megragadható közönséghez szól. Nem a képviseleti beszédmód „mi magunk”-közönségéhez, mely a hagyományos (és a 19. századi nacionalizmus által átvett) nemesi önleíró retorika címzettje, hanem újfajta, a szabad véleménycsere szférájául szolgáló, nem érzelmei, hanem elsősorban racionális megfigyelései által meghatározódó közvéleményhez. Ezt valóban joggal tekinthetjük „egy nyilvánosságszerkezet nagyszabású újraértelmezési kísérleteként (...) valamint egy új típusú társadalomszerkezet létrehozására irányuló radikális törekvések halmazaként is”.⁹ A beszédmód pedig, melyet használ, ehhez az új – mondhatjuk úgy, hogy modern – társadalmi modellhez illeszkedik.

Ez az újfajta közönség képes kell, hogy legyen az egyedi és az általános, az egyéni észlelés és az általános eszmék, illetve a magánérdek és a közérdek közötti folyamatos váltások értelmezésére.¹⁰ Épp ez az oszcillálás lesz ugyanakkor az is, ami kijelöli és kölcsönösen értelmezi e két pólust, úgy téve lehetővé elkülönülésüket és megkülönböztetésüket, hogy eközben egymásra utaltságukat is láthatóvá teszi. Ez a közönségfelfogás és megszólalásmód, véleményem szerint, emellett újraértelmezi, új tartalommal tölti meg a feudalizmus–modern képviseleti demokrácia, premodern–modern elmentétpárokat is. A hagyományos (feudális) nemesi politikai nyilvánosságban a képviseleti beszéd nem teszi lehetővé egyéni és közérdek elkülönítését. A sérelmi politizálásnak, a közjogi kérdések középpontban tartásának (és egyszersmind a „teljes magyar nemzet” érdekével való azonosításának) épp

⁹ VADERNA Gábor, *A Hamvvéő filozófiája. A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez*, Századvég, 2010/1. 53.

¹⁰ Uo., 54.

az az alapja, hogy a nemesség *testületként*, nem pedig individuumok aktualisan, valamely közös cselekvés érdekében létrejött társulásaként lép fel nyilvánosságtérben.

A modern társadalmi nyilvánosságnak pedig pontosan ez az egyik legfontosabb és legsajátságosabb vonása, legalábbis Charles Taylor szerint.¹¹ Politikán (mármint a politikai hatalomgyakorlás szféráján) kívül helyezkedik el, ez a záloga az ész kanti magánhasználatának, vagyis annak a lehetőségnek, hogy megítélje a legitimitást, illetve a politikai hatalmat racionális bírálatban részesítse, amit Habermas a polgári nyilvánosság fő feladatának tekint. Emellett pedig radikális szekularitás jellemzi, ami azt jelenti, hogy „nem csupán a társadalom isteni megalapozásának eszméjével áll szemben, hanem minden olyan eszmével, amely azt állítja, hogy a társadalmat konstituáló erő túlmutat az éppen aktuális, közös cselekvések szintjén”.¹² Ez egyébként összeegyeztethetetlen az ősi alkotmány politikai nyelvével is (Takáts József gondolatmenetére utalva), mivel az abban hisz, hogy a társadalmat megalapozó törvényszerűség időtlen idők óta létezik, a mitikus előidőkből származik.¹³ E megalapozó törvényszerűségek emellett hierarchikus erkölcsi rendet is előírnak a társadalom tagjai, rétegei számára, és kultikus tiszteletben részesülnek, minthogy megváltoztathatatlanok (megváltoztatásuk az adott társadalom végromlását idézné elő) és irracionálisak (a „szív szavát” követve kell velük azonosulni, az ész „hideg vizsgáló tekintetének” itt nincs keresnivalója). A társadalom „meghidegedése” (ami gyakori vád a 19. század első felében) ezért is állhat olyan szoros kapcsolatban a nemzet fenyegetettségének érzésével – végső soron pedig ezért válhat bármifajta tényleges társadalmi modernizációs kísérlet a feudális nemesi nemzetfelfogáshoz szervesen kötődő magyar nacionalizmus számára elfogadhatatlanná.

Bár Széchenyi látszólag távolról sem vetette el a társadalmat konstituáló erő transzcendenciájának gondolatát – számos helyen találunk hosszú bekezdéseket a nemzet fennmaradásának fontosságáról, a haza erkölcsi koordináta-rendszert megalapozó voltáról, a kötelességekről és feladatokról, melyekkel

¹¹ Charles TAYLOR, *Modern társadalmi imaginációk*, ford. SZILÁGYI Eszter = *Sokféle modernitás: a modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, HORVÁTH Kata, OBLATH Márton, ZOMBORY Máté, Bp., L'Harmattan, 2008. 34–71.

¹² *Uo.*, 60.

¹³ Vö. TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*, ItK 1998/5–6. 668–686, illetve TAYLOR, *i. m.*, 61.

a hazának tartozunk, Charles Taylor gondolatmenete alapján talán látható, miért válhatott el Széchenyi álláspontja mind a korabeli radikálisok, mind a korabeli konzervatívok nézeteitől. A racionális oksági viszonyok szerint elrendezett helyzetképek és tennivalók, bár nem küszöbölik ki az erkölcsi kötelesség dimenzióját a köz javáért vállalt feladatokból, mégis más összefüggésbe helyezik azokat. A szenvedélyek helyett az érdekek adják a biztos háttérrel,¹⁴ az alapot és a motivációt, a szív helyett az ész válik uralkodóvá, az örökkévalóság helyett az idő, a testület (rend) helyett az individuum. Az érdekek (a kapitalista érvelés szerint) azért biztosíthatnak szilárdabb alapot egy társadalom, egy nemzet működéséhez és összetartásához, mint a magasztos érzelmek, mert szükségleteken alapulnak és szükségletek kielégítésére ösztönöznek. A hazát szeretni és haladásáért, fejlődéséért tenni a *Hitel* gondolatmenete alapján paradox módon a legszentebb érdek.

Egy további mozzanat szintén fontos jele annak, hogy a *Hitel* (és az ezt követő Széchenyi-könyvek) valóban nagyon közel kerültek az általunk ismert (Charles Taylor kifejezésével élve) modern társadalmi imaginációkhoz, ez pedig a jelen felértékelődése és emancipálódása. Széchenyi – ismét a rációra hagyatkozva – historizálja a törvényalkotás folyamatát, hangsúlyozva, hogy az emberek igényei változnak a századokkal, ahogyan a nemzetek körülményei is, így magától értetődik, hogy azok a törvények, melyek jók lehettek, mondjuk, a tatárjárás vagy a török hódoltság korában, nem feltétlenül jók a 19. század számára. Ezért (megint csak a nemzet fennmaradása, egészséges fejlődése érdekében) nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is a törvények felülvizsgálata, és esetleg a kor igényeinek jobban megfelelő törvények alkotása. Az időbeliség hangsúlyozásának következtében „az alapítás eszméje kikerül a mitikus ősidőkből és úgy tekintik, mint amit az emberek a jelenben is meg tudnak valósítani. Más szóval olyasvalamivé válik, amit kollektív cselekvéssel véghez lehet vinni a tisztán szekuláris jelen időben”.¹⁵ Nem véletlen, hogy ezzel kapcsolatban a legambivalensebb (és legparadoxabb) Dessewffy álláspontja: úgy tartja változtathatatlanak az alkotmányt, a sarkalatos törvényeket, hogy közben Széchenyinnél is radikálisabb törvénymódosítási (s így végső soron alkotmánymódosítási) javaslatokat fogalmaz meg. Mégsem ellentmondás ez: az újraalkotás, az újraalapítás lehetőségét elveti, a hagyo-

¹⁴ Vö. Albert O. HIRSCHMANN, *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Jósöveg Műhely, 1998.

¹⁵ TAYLOR, i. m., 63.

mányhoz való „hozzányúlás” pusztán javítgatást, nem átalakítást jelent a konzervatívok számára.

Az sem véletlen, hogy a 18. század végétől ehhez roppant hasonló kérdések merülnek fel a nyelvvel, az irodalommal, a nemzeti jelleggel és sok minden mással kapcsolatban. Az irodalmi eredetiség programja (és az ellene felhozott vádak) éppúgy felidézhető itt, mint Kölcsey töprengése a nemzeti hagyományok hiányáról és újraalkothatóságáról, esetleg a régiség nyomozása a népi dalokban (s ezáltal hosszabb távon a népiesség hagyományként, sőt, a nemzeti hagyomány őrzőjeként való felértékelése), de e gondolat holdudvarába tartozik a „kritikai megítélhetőség” körüli vita is – különös tekintettel a klasszikusokról alkotott kritikai véleményekre és a klasszikus mintáktól, témáktól, formáktól való elfordulás. Érdekes felidézni például az épp Dessewffy József által alapított és támogatott Felső Magyar Országai Minerva egyik 1826-os cikkét, mely pontosan ezt a változást írja le a kritikában. A 18. század végén ugyanis megjelent a kanti új „Kritika Filozofia”, mely a kritikusi gyakorlatot nagyon rossz irányba befolyásolta: a helyesség és a bölcsesség felmutatása és megőrzése helyett az egyéni vélemény, az okoskodó értelem került előtérbe, sőt, ez az újfajta kritika nemcsak hogy a hagyományra, a történeti diskurzusra való tekintet nélkül „tette-fel, a’ mi néki tetszett”, de „elég merész volt feltenni azt is, a’ mit ennek vagy annak a’ régi írónak mondanía kellett volna”.¹⁶ Holott, írja a cikk szerzője, „nem azt akarom én, mit Kant, mit Paulusz ítél, tudni, hanem mit mi értelemben mondtak, irtak a’ Régiek”.¹⁷ Mindamellet elismeri, hogy „némellyeket a’ régiek között egészen más szem-pontból tekintünk most”,¹⁸ mint korábban, ám ez nem azt jelenti, hogy a mai kritikus tetszés szerint alkothatna más, új szabályokat vagy irodalmi értékrendet a klasszikusok helyett, pusztán azt, hogy jelen problémáinkra, gondolatainkra más válaszokat találhatunk esetleg a továbbra is állócsillagokként ragyogó klasszikusokban.

Összefoglalva mindezt, úgy tűnik, hogy a társadalmi modernizálódás általános tapasztalatáról van szó, mely az átalakuló nyilvánosság számos területén felbukkan, s hosszan (egészen máig húzódoan) vitapozíciókat jelöl majd ki a hagyomány, a legitimitás és a modernség fogalmai körüli összecsapásokban.

¹⁶ [n.n.] *A’ mult Század’ fáradozásai a’ Kritikában*, Felső Magyar Országai Minerva, 1826. július, 787.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

3. Modernizáció és „csinosodás”: a modernség mint a felvilágosodás közjó-programjának megvalósulása

A haszonelvűség önmagában is nagyon nehezen talált utat a modernizálódó, „furcsán polgárosuló” magyar nyilvánosságba, s ez az út később ráadásul kanyarokkal, harcokkal, meghasonlásokkal, kirekesztő ideológiákkal terhesen a gazdasági haszon többszöri megtagadásához és megbélyegzéséhez vezetett a 20. században.¹⁹ Miért teszi vajon meg Széchenyi mégis a sikeresség egyik legfőbb fokmérőjévé a gazdasági hasznosságot? „Legyen azért a’ szónok, ki földművelést javasol, bár legékesebb és szivrehatóbb előadásu is, nem fog annyira mozdítani, mint egy száraz számolás, melly a’ nyereséget bizonyolja. – Félre azért minden pompás és fényes ajánlással, melly enthusiasmust gerjeszt ’s feneke nincs, ’s azért éppen oly sebesen lobbán fel, mint a’ szalmatűz, de tovább se tart; ’s előre inkább a’ hidegvérű ’s józan számlálással, mert gazdálkodásban, kereskedésben csak *haszon* vagy *nyereség reménye* mozdít” – olvassuk, s ehhez hasonló idézetet igen sokat találhatunk.²⁰ A nyereséges gazdálkodás pedig a haza fényét növeli, hírnevét és pozícióját erősíti a többi nemzetek között. A probléma persze részben az, amit Széchenyi az egyetértés hiányának nevez, hogy tudniillik sokan szem előtt tartják a nyereséget, de rövidlátóan: egy-egy szerencsétlen, a haza gazdaságának egészére igen visszatartó hatást gyakorló rendelkezés, törvény vagy szokás haszonélvezői sokszor önérdékből gátolják a fejlesztő, és a nagyobb rész számára is hasznot hozó reformok bevezetését.

Önmagában a nyereség, a gazdasági haszon tehát még nem okvetlenül tesz sikeressé egy területet, a haszonnak egyrészt folyamatosan mozognia, forognia kell, hogy betölthesse funkcióját, másrészt egyfajta erkölcsi-mentalitásbeli fejlődésre is szükség van (volna) mindehhez. Széchenyi ugyanis a hazáért való munkát az egyéni döntések, az individuális erkölcsi fejlődés folyamatában is elhelyezi, mint logikus és a lélek számára kielégülést (tehát ismét hasznot) hozó cselekvést: a lélek pallérozása, a tökéletesedés szükségképpen vezeti el ide az egyént. A közjó és a „csinosodás” problematikájának könyvtárnyi szakirodalmából egyetlen szálát szeretnék kiemelni a korábban

¹⁹ Többek közt e történet része bizonyos aspektusait tekintve a magyarországi holokausz, a svábok kitelepítése, a „kulákok” elleni küzdelem és általában a profit fogalmának kizárásával kísérletező kommunista gazdaságpolitika.

²⁰ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 76–77.

már idézett Charles Taylor-tanulmány segítségével, mely szál véleményem szerint szoros kapcsolatban áll Széchenyi nagy röpiratainak modernizáció-képével.

Taylor a nyugati modernitás vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy szerencsésebb a modernitás önértelmezéseit, mint eszméit vizsgálni. Ezeket az önértelmezéseket társadalmi imaginációknak nevezi, melyeket nem eszmék halmazaként kell elképzelnünk, inkább olyasmiként, mint ami „lehetővé teszi valamely társadalom gyakorlatait azáltal, hogy értelmet ad nekik”.²¹ (Vagyis kicsit Foucault diszpozitív-fogalmára, vagy még inkább Luhmann médiumfogalmára emlékeztető módon.²²) Úgy gondolja, hogy a nyugati modernitás kialakulásában (ahogy természetesen más modernitásokéban is) fontos szerepet játszott az, hogy a társadalom morális rendjéről új elgondolás született. Ennek az új morális rendnek a képei alapvetően Grotius és Locke elméleteiből erednek, és nagyon eltérnek a premodern társadalmi imaginációtól. Taylor a premodern morális rend két nagy típusát különíti el, a szokásjog eszméjén alapulót, illetve azt, amely szerint a társadalmi hierarchia a kozmosz hierarchiájának visszatükrözése. E rendek áthágásai az emberi világot meghaladó ellenhatást váltanak ki – az elhajlások végzetes következményekkel járnak. A társadalmi funkciók elrendezése nem esetleges, hanem „normális” (a lábaknak természetből fogva a fej alatt kell lenniük). A hierarchikus komplementaritás elve azonban nemcsak a rendek között érvényesül, hanem a társadalom minden területén (férfi és nő között, szülők és gyerekek között, úr és szolga között, földesúr és paraszt között, a tanult elit és a tömegek között).

A modernséget jellemző új normatív rend kiindulópontját azonban „az individuumok illetve az a kötelezettségük jelenti, hogy kölcsönösen szolgálják egymást; a megkülönböztetés pedig úgy jelenik meg, mint e kötelezettség leghatékonyabb teljesítésének a módja”.²³ Ez az ideális rend az élőlények önfenntartási szükségletén alapul, írja Locke, s hozzáteszi, hogy „Isten azért ruházott fel minket az értelem és a fegyelem erejével, hogy a leghatékonyabb

²¹ TAYLOR, *i. m.*, 34.

²² Vö. Michel FOUCAULT, *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, Berlin, Merve, 1978.; Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt, Suhrkamp, 1984.

²³ TAYLOR, *i. m.*, 39.

módon végezzük az életünk megóvásához szükséges teendőket”.²⁴ Az egyetértés és a kölcsönös szolgálat a kulcsfogalmak, ezek teszik lehetővé a nyereséges cserét az emberi kapcsolatokban. Taylor hangsúlyozza, hogy ez a felfogás végső soron a gazdasági tevékenységet (mint rendezett, békés és produktív cselekedetet) teszi tehát az emberi viselkedés modelljévé és a harmonikus együttélés kulcsává. A csiszoltság, a civilizálódás útja a kereskedelem felé forduláson át vezet: a 18. században megszorodnak azok a vélemények, amelyek a gazdasági tevékenységet a békéhez és a rendezettséghez vezető útnak tekintik. Ez az elmélet válik a társadalmi imaginációban lassanként modellalkotóvá: „a rendnek ez az új fogalma (...) abban állt, hogy a társadalmat a termelés, a csere és a fogyasztás egymásba illeszkedő tevékenységeinek együtteseként, 'gazdaságként' kezdtük szemlélni (...). A gazdaság ettől fogva már nem csupán a háztartásokban és az államon belül mindannyiunk számára szükséges erőforrások valamilyen autoritás által történő kezelését jelenti. Hanem azt is meghatározza, ahogyan az emberek kapcsolatban állnak, valamint az együttélés szféráját, amely elvileg önmagában is működőképes, hacsak nem fenyegeti zavar és konfliktus.”²⁵

Széchenyi *Hitele* az egyik első következetes magyar példa a társadalmi imagináció ezen átalakulására. A fejlődés hasonlatait rendre gazdasági területről kölcsönzi és viszont: a gazdasági törvényszerűségeket a társadalmi élet egyéb csereviszonyaival párhuzamba állítva igyekszik megvilágítani. A hódítás – a szerelmi hódítás is – csere: valamit valamiért. A korabeli közéleti irodalomban oly gyakori harcászati metaforáknak nyomát sem találjuk. A forradalminak tűnő jobbágyfelszabadítási javaslatokat, a parasztok terheinek csökkentését, a köztelherviselés irányába történő elmozdulást szintén gazdasági érvek és ezekkel összhangban lévő gazdasági metaforák magyarázzák.

4. A hitel értelmezési tartományai – a hitel mint a társadalmi kommunikáció katalizátora

A gazdasági hátramaradás legfőbb okaként a „hitel híját” jelöli meg Széchenyi, a szó gazdasági életbeli használatánál jóval tágabb jelentésben. Ezért is tereli

²⁴ John LOCKE, *Második értekezés a polgári kormányzatról*, ford. Endreffy Zoltán, Kolozsvár, Polis, 1986. 44. Idézi: TAYLOR, i. m., 41.

²⁵ TAYLOR, i. m., 49.

át mondanivalóját innentől az erkölcsi fejlődés terepére, hiszen a hitel jelentésmezéjébe olyan fogalmakat sorol, mint hit, megbízhatóság, bizalom. Van emellett még egy kulcsfogalom, amelyet a hiteles, „hitelképes” társadalom létrejöttéhez alapvetőnek talál, ez pedig a világosság, azaz nyilvánosság, áttekinthetőség (a közügyekben). Ha ugyanis a viszonyok nem áttekinthetőek, az a felek között bizalmatlanságot szül, ami viszont lehetetlenné teszi az üzlet megfelelő működését, adott esetben már akár létrejöttét is.

A tágabb értelemben vett hitel tehát a társadalmi kommunikáció csereviszonyainak katalizátora, ahogyan az anyagi értelemben vett hitel a gazdasági cseréké. Ez a gondolat a későbbi társadalom- és politikaelméletekben meglehetősen fontossá vált. A bizalom formáiról és az adott társadalom gazdasági sikerességével való összefüggéseiről írva Francis Fukuyama arra emlékeztet (több mint másfél évszázaddal a *Hitel* után), hogy összefüggés van a társadalmi bizalom deficitje és az adott gazdaság problematikus fejlődése között.²⁶ A társadalmi imagináció biztosítja azt a médiumot, mely bizalmi hálót teremthet a kommunikációs partnerek között, és elősegítheti (többek közt) a gazdasági viszonyok fejlődését is.

Érdekes vonása Széchenyi gondolatmenetének, hogy az angol mintát szem előtt tartva lényegében felvázol egy ilyen lehetséges közös társadalmi imagináció-háttérrel, feltételezve, hogy ez homogenizálja majd a társadalmat annyira, amennyire az a prosperitás beindításához szükséges. „A’ sok részből pedig”, írja, „mellyek nemcsak összekapcsolva nincsenek, de vonzó erő helyett még szinte visszalökő erőt rejtenek magokban, mikép lehessen alkotni gránitot, valóban sokkal könnyebb mint gondolnók: *’csak igen messze ne keressük a’ ragaszt, hanem magunkban*. Kiki szeresse felebarátjában a’ hazafit ’s embert, ’s ne nézze, mi módon vet számot Istenével ’s melly uton igyekezik mennyek országát elérni; ne kárhoztassa íróbajtársát – be jól illik ide ez a’ baj! –, mert, teszem, némelykor e-t ír ő vagy j-t y, vagy bul-t, rul- ből ról helyett, ’s a’ t.; ne üldözze honbeliét csak azért, mert Gróf vagy Báro ’s viszont, ’s végre ne vessen meg senkit, mivel tisztviselő, kereskedő, polgár vagy paraszt ’s viszont.”²⁷ A korabeli közgondolkodásban ezt a közös, a bizalmat lehetővé tevő háttérrel a nemzet ártértelemezett és némileg modernizált fogalmában próbálták megtalálni. Széchenyi ezzel szemben, mint látjuk, nem erre helyezi a hangsúlyt, hanem egyfajta antropológiai értelemben vett egyenrangúságra.

²⁶ Francis FUKUYAMA, *Bizalom*, ford. SOMOGYI Pál László, Bp., Európa, 2007.

²⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 226

A későbbiek során azonban, úgy tűnik, ez a közösnek feltételezett háttér a magyar társadalom esetében nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy megteremtse a szükséges bizalomszintet. A nivellálás az egyes társadalmi rétegek illetve nemzetiségi és vallási csoportok között jobbra csak látszólagos volt, s a divergens társadalmi egységek nagyon sokat megőriztek abból a premodern hierarchikus komplementaritásból, mely szigorúan elzárja egymástól e csoportokat – bizonyos csoportoktól pedig a közös tér, a társadalmi nyilvánosság elérhetőségét is megvonja, nem feltétlenül hivatalosan, ám annál hatékonyabban.

A hitel azonban nem teljesen egyenlő a (társadalmi) bizalommal, itt ugyanis a kommunikációs partner kap valamit helyettesítésül a cserefolyamatban. Épp e folyamat szabályozását szorgalmazta (legalább gazdasági értelemben) Széchenyi – a hitel ugyanis egyszerre „elhalasztó”, ugyanakkor biztosíték is a gazdaság rendszerében. A helyettesítés, az „üres hely” problémáját hozza játékba, a szimbolizáció szimbolizációjaként, ugyanis ilyenkor valamit úgy fogadunk el, mintha valami más lenne. A korabeli hitelezési gyakorlattal Széchenyinek az egyik legfőbb problémája, hogy valóban „valami másról” volt szó, nem lehetett valós értéket tulajdonítani a hitel zálogaként felfogott ingatlanvagyonoknak, s ez az üzleti bizalmat és morált gyakorlatilag semmivé tette. Ami korábban a valódi, banki értelemben vett hitel helyett létezett, az lényegében valamiféle személyes bizalmon alapuló kockázatvállalás volt, amit Széchenyi nem győz ostorozni. A *Hitel*ben azt is leszögezi, hogy a személyes bizalom és a hitel két nagyon eltérő dolog:

Keresztény jótévéységinkben higgyünk minden emberről jót; pénz, kereskedés, alkotmány dolgában mindenkiről pedig a' legrosszabbat – úgy fogunk ezen 's a' más világon boldogulni. Hagyjuk azokat érzékenyen sententiázni, kik mindig kölcsönös bizodalomrul álmadoznak, mintha csak szentek közt lagnának. Ha úgy volna, mint ők hiszik, se contractus, se testamentum, se obligatio nem kellene, sőt még a' Corpus Jurist is elégethetnők, 'mert az egymáshoz vonzó szép bizodalom mind ezeket szükségtelenekké tenné. De illy ábrándozók, kik Eldorádóban vélik magokat, vagy minden vagyonikat elvesztették már nagy bizodalmok miatt 's alamizsnára szorultak, vagy a' mit még inkább hiszek, másokat csalni akarnak, a' mit olyanokon könnyebben vihetnek végbe, kik biznak, mint a' kik nem biznak, mert azok magok adják oda a' miek van, ezek pedig elzárják.

Vigyázva vigyük tehát főképen pénzbeli dolgainkat, vagy hogy világosabban mondjam, senkiben ne bízzunk vaktán.²⁸

A hiteltárgy számszerűsíthető értékke válása személyteleníti, sztenderdizálja a hitelezési folyamatot, ami hosszabb távon a társadalmi mobilitás elősegítőjének bizonyult, ha nem is feltétlenül úgy, ahogy talán Széchenyi szerette volna. Bizonyos értelemben hozzájárult a társadalom homogenizálásához és dinamizálásához, de önmagában nem lehetett elegendő e folyamat végig viteléhez. A hitelezés elől elháruló törvényi akadályok a Széchenyi által hiányolt tágabb értelmű hitelt, jobban mondva társadalmi bizalmat nem tudták megteremteni. Holott Széchenyi számára a (pénzbeli) hitel biztosította kapitalizálódás csak eszköz a modernizálódás, vagyis a pallérozott, művelt, prosperáló, minden polgára számára a közjó lehető legteljesebb elérését biztosító állam felé vezető úton. Amennyiben elfogadjuk, hogy e társadalmi bizalom foka fontos jelölője a modern társadalmi imagináció milyenségének, és ezzel összefüggésben a modern társadalmi nyilvánosság működőképességének, akkor azt mondhatjuk, hogy Széchenyi 1830-ban valóban a modernizáció talán legfontosabb tényezőjének szentelte könyvét.

²⁸ *Uo.*, 48.

DOBSZAY TAMÁS

*Önfelmentéstől a felelősségvállalásig,
konszenzustól a diskurzusig*

Széchenyi és a magyar mentalitás

A *Hitelt* újraolvasva hamar feltűnik, hogy az utókor gyakran hivatkozta mondanóját félreértelmezve vagy tartalmát nem pontosan ismerve. Sokan olyan antifeudális cselekvési programot látták bele, amely majd csak szerzője későbbi könyveiben, főleg a *Stádium* soraiban fogalmazódik meg. Más gyakori felfogás szerint pedig közgazdasági értekezésről lenne szó. Mint arra azonban többen, így újabban Gergely András és Oplatka András is felhívták a figyelmet, a *Hitel* még nem tartalmaz a politikában konkretizálható programot.¹ De közgazdasági témájának is nehéz lenne tekinteni azt az írást, amelynek készülő vázlatai még nem is ezt a címet viselték; első kidolgozásainak egyike szerint a „Belső csend” megjelölést kapta volna. Ezt is figyelembe véve olvasatunkban a *Hitel* gazdaságtani vonatkozások és következtetések ellenére

¹ IVÁNYI-GRÜNWALD Béla is jóval szélesebb tartalmú írásként elemzi, hogysem csak közgazdasági értekezést lássunk benne: IVÁNYI-GRÜNWALD Béla, *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés* = SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. Uő., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930 (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.). KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*, Bp., Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990 (Magyarok Európában III), 271–272. Arról, hogy a *Hitel* kritikát ad, de nem programot: GERGELY András, *Széchenyi István a politikában* = G. A., *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a reformkorról és 1848-ról*, Bp., Magvető, 1987, 182–202., 186. OPLATKA András, *Széchenyi István*, Bp., Osiris, 2005, 177.

nem szorosan vett és nem is elsősorban közgazdasági munka. Sokkal inkább a magyar társadalom tudati állapotáról, mentális viszonyairól, de legfőképpen a hazai morális beállítódásokról szól. Köze a hitelügyhöz és a gazdasághoz annyiban van, amennyiben a Széchenyi által elhibázottnak, kor- és célszerűtlennek ítélt és bemutatott hazai boldogulási stratégiák, életvezetési szokások és a belőlük adódó erkölcsi problémák komoly gazdasági következményekkel járnak.

Széchenyi, miként majd kitér erre a könyvét ért bírálatokra írt válaszában, a *Világban* is, sokban nem, vagy nemcsak gazdasági kérdésről akart írni, hanem a boldogságról, az ennek alapját képező lelki megnyugvásról, a személyes autonómiáról és függetlenségről. Úgy tűnik, azt az élményét is meg kívánta osztani kortársaival, hogy miként sikerült hosszúra nyúlt ifjúkori személyiségválságát a kötelességteljesítés morális vállalásával leküzdenie.² A közönség sem csak közgazdasági, hanem irodalmi alkotásnak tekintette a könyvet. Széchenyi tehát a hazai hagyományos viselkedésmódokkal és azok következményeivel foglalkozik, elsősorban kritizál. Közéleti-cselekvési, netán politikai programja nincs vagy csekély: amire szorítkozik, az a váltótörvény bevezetésének szükségessége és a jogszolgáltatás reformja, valamint az adóست védelmező jogrendszer átalakítása a hitelező javára. Az igazi program tehát nem gazdasági, hanem mentális és morális iránymutatás. A *Hitel* még nem a társadalmi struktúra és a politikai élet, hanem elsősorban a magatartás, a viselkedés, a beállítódások átalakításának programja, amelyet azonban leghatásosabban, legsikeresebben egy húsba-érdekbe vágó kérdés kínálta terepen lehetett elemezni.

A *Hitel* tétele szerint a magyar földbirtokosság gondjai abból fakadnak, hogy személyes igyekezet, felelősségvállalás és szorgalmas munka helyett mindig a könnyebb utat, akár az immorális megoldásokat választja, s azután az ebből fakadó problémák okait külső tényezőkben látja, azokért a felelős-

² Széchenyi személyes-morális indítékairól: IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 181–190. és 196–206. Az ifjúkori személyiségválságról: GERGELY András, *Az író Széchenyi = GERGELY, Egy nemzetet az emberiségnek...*, *i. m.*, 202–158, 182–183, 204–208. Széchenyi útkeresését nagy lélektani érzékenységgel ábrázolta: CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., Magyar Könyvklub, 1991–2001,², 45–47, 51–53, 57, 74–77, 82–84, 121–140. Azt, hogy ennek az egzisztenciális lelki küzdelemnek egyes következményei miként jelentkeznek a *Hitelben*: OPLATKA, *i. m.*, 183; KOSÁRY, *i. m.*, 272.

séget saját magáról külső körülményekre hárítja.³ Kétségtelen, hogy e problémakomplexum ekkoriban az 1820-as évek összeurópai gazdasági krízisének tapasztalatai után a hitelügy zavarai kapcsán mutatható be leglátványosabban. E kérdésben mutatkoznak meg leginkább annak a magatartásnak a következményei, amikor a magyar birtokos a kialakuló új gazdasági viszonyok kihívása elől a földbirtok által ígért függetlenség és a kiváltságok által nyújtott jogi védfalak mögött keres menedéket.

1. *Becsület, hitelesség, hitel*

Széchenyi háromszor ismételt kérdése, hogy mi az oka a magyar földbirtokosok gazdaságuk, földállományuk méretéhez viszonyított szegénységének. A magyarázatot a gazdasági magatartásban, pontosabban az ezt meghatározó hagyományos gondolkodásban véli megtalálni. Bár nem a modernizációs paradigma érvényességét kívánjuk alátámasztani, és a tradicionális viszonyok időtlen és egységes jellege mellett állást foglalni, de Széchenyi véleménye egybecseng azzal a modernista elmélettel, amely a kapitalizmus viszonyait az egységesen tradicionálisnak tekintett megelőző korszakokéval állítja szembe. Széchenyi szerint ugyanis a hagyományos földesúri szemlélet a föld birtoklásában, a jószág nagyságában látja az anyagi boldogulás biztosítékát. Extenzív szemlélettel elsősorban a birtok megőrzésére, gyarapítására törekszik, ehhez a magyar nemesi jogrendszer kínálta jogi lehetőségeket és kiskapukat akár visszaélésszerűen is felhasználja, s jóval kevesebb figyelmet fordít a meglévő birtok jövedelmezőségének emelésére. Ez a viselkedés okozta Magyarországon a hétköznapi *becsület* erodálódását, ez utóbbi következménye a *bizalom* megszűnése, s ez vezet a gazdasági élet morális ellehetetlenüléséhez, amennyiben a *személyes hitelesség* elvesztése a *pénzügyi hitel* lehetőségeinek beszűkülését eredményezi.

Széchenyi azt is tudatosítani kívánja, hogy ez a fajta, a vagyont a földben mérő, ahhoz erkölcstelenségek, visszaélések árán is ragaszkodó boldogulási stratégia ráadásul nem is célravezető, épp ekkoriban avul el, hiszen a korszerű igények korszerű kielégítését nem teszi lehetővé. A fölbirtok egyoldalúan

³ KOSÁRY, Uo., OPLATKA, i. m., 182., KAUTZ Gyula, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt, 1911,² 287, 291.

terményben jelentkező hozadéka a piaci verseny körülményei között nem mindig használható optimálisan a mind fontosabb, nem agrárjellegű szférák kínálatának megszerzésére, a felvilágosodás utáni anyagi és szellemi kulturális igények kielégítésére.⁴ Könyvek, újság, információ, tudás, tanulás, utazás, kényelmes, korszerű és esztétikus otthon, sokrétű ismeretségek és társadalmi kapcsolatok, tapasztalatok, modern időtöltési módok, csak kellő mennyiségű és szabadon felhasználható, rugalmasan konvertálható vagyon, azaz pénz birtokában megszerezhetők. Minthogy az életkellemeket nem mindig lehet természetben kifizetni, nem a birtokméret, hanem a gazdaság pénzben mérhető jövedelmezősége lehet a vagyoni helyzet mércéje. Az erkölcsi okokon túlmenően, a birtok nagysága helyett annak pénztermelő képességét elsődlegesnek tartva bírálta Széchenyi a jobbágyszolgáltatások gazdaságtalan rendszerét, és javasolta hatékonyabb pénzviszonnyá alakítását vagy kivásárlását.⁵ Ezért állította szembe az újabb birtok szerzését a meglévő folyó termelés fokozásával és intenzívválásával, szorgalmazva az adott nagyságú gazdaságból nyerhető több termény, megfelelő mennyiségű és minőségű áru előállítását. Ennek sikeresebb értékesítése útján történő pénzszerzés érdekében támogatta a kereskedelem és a közlekedés erőteljes fejlesztését is.

Széchenyi meglátásainak részleges felismeréséig mások is eljutottak, de általában megrekedtek annál, hogy a meglévő keretek között, a jobbágyterhek fokozásával és a terményben jelentkező járadékok pénzzé tételével jussanak előre. Ezért volt fontos kérdés a korban a kereskedelem és a kivített nehezítő külső feltételek, így a diszkriminatív vámrendszer ügye, s emiatt került a korban a 18. század utolsó harmada óta a politikai viták súlypontja a vám- és kereskedelempolitikára. S ez adott állandó érv- és gyúanyagot a végső soron minden baj ősforrásának tekintett „Béccsel” szembeni rendi ellenzékiiség számára. Széchenyi viszont ezt a reakciót, a problémák okának külső tényezőben való keresését a felelősség hárításának véli, a problémák kiindulópontjának a viselkedést, a mentalitást tekintve a vagyon mibenlétének kérdéséig megy vissza. Elszakítja gondolkodását a tradicionális értékrendnek a földbirtok-

⁴ PÉTER György, *Gróf Széchenyi István közgazdasági eszméi és hatásuk az erdélyi gazdasági gondolkodásra* = Széchenyi és Erdély, szerk. SOMAI József, Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2002, 89–125, 104.

⁵ OROSZ István, *Széchenyi és a jobbágykérdés* = O. I., *Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról*, Debrecen, Multiplex Media – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2000, 19–23. A jobbágyi szolgáltatások pénzjáradékká alakításának lehetősége: *Uo.*, 26–31.

lással kapcsolatos pozitív előítéleteitől, és vállalja a modern szemléletmód messze ható egyéb következményeit is.

Korábban így vetettük össze és állítottuk párba mindazt, amit Széchenyi a birtokos nemesség gazdasági magatartásában bírált és amit helyette javasolt: „Birtok helyett/mellett pénzgazdaság, monetarizáció, a birtok és birtokosa önellátása helyett piacosodás, ennek következményeképpen a sokágú, sokszínű, de műkedvelő szintű tevékenység helyett szakosodás, specializáció, hivatásszerű, szakértő munka, tehát professzionalizáció, s a vidéki földbirtokosi életforma helyett urbanizáció – összefoglalva és persze leegyszerűsítve tehát, a tradicionális nemesi viselkedés helyett a kapitalista modernizáció. Ezt ajánlotta birtokostársainak a meglévő viszonyok közepette jelentkező gondok megoldásaképpen.”⁶ E szemléletváltás akadálya a hagyományos földesúri szemlélet és ebből fakadóan – mint azt rondóforma-szerű, avagy refrénjellegű ismétlődéssel újra és újra hangsúlyozza – a személyes hitelesség hiánya, s annak következményeképpen a pénzhitel híja. A fő feladat tehát a beállítódások megváltoztatása, s ennek első elemeként a becület helyreállítása a kötelezettségek teljesítése által adósságok és szerződések dolgában. Ezt csak elősegíti a hitelügy jogi környezetének módosítása a hitelezők javára, de a lényeg a szemléletváltás, hiszen bizonyos, hogy e nélkül a birtokosok a kialakítandó új jogrendszer közepette nem fogják megállni a helyüket.

A mentalitás átalakulásának egyik legfontosabb mozzanata, hogy a körülményekre történő hivatkozások és panaszok felelősségváró, önfelmentő gesztusa helyett a földbirtokos igyekezzék saját kötelességeit és kötelezettségeit teljesíteni, a körülményeket, azaz a gazdálkodási feltételeket felismerve nagyobb tudatossággal és szorgalommal, munkássággal törekedjen a meglévő birtok pénzjövödelmeinek növelésére. De ennek megvalósítása lehet az is, ha a földbirtokos a földből nyerhető urasági jövedelmek mellett – sőt ha kell helyette is – többféle, másfajta jövedelemforrásra áll át. Ismeretes, mint törekedett maga Széchenyi is felívelő és jövedelmezőnek ígérkező más ágazatokba fektetni vagyonát, akár birtokai egy részének eladása árán is, hogyan kereste a lehetőségeket a pesti lakó-, kereskedelmi- és irodaingatlanok terén, részvényüzletekben, ipari beruházásokban, közlekedési üzletágban stb.

⁶ DOBSZAY Tamás, *Széchenyi a hazai társadalom gazdasági viselkedéséről*, Agrártörténeti Szemle, (51)2010/1–4, 112–113; KAUTZ, i.m., 276.; PÉTER, i. m., 108–112, 116–117. A modernizáció összetett jelenségének 80-as évekbeli irodalmát áttekinti: KÖVÉR György, *A modernizációról* = K. Gy., *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2002, 9–12.

E gondolatmenetet és következményeit Széchenyinek mind egyéni boldogulási stratégiájában, mind kortársai részére ajánlott megoldásokban, fejtegette előttünk Gergely András, újabban Estók János is.⁷

2. A mentális átalakulás igénye a kereskedelem példáján

Jelen dolgozatban Széchenyi eme megfontolásait a kereskedelemre vonatkozóan kifejtett nézetein keresztül mutatjuk be. E terület annál is inkább kiemelendő, hiszen a forgalom problémái képezték egyik fő elemét a hazai hagyományos gazdasági beállítódásnak és a rendi ellenzékiiség képviselői által preferált sérelmi tematikának és érvelésmódnak, végső soron az egész világlátásnak, amely több vonatkozásban is akadályozta a szembenézést a tényleges vagy akár lényegesebb problémákkal, s a nemesség saját felelősségével.

A *Hitel* felületesebb olvasói hajlamosak úgy tekinteni, mintha maga Széchenyi adná meg a „Kereskedésünk nincsen” című rész alfejezetei alatt megjelölt problémákat a hazai kereskedelem sikertelenségének okaként.⁸ Valójában, mint már Iványi-Grünwald Béla rámutatott, a fejezetcímekben felsorolt tényezők tekintetében maga Széchenyi is kifejezetten különbséget tesz valódi és képzelt okok, továbbá okok és okozatok között.⁹ A *Hitel* szerint gyakorta „a régi mendemondákat hozzuk elő nyugtatásunkra, hogy kereskedésünk nincs”, majd áttekinti, hogy „annak híját sokan főképp milly okoknak tulajdonítják.”¹⁰ Nem azt tehát, hogy melyek a kudarc okai, hanem hogy a kor magyar társadalmának gazdasági szereplői, elsősorban persze a nemesség, mivel szokta volt magyarázni a kereskedelem elmaradottságát.

2. 1. Nehézségek: akadály vagy feltétel?

A képzelt, tehát nem valós, hanem jellemző módon felelősségelhárításra ürügyet adó tényezők között szerepel „*geographiai helyzetünk*”, az ugyanis, hogy

⁷ GERGELY András, *Széchenyi a „gazda” és a „polgár”* = GERGELY, *Egy nemzetet az emberiségnek...*, i. m., 171–181. ESTÓK János, *Széchenyi és a vállalkozói mentalitás*, Agrártörténeti Szemle, (51)2010/1–4, 117–140.

⁸ KAUTZ, i. m. 287–288.

⁹ IVÁNYI-GRÜNWARD, i. m., 76– 98. különösen: 77–78.

¹⁰ SZÉCHENYI, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830³, 110.

az országnak nincsenek, illetve elégtelenek az exportot segítő tengeri kikötői, s a folyók sem segítik a terményértékesítést, mert vagy nem érik el a határt, vagy mint a Duna, kedvezőtlen folyásirányukkal inkább az importnak kedvezőek. Széchenyi nem vonja kétségbe e nehézség tényét, de nem fogadja el, hogy ezt a kereskedelem elmaradottsága fő okának lehetne feltüntetni. A gazdasági tevékenység feltételei közül egynek, s épp a kedvezőtlennek a kiemelése és az erre történő hivatkozás csak alkalom arra, hogy a gazdasági szereplők kitérjenek feladataik teljesítése elől. Egyrészt más feltételek ellensúlyozzák e hátrányokat: hiszen „földünk ellenben felséges, 's milly kiterjedésben! Rezünk, vasunk, kőszénünk, sónk elég”.¹¹ Másrészt és főként Széchenyi a nehézségek ellenében a szorgalom szerepét hangsúlyozza. Ha nem optimálisak is a körülmények, ez nem ok tétlenségre, a kisebb hasznot kár veszni hagyni a nagyobb elmaradása miatt. „Ugarnak hagyja-e a Szala vármegyei gazda homokagyag földeit, mivel egy szem után csak 4–5[öt] takarít csűrbe, míg a bánáti 15–20-at? Bizonyára nem, sőt a Stájer még puttonban viszi a földet a kősziklák hátára, s azon gazdálkodik.”¹² Azt, hogy a kedvezőtlen körülmények kikényszerítik a szorgalmat és ezen keresztül az innovációt, a kortárs Balásházy János is hangsúlyozta.¹³ Lényegében az ő gondolatait visszhangozza Széchenyi, kiemelve a látszólagos hátrányok szorgalomnövelő s így közvetve a fejlődéshez hozzájáruló szerepét: „Mindenen diadalmaskodik a férfiúi érett ész, eltökélt állhatatos akarat és szorgalmas munkásság, (...) midőn a tudatlan és rest még Utópiában is éhen halna (...). De mennél nagyobb az akadály, annál szükségesebb a fő, ipar s veríték, s kettőztetni kell mind a lelki mind a testi tulajdonokat, hol a természet mostoha.”¹⁴ A többlet-erőfeszítés tehát behozhatja a hátrányok jó részét. „Semmi sem emelheti fel anyaföldünket csak agyvelőnk s kezeink, s nem hiányos geographiai helyzetünk az oka kereskedésünk nem létének.”¹⁵

A birtokosok által szintén gyakorta hangoztatott, s ráadásul a hagyományos sérelmi politikába illeszkedő érvelés szerint „*a kivitel vámok miatt lehetetlen*”. Széchenyi ebben az esetben is elismeri ugyan a probléma létezését, de hasonlóképpen viszonyul hozzá, mint az előzőhöz: lényegében ezt

¹¹ *Uo.*, 114.

¹² *Uo.*, 112–113.

¹³ BALÁSHÁZY János, *Észrevételek a honi gazdaságbeli mozgalmak akadályairól s orvoslása módjairól*, Pest, Hartleben, Trattner – Károlyi Nyomda, 1831², II. szakasz 3. §.

¹⁴ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 113.

¹⁵ *Uo.*, 114.

is adott feltételrendszernek kell tekinteni, s ahhoz alkalmazkodva kell a kereskedelmi stratégiát kialakítani. A vámügy ugyanis – összefüggésben állva az összbirodalom érdekeivel, az államadósság kezelésével, valamint a birodalmi vezetés érvelése szerint Magyarországnak a nemesség adómentessége folytán aránytalanul kis tehervállalásával – olyan ügy, amelynek kezelése nagy óvatosságot igényel.¹⁶ Széchenyi szerint lehet törekedni a kormányzat – pusztá ellenzékiiség helyett józan javaslatokkal történő – meggyőzésére, de lényeges, hogy „kereskedésünk felemelése végett ne a monarchia körébeli vámok súlya ellen keljünk ki, mert azt orvosolni éppen olly bajos, mint a vénülést, hanem inkább magunk ellen, kik mindég ott akarunk változtatni, hol nem lehet, azon javításokat melyek tőlünk függenek s melyek haszna bizonyos, nem eszközöljük. S ne mondjuk, hogy átaljában a vámot kell eltörölni, hanem a külső vám nagy súlyát s ingadozó létét iparkodjunk megszüntetni.”¹⁷ A reális politikai célkitűzés az kell legyen, hogy állandó vámokkal kiszámítható, kalkulálható kereskedelmi feltételek jöjjenek létre. S e törekvés sikerétől függetlenül elengedhetetlen az alkalmazkodás: a magyar gazdálkodóknak a vámkülföldre irányuló forgalom kedvezőbb vámtételeit tekintve, e piacokat kell, és megfelelő termékekkel célba venniük.¹⁸

Bár más szövegrészhez illeszti, de összefoglalóan, s e két problémakörre is érti, hogy az említett érvelések a szokásos, és általa kárhozottatott önfelmentő reakciók körébe tartoznak, „köpönyegeg gyanánt használtatnak, s azoknak szerettem hívni, mert alattok, anélkül, hogy könnyen észre lehetne venni, sok minden igen rút és ocsmány fér el.” Az efféle mentegetőzés csak kiskapu, „melyeken a heves patrióta, ha megszorul, valamely illendőséggel kibújhat.”¹⁹

2. 2. Nehézségek: ok vagy következmény?

Széchenyi másik megfigyelése, hogy „nehéz kitanulni, mi az ok, mi a következés, s hogy nem ritkán a következést vesszük forrásnak.”²⁰ „Pénzünk nincs” – mondják sokan például, s kétségtelen, hogy a javításokhoz szükséges

¹⁶ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 80–81 (külpia és vámügy); 82–83 (viták az ország részesedéséről az összbirodalmi közterhekben); 84–89 (a tényleges vámmértékek és a vámviszonyok elemzése); 90–92 (a kereskedelempolitika problémáiról).

¹⁷ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 124–125.

¹⁸ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 88–89.

¹⁹ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 119.

²⁰ *Uo.*, 130.

tőke szűkössége nem könnyíti meg az előrelépést, de ez Széchenyi szerint ismét csak nem ok a passzivitásra. Ha mindjárt nem is lehet nagyobb léptékű változtatásba kezdeni, hiba volna lemondani a lehetséges, bár kisebb javításról. S ráadásul ezek esetében nem kell rögtön a legfejlettebb s valóban nagyobb tőkeszükségletű angol méretű kezdeményezéseket célba véve, azok elérhetetlensége miatt megriadni, hiszen az alapok letétele éppúgy szükséges, s arra még a hazai erőből is futhatja. De valójában csak arról van szó, hogy a pénzhiány inkább okozata és nem oka a kereskedés hiányának: „ne panaszkodjunk szüntelen, hogy pénzünk nincs, hanem valljuk meg, hogy nem értjük a dolgot, s nem nyúltunk azon módokhoz, melyek által pénzt szerezhethénk”.²¹

Ugyanígy annak megítélésében, hogy „*más nemzetekkel a concurrentiát ki nem állhatjuk*”, összekeverednek vagy jobban mondva felcserélődnek a kortársak érvelésében a kereskedelmi kudarc okai és következményei. Az elmaradottságot oknak és a passzivitás mellett szóló érvnek beállítani valójában ismét csak nem más, mint az odaszánás hiánya. Hasonló ahhoz a gondolatmenethez, amikor valaki csak azért nem termel rozst sem, mert földje búzát nem terem, vagy azért marad el a társasági életből, mert magát nem elég tetszetősnek, fiatalnak ítéli, ahelyett, hogy ezt más adottságainak, tehetségeinek fejlesztésével ellensúlyozza. Ez a jellegzetes gondolkodásmód vezetett a szükséges hazai kezdeményezések elmaradásához. A magyar nemes szóban életét és vérét adja a hazáért, de egy forintot sem a kereskedelmet segítő eszközökre, utakra vasutakra, illetve még inkább minden alkalommal más feladatra utalva odázza el a vállalást: ha tudós társaságra kell az áldozat, hidakra akar adni, ha aztán a híd kerül terítékre, inkább útfejlesztésre, s ha majd erről lenne szó „minden kétségen kívül akkor megint találnak ki valamit”, csak hogy az aktuális teendőket illetően az áldozatvállalást elkerüljék.²² Ugyanez a beállítódás akadályozza, hogy a kereskedés kedvezőtlen feltételeit szorgalommal ellensúlyozzák.

Azaz e két tény, a tőkehiány és az elmaradottság, valójában nem oka, hanem következménye a kereskedelem és a szorgalom hiányának: „ne mondjuk, hogy más nemzetekkel a concurrentiát nem állhatjuk ki, hanem hogy több s jobb termékek kitermesztése, könnyebb communicatio, s a portékák becsesb-

²¹ Uo., 114–115, 118.

²² Uo., 120.

re változtatása végett legkisebbet se tettük, s csak azt várjuk, hogy a galamb sülve repüljön a szánkba”.²³

2. 3. Valós okok és tennivalók

A fentebbi önfelmentő vélemények helyett Széchenyi szerint a kereskedelem-ben sikeres nemzetek példája segíthet felismerni „kereskedésünk nemlétének okát”, amelyet – szemben az eddigiekkel – más tényezőknek tulajdonít.²⁴ Az egyik ilyen a *rendelések feleslege*, azaz a kereskedelmi folyamat hatósági és rendeleti túlszabályozása. Széchenyi igazi liberális módjára hisz a piac önszabályozó természetében és a deregulációt ajánlja: „az igen sok beavatkozás rendszerint több kárt okoz, mint a semmi beavatkozás”, „s jobb így ... kereskedési tárgyban mindent a dolog öntermészeti folyásának átengedni”.²⁵

Másodszorban – szemben minden kor minden gazdálkodójának jó termés esetén hangoztatott örök sirámával, miszerint a túl sok termés és sok versenytárs miatt eladhatatlan a gabona – Széchenyi a kereskedelmi akadályt épp *productumink szűkében* látja: „némelyek bona fide azt hiszik, más nemzeteknek nincs mit rágniuk, s hogy Magyarország természetényeivel – csak volna jó tengerpart – a fél világot beboríthatná, miközben valójában oly kevés van kivinnivalónk, hogy portékáink szűke nem hajtáná be a költségesb mester-ségi közösülésekre [azaz a közlekedési eszközökre] fordított pénz kamatját,” hiszen Britannia 200 millió mérőnyi fogyasztásához képest Magyarországról 2–3 millió mérő gabona megy csak exportra.²⁶ A hiba tehát nem az eladandó termény versenyt növelően nagy, hanem épp a nyereségességre nem elegendő kicsiny mennyisége.

A legszorosabban függ össze tehát ez a probléma a külkereskedelem következő akadályával, a „*communicatiok rossz voltával*”, azaz a közlekedési infrastruktúra gyenge állapotával. Ennek megfelelő kiépítése csak akkor várható, ha az építető útdíj vagy közköltség révén annak hasznát látja, „hol pedig a csinált út, vízcsatorna nem kamatoz, ott előbb-utóbb minden bizonyonnyal elbomlik”. Márpedig – mondja Széchenyi – ennek megtérülése nagyban függ a vitt árufajtától, minőségtől és – az imént említettek szerint – a mennyiségtől. A közlekedési eszközök állapota tehát részben szintén következménye is és

²³ Uo., 122.

²⁴ Uo., 129–141.

²⁵ Uo., 130.

²⁶ Uo., 131.

nemcsak oka a kereskedelmi nehézségeknek, összefügg más tényezőkkel, így az árumennyiséggel is, de mindenképp azon kérdések közé sorolható, amelyek terén a javítás az előző részekben említettek alapján nem máson, mint a hazai gazdaság szereplőin, az ő feladatvállalásukon áll.²⁷ S míg a hazai birtokosok a *kivitelnek* a vámok miatti nehézségére panaszkodnak, Széchenyi a *belső fogyasztásra* irányítja a figyelmet, mondván, a nagy Anglia is termékeit háromnegyed részben saját maga fogyasztja el. A kivitel erőltetése helyett, feltételeinek javítása mellett is a hazai fogyasztás, a belső piac fejlesztését javasolja.²⁸

Mindehhez persze az infrastrukturális (a közlekedés mellett pl. raktározás),²⁹ illetve a jogi feltételek javításának, a kereskedő személyes biztonsága garantálásának, a vámrendszer kiszámíthatóságának szükségességét is hangsúlyoztatja. Miként a hitel ügyében, itt is előkerül a szerződéses kötelezettségek alóli kibújás, a kiváltságok visszaélésszerű használatának szokása, vagy épp a kereskedelmi becsület és munkásság csorbái, a nem nemes gazdasági szereplők személyes szabadsága és méltósága garanciáinak hiánya, amelyek miatt „külföldi kereskedő, kit ide édesgetni kellett volna, hány van ki nem mer hazánkba jönni többé, mert a huszonötöt vagy más becsstelenséget... alig kerülte el,” míg ellenben a „becsületes cselekvő mód haszna legtávolabb időkre hat, egyes személyekre is jól sül el”.³⁰

Az említett *valós* problémák közül a legtöbb olyan jellegű, amelynek megoldása kizárólag vagy döntő mértékben a hazai gazdasági szereplőkön magukon múlik – szemben a természeti akadályok vagy a vámrendszer adottságaival. S míg a magyar birtokos a külső okokra hivatkozik, Széchenyi a saját felelősségre kérdez rá: „Munkásságunk pedig kereskedés végett ugyan érdemel-e említést? Tettünk-e sokat productumink szaporítása vagy azok javítása végett? Iparkodtunk-e felettébb más nemzetekkel összeköttetést keresni s. a. t. Nem száradna-e sokra minden productuma, ha azt házánál nem keresné a zsidó? Más nemzetek mily fáradsággal keresik azonban előmeneteleket portékáik olcsóbbá, s jobbá tétele, s minden utak, s módok felkeresése által, melyeken más hazákba csúsztathassák javaikat? Brodiban, Lembergben,

²⁷ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 93–94 (közlekedési problémák); 95 (öntevékenységi szükségessége a közlekedésfejlesztés terén). *Hitel*, *i. m.*, 132–133.

²⁸ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 78–79; PÉTER, *i. m.*, 116–117.

²⁹ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 136–138.

³⁰ *Uo.*, 139.

Odesszában s. a t. hány francia kereskedő van?” míg a magyar birtokos otthon ülve panaszkodik a pangó kereskedelem miatt.³¹

Saját felelősségi körben keletkező probléma a hazai árukészlet nem megfelelő volta is. Nemcsak az elégtelen mennyiség és gyatra minőség a gond, hanem az is, hogy a magyar termelő nem igazodik a piac igényeihez, inkább a meglévő árukészletét akarja a vevőre kényszeríteni.³² A terménymennyiség növelése, minőségének emelése, a piaci igényekhez szabott termékválasztás, a belső fogyasztás fejlesztése, a közlekedés és raktározás fejlesztése, a hazai jogszabályi környezetnek és főként a hazai gazdasági szereplők viselkedésének a kereskedelmi bizalmat erősítő alakítása mind döntően a magyar társadalmon magán múlik. E tényezőknek az előtérbe helyezése egyben a kivitel gondjaival és a vámokkal kapcsolatos probléma súlyosságát is csökkenti. Persze lehet ezt további eszközökkel, így bankkal, pályázatokkal is segíteni, de a legfontosabb a felelősségelhárítás helyett a szorgalom és kezdeményezés, alapos felkészülés, helyzetismeret.

3. Önfelmentéstől az öngondoskodásig

Az igazi gond tehát ismét csak a magyar birtokosok viselkedése, kiút pedig csak a feladatvállalás által kínálkozik. Először már a konkurencia problémájánál említi a közelmúltban oly sokat emlegetett liberális elvet: „Öngondoskodással többet győz a lelki erős a testi erősnél.” A kereskedelemről szóló rész lezárásához közeledve pedig a mondottakat ilyen módon foglalja össze: „Tűrhetetlen (...) azon mindennap százszor hallott panasz 'nincs jövedelmünk, nincs kereskedésünk, nincs pénzünk' azon apátia és tespedtség mellett, mely soha nem enged azon módokhoz nyúlni, melyek által gazdaságunkat, kereskedésünket minden bizonnyal jó forgásba hozhatnók, s így jövedelmünk természetesen sokszorozna! Csak bosszankodva szemlélhetni olyat, ki magán könnyen segíthetne, de nem segít.”³³

S hogy a *Hitel* tartalma nemcsak közgazdasági, hanem elsősorban személetbeli és mentális-morális beállítódásokat érint, mutatja, hogy a teendők

³¹ *Uo.*, 139–140.

³² IVÁNYI-GRÜNWALD, *i. m.*, 29 (a kereskedelmi magatartásra); 96 (kereskedelmi magatartás tisztaságára); 96–98 (jobb minőségű és piaci igényekhez mért árukészletre).

³³ SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 121, 141.

közt is elsőként nem a jogszabályi környezet említett reformja említődik, hanem erkölcsi–mentális kérdések. A „Min kell kezdeni” fejezetben a „hitel tágosb értelemben” cím alatt az emberi becsület által nyert szavahihetőség és bizalom, *polgári erény* fognak szerepelni, utóbbi gyakorlásának fő terepeként a nemzetiség, a nemzeti közösség fontossága, majd ennek erősítése, az erőket szétforgácsoló megosztottság ellenében.

4. *A polgári nyilvánosság új követelménye – a közmegvitatás szükségessége*

A *Hitel* egy talán szintén kevésbé emlegetett gondolatával szeretném zárni mondandómat – éspedig a nyílt beszéd és a vita szükségességéről. Ezzel a könyv hatására, az általa keltett indulatokra, utótörténetére is utalok, de a gondolatmenet kapcsolatban van a könyv irodalmi megformálásának kérdésével is. A *Hitel* nehezen besorolható műfajának, szerkesztésmódjának oka részben módszerbeli (igazodás az olvasóközönséghez), stratégiai célja viszont ismét a hazai mentalitás megváltoztatása – most éppen a hazai közvélemény kialakítása, nevelése.

Széchenyinek Dessewffy Józseffel folytatott, nagy visszhangot kiváltó, és mind a kortársak, mind az utókor gondolkodását meghatározó vitáját a köztudat szívesen látja úgy, mint a konzervatív és a liberális nézetek összecsapásának nyitányát. A szakmai közvéleményben azonban Gergely András tudatosította, hogy Dessewffyt nehéz volna a provinciális maradiság képviselőjének beállítani. Ugyancsak ő ismerte fel az írói bravúrt, amelynek lényege, hogy Széchenyinek a *Világban* sikerült egy kötetten keresztül fenntartani a személyes, egyes szám második személyhez szóló beszédhelyzetet.³⁴ Az ő nyomán legutóbb Oplatka András mutatta ki, hogy e vita az említett beszédhelyzet ellenére sem személyes jellegű, hanem inkább „polemikus leszámolás Dessewffy ellenvetéseivel”. Széchenyi, noha a kritikát higgadtan olvasta, „ám az éles hang, mellyel mindent visszafizetett kritikúsának, elárulta, hogy az mennyire bántotta. Személyes támadásokra kíméletlenül, személyeskedve válaszolt és mint a rossz gazdálkodás példáját sorolta fel a körülményeket, amelyek közt Dessewffy a maga birtokát kezeli.” – mondja Oplatka.³⁵

³⁴ GERGELY András, *Széchenyi István*, Pozsony, Kalligram, 2006, 67.

³⁵ OPLATKA, *l. m.*, 204.

Gergely András szerint is Széchenyi Dessewffy életének több olyan elemét, mozzanatát – közte korai házasságát és vidéken éltét – is bírálata tárgyává tette, amelyek nem feltétlenül hibák, hanem körülményektől függő helyzetek, döntések, vagy amelyekről nem is mindig ő tehetett.

A személyes sértettség persze vitathatatlan, Széchenyinek hiúságtól nem mentes személyisége, magára irányuló figyelme, másokkal szembeni nem ritkán kicsinyes viselkedése a vita hevét önmagában is kellően magyarázná. Mégis másról, többről van itt szó, a vita valóban nemcsak személyes jellegű.

Széchenyit láthatóan foglalkoztatta, hogy miképpen lehet egy rendkívül bonyolult, sokban bántó, másrészt erősen szakmai jellegű mondandót a nehéz olvasmányokhoz nem szokott hazai olvasóközönségnek előadni. A *Világban* a *Hitelre* visszautalva említi, gondot okozott neki, „mily formában, mily cím alatt bocsássam vizsgálataimat a világra! (...) A hitelről mondani való (...) oly hosszadalmas, oly szigorú (...), hogy annak kidolgozására több esztendő, kinyomtatására több kötet, olvasására pedig – ki kell mondanom – több, figyelemb, s olvasáshoz szokottabb közönség kell, mint a magyar”.³⁶ Ezért többször párbeszédes formával, máskor irodalmi utalásokkal, olykor fiktív levél formájával kísérletezett, a legnagyobb hatást mégis a vitaformával tudta kiváltani. A *Világban* pl. közismert személyiségek összezsapásává alakított egy részben szakmai, részben világlátásbeli nézetkülönbséget. E módszer sokkal figyelemfelhívóbb, mint a szakszerű kifejtés, a vizsgált probléma dramatizálása növelte iránta a közfigyelmet. A romantikának a tárgyszerűség rovására történő érvényesülése mellett tehát pl. a *Világ* polemikus jellegét a társadalomkritika személyessé alakított megmutatása indokolta: így lehetett szakkérdést közkérdéssé változtatni.³⁷

Megerősíti mindezt a személyeskedés egyik leglátványosabb jelének tartott szövegrész figyelmes olvasása. Széchenyi úgy beszél a Dessewffynak tulajdonított jelenségekről, hogy azzal egy egész életformát, közéleti és gazdasági magatartást minősít célszerűtlen, elhibázott, idejétmúlt jellegűnek, s a képmény kritika személyesen is bántónak tűnhet. Nem állítja azonban, hogy a *Taglalat* írója a bírált életformát követi-éli, hanem hogy ezt mondják róla. „Felőled lásd, sokan mondják..., ”, „Azt mondják, hogy...” – így vezeti be

³⁶ SZÉCHENYI, *Világ vagy is Felvilágosító Töredékek némi hiba 's előitélet eligazítására*, Pest, Landerer, 1831, vii. A problémára utalt már Gergely András is: GERGELY, *Széchenyi István, i. m.*, 2006, 67–68.

³⁷ Balásházy és Széchenyi munkájának és hatásának viszonyára: IVÁNYI-GRÜNWALD, *i. m.*, 247–249.

a hosszú bekezdést, mint ahogy vitapartnere is hasonló módon járt el a *Hitel* taglalásában. Ezzel látszólag Dessewffynek azokra a kritikáira válaszol, amelyeket bírálójaként hallomásokra, fél-információkra alapozott. Dessewffy ezzel az eljárásával – valamint azzal, hogy nem a *Hitel* lényeges tartalmára, hanem egyes részjelenségeire válaszolt – voltaképpen alkalmat adott Széchenynek arra, hogy a korábban (a *Hitel*ben) már bírálat tárgyává tett jelenségeket ismét megjelenítse, sőt most már, az igazságtalanul megtámadott jogán, erőteljesebb hangon ítélje el: „Köszöntlek másodszori megtámadásodban tisztelt Honfi (...) alkalmat nyujtál jobban kifejetnem s lehető legtisztább világra hoznom mindazt, amit izlésink, szokásink nemesítésére, nemzetiségünk ’s értelmi sulyunk mélyebb gyökereztetésére sajtó által köz vitatás alá bocsátni jónak itéltem”.³⁸ Széchenyi nem mulasztotta el ezt az alkalmat. Anélkül, hogy ténylegesen megvádolta volna Dessewffyt, a „hallomásból szerzett” adatokat felsorolva, Dessewffy életformáján, mint az állatorvosi lovon mutatja be a magyar nemesi gondolkodásmód és értékrend hibáit, korszerűtlenségeit. A cél tehát az, amit a *Világ* első sorai megjelölnek: „A közönséggel meg akarom ismertetni s vallatni, hogy Magyarország mindenben hátra van, mert míg ezen önvallomáson túl nem esünk, mindaddig helybül nem mozdulhatunk”.³⁹ Ilyen vallomást csak kellően provokatív előadásmóddal lehetett a magyar társadalomból kiváltani, ez viszont elkerülhetetlenül vezetett konfliktushoz a kortársak egy részével. S nemcsak a javasolt változások, hanem önmagában az ütközés vállalása miatt is.

A hagyományos rendi világ – ha közélete a valóságban nem volt is békés – mindenfajta vitát fenntartással szemlélt, sokban „pártoskodásnak”, „visszavonásnak” minősített. Jól mutatja ezt az országgyűlés döntéshozatali mechanizmusa is, amely a rendi világ különböző státusú képviselőit, s a rendi dualizmus mindkét pólusán elhelyezkedőket egyaránt konszenzus kialakítására készítetett, kényszerített. A közbeszéd korlátozottságához nagyban járult hozzá a századfordulón kialakult merev, rendőri jellegű abszolutizmus és a vele járó szigorú cenzúra. A közélet újraéledésének és a megtermékenyítő gondolatcserének a jelei a politika világának lefojtott állapotában először a kultúra terén jelentkezettek. A nyelvújítással kapcsolatos viták után a húszas években az irodalmi pörök következtek: az Íliász-pör, a Pyrker-pör, az Aurora-pör stb. Ezek burkoltan vagy áttételesen már mind közéleti (szerzői jogok s

³⁸ SZÉCHENYI, *Világ*, i. m., xxi.

³⁹ *Uo.*, i.

ezen keresztül a polgári értelmiségi életforma, a társadalmi tekintély vagy teljesítmény elsősége) kérdéseket is feszegettek. Az évtized második felére közgazdasági kérdésekhez jut el a vitatás szelleme, de pl. a jeles gazdasági szakíró, Balásházy személye kevés figyelmet gerjesztett, eszmefuttatása pedig minden szélesebb érvényű utalása ellenére is túlságosan szakmainak bizonyult ahhoz, hogy fordulatot idézzon elő a közéleti diskurzusban. A *Hitel*lel jutott el a magyar közélet abba a stádiumba, hogy végre közéleti, társadalmi és politikai kérdések is közvetlenül, nyílt megvitatás alá kerülhessenek. A könyvnek és a körülötte keletkezett indulatoknak és nézeteltéréseknek nagy szerepe volt a nyílt vita és eszmecsere szükségességének elfogadtatásában.

Széchenyi kifejezetten felszólította kortársait az ellenvélemények artikulálására: „A’ felvilágosító ellenzés hasznát senki nem tagadhatja. Hogy tudja meg az ember még legalacsonyabb helyzetben is az igazat, ha mindenki minden szavát ‘igenli? ’S hát még magasabb lépcsőn mint tanulhatja ki a’ dolgok igaz állapotját, ha hiedelmiben soha tagadóra nem lel? (...) A’ gazdaságban hány fiatal birtokos károsodott már az által, hogy próbáit tisztjei ’s emberei minden ellenzés nélkül helybenhagyák, ’s észrevételiket szolgálkép elhallgaták (...) Csak mindenoldalu vizsgálat által lelhetni fel az igazságot, ’s ez csak a’ gondolatok legszabadabb közlése által valósulhat. Hol a’ beszéd korlátos, ott rab a’ nyelv ’s csak rabként szól. (...) Sokan az ellenzéstül úgy félnek, mint a’ setétségtül, az pedig éppen olly szükséges az igazság tökéletesb kifejlődésére, mint ez a’ nap sugárinak szembetünőbb tételére (...) Egy ismeretes franczia író azt mondja ‘az oppositio ollyan mint az epe, kell a’ test épségéhez egy kevés’.”⁴⁰

Széchenyi persze nem felesleges okvetetlenkedést vár, hanem érdemi véleményeket: „Ne kárhoztassuk az ellenzést tehát általjában minden kivétel nélkül, hanem halljuk a’ más részt is, az ellenben ne fadjuljon el rendetlen ’s makacs fejességre, ’s ne gondoljon az által mutatni charactert, hogy mindég azt mondja ‘fekete, mert már egyszer (...) azt állítá, habár most azt nyilván látja is, hogy fehér. Sokan pedig, kik tán számos esztendő leforgása alatt nem hallottak igaz férfiui bátor ’s egyenes szót, ne tartsák azokat mindjárt faragatlan falusi vagy veszedelmes utazott embereknek, kik velek egy értelemben nincsenek, másképp látják a’ dolgot mint ők’.”⁴¹

⁴⁰ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 36–39.

⁴¹ *Uo.*, 38–39.

A *Hitel*nek a „felvilágosító ellenzésre” történő felhívása nem maradt hatás nélkül – Dessewffy válaszolt arra. Széchenyi viszontválasza méltánytalanul keményre sikeredett, a kialakult vita azonban elfogadottá tette a közvéleményben az állandó közmegvitatás, „elmesúrlódás” szükségességét. Mert Széchenyi a polgári gondolkodásmódnak nemcsak az eddig sorolt elemeit igyekezett meghonosítani a hazai közvéleményben, hanem az eszmecserét olykor gátoló hagyományos *konszenzus*-igény mellé oda helyezte a *diskurzus* polgáriasabb követelményét is. Széchenyi és Dessewffy vitája így a magyar közvélemény polgári átalakulásában vagy kialakulásában is döntő eseménynek bizonyult.

HITES SÁNDOR

*Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában**

...of all beings that have existence only in the minds of men, nothing is more fantastical and nice than Credit; it is never to be forced; it hangs upon opinion, it depends upon our passions of hope and fear; it comes many times unsought for, and often goes away without reason, and when once lost, is hardly to be quite recovered...

Charles Davenant: *Discourses on the Public Revenues* (1697)¹

Hogy mi számít valóságosnak, mintha egyre inkább gazdasági megfontolások függvénye volna. Mintha a gazdaság afféle végső valóságként szolgálna, amelyen minden egyéb megméréndő: a gazdaságosság kívánalma gyakran az ésszerűséggel válik egyjelentésűvé, a termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat logikája pedig kiterjeszkedik a gazdaság világán túli társadalmi, politikai, kulturális, érzelmi valóságokra. Ez óhatatlanul mentális világunk

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat a Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund 2012-es edinburghi ösztöndíja tette lehetővé. (The research for this article was supported by the Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund in 2012.) (Köszönöm továbbá Halmos Károly a dolgozat egy kezdeti állapotához fűzött megjegyzéseit.)

¹ „mindazon dolgok közül, melyek csupán az emberek elméjében léteznek, egy sem annyira különös és tetszetős, mint a Hitel; nem lehet kierőszakolni, véleményen, a remény és a félelem szenvedélyén függ, sokszor kéretlenül is megjelenik, sokszor ok nélkül eltűnik, és ha egyszer elvesztettük, többé aligha szerezhettjük vissza.” (saját fordításom – H.S.)

leszűkítésével is jár: a gazdasági valóságot fürkésző (és azt létrehozó) tekintet számára bármely dolog vagy cselekvés olyan egynemű mezőben jelenhet meg, amelyet pusztán *hasznosságok* (vagy hiányaik) töltenek ki.²

A nem-gazdaságinak a gazdaságra redukálása felől mintha minden szimbolikus visszavezethető volna valami anyagra. Másrészt viszont mintha ez az anyagi egyre végletesebben anyagtalanná lenne – gondoljunk a pénz történeti útjára a nemesfém-érmétől a papírpénzen át az elektronikus hitelkártyáig és az internetes átutalásokig.³ A gazdasági összefüggések kitalált, virtuális világokba helyeződnek, egyre távolabb azoktól a társadalmi gyakorlatoktól, amelyekre vonatkoznak.⁴

A szimbolikus és az anyagi, a képzeletbeli és a valóságos gazdasági összefonódásának egyik kulcsfogalma a *hitel*. Ennek újkori alaköltése egyszerre kötődött a racionális, érdekkövető, haszon-maximalizáló *homo oeconomicus* képzetének létrejöttéhez, másrészt, mint a mottóul választott 17. század végi idézet is sugallja, értelmezését éppennyire átszötte a fantázia, a képzelet, a szenvedély, a vágy szerepének felismerése.⁵ A következőkben abból a fel-

² A neoklasszikus közgazdaságtan hasznosság (utility) fogalmának és az abból előálló homogén világnak a feszültségéről a mindennapi tudat heterogén valóságképeivel: Scott MEIKLE, *Quality and Quantity in Economics: The Metaphysical Construction of the Economic Realm*, New Literary History (31)2000/2, 247–268. Egy ideje a tudományfilozófia is foglalkozik a gazdaságtan „realizmusával”. Donald (Deidre) McCloskey 1985-ös könyve (*The Rhetoric of Economics*, University of Wisconsin Press) nyomán sokan mellett érvelnek, hogy a gazdaságtan nem a valóság könnyörtelenül tárgyilagos megjelenítője, hanem társadalmi, politikai és tudományos színtereken folyó retorizálás vagy történetmondás. E kihívás fényében a gazdaságtan igazság-igényéről: *Beyond Rhetoric and Realism in Economics. Towards a reformulation of economic methodology*. eds. Thomas A. BOYLAN, Paschal F. O’GORMAN, London, New York, Routledge, 1995.

³ vö. Jean-Joseph GOUX, *Cash, Check, or Charge? = The New Economic Criticism*, eds. Martha WOODMANSEE, Mark OSTEEN, London and New York, Routledge, 1999, 98–110.

⁴ Ezt a 2008-tól élesedő hitelválság és folyamányai valamelyest a közfigyelem előterébe vonták. Sokak számára állhatott elő a benyomás, hogy napjaink alig átlátható pénzügyi műveleteinek fényében a gazdaság algoritmikus modelljei, matematikailag kifejezett tényei kitalált vagy egyenesen manipulált konstrukciók.

⁵ Az idézetet lásd: J. G. A. POCOCK, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, 439. Arról, hogy a 18. század elején a hitel (Machiavelli *Fortunájának*

tevésből indulok ki, hogy a valóságot gazdasági összefüggésekben láttató szemlélet, a világot a gazdaságtan szókincsével leíró nyelv magyarul Széchenyi István *Hitel* című művével jön létre vagy válik hatékonná.⁶ A hitel képzetének középpontba állításával a gazdaság valóságának és a valóság gazdasági jellegének az összefüggése nála is rögtön a szimbolikus és az anyagi, a képzeletbeli és a valós ellentmondásos viszonyával találta szemben magát. Nem véletlenül, hiszen a hitel annyiban mélyen fikciós jellegű, amennyiben képzeletben előlegez meg valamit, ami még nem áll fönn. A megelőlegezés aktusa és a megelőlegezett esemény (a kölcsön visszafizetése) közé olyan történet íve húzható, amelynek befejezése (s így értelemmel telítése) szükségképpen felfüggesztésben (és gyakran örökös elhalasztódásban) áll.

Ennek fényében azt járom körül, hogy a *Hitel* miként igyekezett a hitel képzetében megalapozni valós és képzeletbeli különbségét, s ebben a törekvésében milyen gazdaságelméleti környezethez és milyen esztétörténeti vitahelyzethez kötődött.

A vagyon boldogsága

A *Hitel* némely fejezetének címét adó megállapítások (ügymint: „A’ magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene”; „A’ Magyar nem birja magát olyan jól, mint körülményei engednék”) háttérében mintha az a meggyőződés állna, hogy emberi törekvéseink megvalósulása, az élet minősége, vagyis a *jólét* (a kor jellemző szóhasználatában: *jól-lét*), a minél

mintájára) mint törékeny, csalfa és szeszélyes nő jelenik meg: *Uo.*, 452–453. A Defoe egy 1706-os írásában megalkotott, egyszerre szűzies és csábító allegorikus nőalakról (*Lady Credit*) és a hitel feminizálásáról általában: Marieke DE GOEDE, *Virtue, Fortune, and Faith. A Genealogy of Finance*, Minneapolis, London, University of Minnesota Press, 2005, 21–46. (Érdemes fölfigyelni rá, hogy könyve ajánlása révén Széchenyi is a női nemhez kapcsolja a hitelt, de jellemző módon nem hisztérikus hetérákra gondol, hanem erényes anyákra.)

⁶ Kétségtelen, hogy nem Széchenyi foglalkozott először magyarként vagy magyarul gazdasági kérdésekkel, illetve nézte a közgazda szemével a valóságot, de ő volt képes politikai nyomatókat, jogi és társadalmi következményeket rendelni ehhez. Ezzel egyrészt új mentalitást szorgalmazott, de már támaszkodhatott is a „szerzési vágy” egykorú hazai térnyerésére: vö. DOBSZAY Tamás, *Széchenyi a hazai társadalom gazdasági viselkedéséről*, *Agrártörténeti Szemle* (51)2010/1–4, 106–115.

nagyobb vagyon birtoklásának volna a függvénye. Egyszerűen szólva, hogy a vagyon volna a *boldogság* kulcsa. Mint ismeretes, Széchenyi eredetileg ez utóbbi fogalmat szánta műve címéül: *Emberekről, vagy Boldogság alapjai*.⁷ S jöllehet ahogy Széchenyi gondolkodása és a *Hitel* okfejtései is sokszor ellentétes vonásokból állnak össze, vagyis a *Hitel* világképe sem szűkíthető erre az egyetlen vonatkozásra, mégis, a boldogság és a vagyon összefüggése a könyv axiómaként tételezett előfeltevései közé tartozik. Mint olvasóival közösen vallott meggyőződésre, mindent legyőző retorikai eszköze hivatkozik rá:

Olvasóim pénzes ládáikat 's erszényeiket vagy egyéb kincseiket hivom állításaim erősítésére bizonyásgul. Azokban több eloquentia van, mint minden egyéb okoskodásokban, és szivrehatóbban szólnak mellettem, mint akármilly élő tanú; és ki mondhatja köztünk, hogy egy kevésbé több pénzre nem volna szüksége?⁸

A boldogság és a gazdagság viszonya a 18. századi eszmetörténet egyik központi kérdése.⁹ Egyetlen elemet emelve ki ennek összetett problematikájából, Adam Smith a modern gazdaságtan alapszövegében, *A nemzetek gazdagságában* (1776) úgy látja, a gazdaságilag fejlődő (vagyis tőkét fölhalmozó) társadalmak boldogak, míg a stagnálók pangóak (dull), a hanyatlók pedig melankolikusak.¹⁰ Hasonló tételezés ott munkál Széchenyi előfeltevései között is, jöllehet a gazdagság és a boldogság összefüggése éppen a *Hitel* megjelenése

⁷ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*, ItK 1935/2, 113.

⁸ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 221.

⁹ Hume *A kereskedelemről* (1752) című esszéjében írja, hogy „egy állam nagysága és alattvalóinak boldogsága” annak függvénye, „minél nagyobb a magánemberek gazdagsága”. DAVID HUME összes esszéi II., ford. TAKÁTS Péter, szerk. KONTLER László, Bp., Atlantisz, 1994, 15. Ugyan Hume a későbbiekben olyan eseteket vizsgál, amikor az állam és az alattvalók érdekei ellentétben állnak, de ezekkel is azt erősíti, hogy a boldogságot a gazdagság biztosítja.

¹⁰ Vö. ADAM SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A Selected Edition*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, New York, Oxford University Press, 1993, 81. Smith 1759-ben megjelent erkölcsstani művében amellet érvel, hogy az a meggyőződés, miszerint a vagyon boldogsághoz vezet, illuzórikus látszat, de mégis ez az önmegtévesztés ösztönzi iparkodásra az emberiséget: Uő, *The Theory of Moral Sentiments*, eds. D. D. RAPHAEL, A. L. MACFIE, Oxford, Oxford University Press, 1976, 183. Az utóbbi mű szemelvényes magyar fordításában is elérhető részt, miszerint a vagyon az elismertség kivívásának, vagyis a hiúság kielégítésének az eszköze és nem öncél, lásd: Uő, *Az erkölcsi érzelmek elmélete = Brit moralisták a*

körüli évtizedekben válik problematikussá. A Smith utáni nemzedék legjelentősebb gazdasági gondolkodói közül Thomas Malthus és David Ricardo (mindkettőjük neve felbukkan a *Hitelben*) vitáinak egyik vonulata éppen erre vonatkozik. Malthus olyan állapot lehetségesége mellett érvel, mikor a növekedés nem növeli automatikusan a közboldogságot (a nemzet gazdagsága általában nő, a bérek mégis csökkennek); Ricardo szerint viszont a gazdaságtannak pusztán azt kell megmondania, hogy miként lehetünk gazdagok, de ennek kívánatosságát nem kell megindokolnia.¹¹ Míg tehát Ricardo szemében gazdagodás és boldogság egymástól független változók, addig Malthus szerint a gazdagodás és a (köz)boldogság ugyan azonos, de oksági összefüggésük Smith-hez képest fordított: nem a vagyon teremti a boldogságot, hanem akkor értékes a vagyon, ha boldogságot teremt.¹²

A boldogság és a jólét azonosítása a kor számos magyar nyelvű szövegéből is kiolvasható. A szótáríró Fogarasi János 1846-ban megjelent, az 1840-ben (többek között Széchenyi szorgalmazására) bevezetett váltó- és kereskedelmi törvényekhez írott terjedelmes kommentárjának első mondata így hangzik: „Jólét az ember egyik fő célja”. A kifejtésben a következőket találjuk:

Minden érzéki lény, tehát az ember is érzéki részére nézve, jólétre vagyis érzéki vágyainak kielégítésére, érzéki boldogságra törekszik. A polgári társaságbeli jólét egy a gazdagsággal, azaz

XVIII. században, ford. FEHÉR Ferenc, szerk. MÁRKUS György, Bp., Gondolat, 1977, 458–462.

¹¹ Vö. [Donald WINCH], *Higher maxims: happiness versus wealth in Malthus and Ricardo* = Stefan COLLINI – Donald WINCH – John BURROW, *That Noble Science of Politics. A Study in Nineteenth-Century Intellectual History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 63–89.

¹² A 19. század közepétől a klasszikus gazdaságtan laikus kritikusaiknak és belső ellenzékeinek a szemében a gazdagodás és a boldogság kifejezetten egymást kizáró viszonyba kerül. John Stuart Mill nézeteiről a gazdasági növekedés nélküli társadalom boldogságáról, illetve John Ruskinról és a vagyon (*wealth*) ellenfogalmaként képzett, az „életellenes” fogyasztást jelölő *illth* kifejezésről: Donald WINCH, *Wealth and Life. Essays on the Intellectual History of Political Economy in Britain, 1848–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 67–68, 106–107. Itt kell megemlíteni Marxot is, aki már 1844-ben úgy értékelt, hogy mivel a társadalom gazdagodása tagjai többségének szenvedéséhez vezet, ezért a nemzetgazdaság, ahogy azt klasszikus elméletalkotói leírták, célja a társadalom *boldogtalansága*. Vö. Karl MARX, *Gazdaságfilozófiai kéziratok 1844-ből*, Bp., Kossuth, 1970, 10.

polgári társaságban csak gazdagság ad jólétet, csak az boldog érzékileg (vagy külsőképen) is a polgári társadalomban, a kinek műveltségéhez képest van mivel érzéki vágyait kielégítenie, van mivel a jólét eszközeit megszereznie.¹³

Látható, hogy a *jólét* és a *jól-lét* itt is megszorításokkal azonos: a gazdagság az ember egyik fő céljának minősül, s a boldogsággal való azonossága csak alacsonyabb rendűnek sugallt területen, az emberre mint „külső”, „érzéki” (vagyis nem benső, erkölcsi) lényre nézve lesz érvényes. Maga az elválasztás is igen jellemző persze: azzal, hogy a gazdagodás vágya, ha a szellemet nem is, de a társadalmi létet meghatározza, az emberi létből kihasad annak nyilvános része és a gazdaság függvényévé válik.¹⁴ Hasonló elválasztást tesz nagyjából ugyanekkor, 1844-ben John Stuart Mill is, mondván, a politikai gazdaságtan az emberről csak a maga gazdasági létére szűkítve beszélhet, „mint olyan lényről, aki vagyont birtoklását kívánja, és aki képes megítélni az ezen cél elérésére szolgáló eszközök egymáshoz mért hatékonyságát”.¹⁵ Itt egyrészt a *homo oeconomicus*, vagyis a gazdasági lényként értett ember létrejöttének

¹³ FOGARASI János, *Magyar váltó- és kereskedési jogtan*, Pest, Eggenberger, 1846, 1. Egyetlen további példát említve, GRÓF BETLEN Domokos 1831-es *A' Nemzeti jólétről* című munkája úgy látja: „az igazságosan szerzett vagyonság – a' Nemzet boldogságának fundemantoma” = *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*, szerk. BEKKER Zsuzsa, Bp., Aula, 2002, 221.

¹⁴ A vagyon és az egyéni vagy közboldogság azonosítása és elkülönbötetése a 19. század magyar eszmetörténetében is bejárja a maga útját. Az anyagi-anyagias fejlődés szorgalmazásának végig megvan a maga erős ellenáramlata, mind erkölcsi-szellemi, mind nemzeti-politikai tekintetben. Ez a feszültség jelenik meg már Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely 1810-es évekbeli polémiajában, ez érhető tetten az 1850-es évek „Tudomány, magyar tudós” vitájában, s áthatja a századvéget is, többek közt Arany László és Asbóth János életművét. A kettő közötti egyeztetés igénye jelenik meg Iványi-Grünwald Béla *Hitel*-értelmezésében is, miszerint Széchenyi itt az anyagi gyarapodásnak a nemzeti elvvel való összhangját teremti meg, összeolvasztva a Kazinczy–Berzeviczy-vitában még ellentétes pólusokat: IVÁNYI-GRÜNWALD Béla, *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés* = SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. Uő., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 233–235. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.)

¹⁵ „solely as a being who desires to possess wealth, and who is capable of judging the comparative efficacy of means for obtaining that end”, John Stuart MILL, *On*

lehetünk tanúi, de úgy, hogy annak fölmutatásával közvetve mind Fogarasi, mind Mill azt is sugallja: az ember *több*, mint pusztán gazdasági lény.

A homo oeconomicus, a morálfilozófia és a republikanizmus

A *Hitel* gondolatmenetét átszövik az önérdeket követő kalkuláció, a „haszon vagy nyereség reménye” által „mozdított”, „száraz”, „hidegvérű ’s józan számolás” üdvös voltára vonatkozó megjegyzések.¹⁶ Érvelhetni amellet (jelen kötetben így tesz Szegedy-Maszák Mihály és Takáts József is), hogy Széchenyi itt ennek ellenére sem a kizárólag haszonelvű döntéseket hozó homo oeconomicus alakját állítja eszményként kortársai elé. Ezt az elhatárolást az a vélelem is ösztönözheti, hogy ezzel Széchenyit sekélyes gondolkodóvá tennénk: vagyis mintha a haszonelvűség tekintetében az anyagiasság (a már Dessewffy József által is szóba hozott Shylock-mentalitás) vádjáról volna szó, amely alól föl kell menteni.¹⁷ Ezzel szemben én arra hajlanék, hogy Széchenyi valamiként csakugyan a haszonvágytól hajtott homo oeconomicusról beszél,

the Definition of Political Economy = The Collected Works of John Stuart Mill, Volume IV – Essays on Economics and Society Part I, ed. John M. ROBSON, Toronto, London, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1967, 309–340.

¹⁶ SZÉCHENYI, i. m., 76–77.

¹⁷ Vö. DESSEWFFY József, *A Hitel című munka taglalatja = Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, i. m., 600–601. Hasonló szándékkal igyekezett kibékíteni a vallásos hitet és a haszonelvűséget: PROHÁSZKA Ottokár, *Gróf Széchenyi István vallásossága = Széchenyi eszmévilága*. I., Bp., Franklin, 1912, 48–66. A nyíltan vállalt anyagi haszonelvűsége számos példát lehet hozni Széchenyi szövegeiből és tevékenységéből, ahogy az ellentétére, az önérdeket háttérbe szorító cselekedetekre vagy azok szorgalmazására is. Az előbbieket a Széchenyi-mitológiában azért szorulnak magyarázatra, mert nem illenek bele a nemzetért való önzetlen munkálkodás étoszába, amelynek ajándék-ökonómiája nem csupán a Széchenyi-képet határozta meg, hanem, máig hatóan, általában a magyar nacionalizmus 19. századi felfogását is nemzet és polgár, közösség és egyén viszonyáról. Az ajándék-ökonómiáról és szerepéről Széchenyi vagyon-felfogásában: HITES Sándor, *A vagyon kegyelme. Gazdaság és vallás kapcsolatáról Széchenyinél* = „Visszhangot ver az időben”: *Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. BENGI László, HOVÁNYI Márton, JÓZAN Ildikó, Pozsony, Kalligram, 2013, 111–119.

ám olyan sajátos kiterjesztésben, melyben a pénz iránti vágy egységben áll mindennemű egyéb vágyakkal:

Haszonkeresés nélkül nem történik semmi a' világon, úgy mint lehetetlen okozatot vagy következtést képzeni ok nélkül, csak-hogy egyik pénzbeli haszon, másik becsület, harmadik halhatatlan név, megint más menyecske vagy éppen mennyország utáni vágy.¹⁸

A haszonkereső embernek ez a kiterjesztett értelmezése egyrészt a nyereséget minden emberi tevékenység és törekvés végső *okaként* tételezi, amelynek minden földi (és égi!) jelenség az okozata, másrészt a haszon képzetében a gazdasági gyarapodást egybefogja morális, libidinális és teológiai ökonómiákkal.¹⁹

Széchenyinek az erkölcsöt, üdvösséget, presztízst és vagyonosodást összefüggésben látó szemlélete 18. századi jelenséggel rokonítható, nevezetesen a *morálfilozófiával*.²⁰ A skót felvilágosodásnak ez a nézetrendszere, legjellemzőbben Adam Smith életművének szerteágazó jellegében tetten érhetően, a gazdaságtant a politika- és társadalomelmélet, a lélektan, az esztétika, a teológia, az erkölcs- és a történetfilozófia integráns részeként tekintette.²¹ Olyan gondolatrendszerről van szó, amelyben az egyes területek végső soron a jogtudomány megalapozásában működnek közre, vagyis a gazdaságtan maga is ennek egyik logikailag alárendelt ága.²² Az a beállítás, hogy a gazdasági

¹⁸ SZÉCHENYI, i. m., 147–148.

¹⁹ A „libidinális ökonómia” Lyotard kifejezése arra, hogy a nem számszerűsíthető vágy ott rejlik minden, látszólag kalkulálható egyenértékre alapuló csereforgalomban: Jean-Francois LYOTARD, *Libidinal Economy* [1974], trans. Iain Hamilton GRANT, London, Continuum, 2004. A „teológiai ökonómiáról” lásd a 25. lábjegyzet hivatkozását.

²⁰ Ennek átfogó bemutatását magyarul lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc utószavában (*A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban*) az irányzat szövegeiből készült válogatásához: *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*, vál, szerk. Uő., Bp., Osiris, 1996, 295–395.

²¹ Az életmű tágasságát érzékelteti, hogy Smith egyaránt jelentékenyet alkotott gazdaságtanban (*The Wealth of Nations*), erkölcsstanban és pszichológiában (*The Theory of Moral Sentiments*), esztétikában és nyelvfilozófiában (*Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres*), illetve jogtudományban (*Lectures on Jurisprudence*).

²² *A nemzetek gazdagsága* negyedik könyvének bevezetőjében Smith a politikai gazdaságtant mint az államférfi vagy a törvényhozó tudományának egy ágát („a branch

tevékenység a jogi, erkölcsi, társadalmi, politikai, vallási magatartással együtt érthető meg, Széchenyi számára még teljességgel érvényes összefüggés, jól lehet saját korának gazdaságtanában a szűken vett gazdasági folyamatok, melyek a természeti törvényekhez hasonló erejű szabályszerűségeknek engedelmeskednek, már egyre inkább *önmagukban* értelmezendőknek számítottak, s nem kapcsolódtak az egyéni és közösségi gyarapodás politikai, erkölcsi, vagy lélektani megítéléséhez.²³ A morálfilozófia szemléleti tágassága és a gazdaságtan átfogó társadalomelméleti jellege, melyet művében még Széchenyi is képvisel, a *Hitel* megjelenésének idején tehát már visszavonulóban van. Pontosabban, ez a *Hitel* megjelenése körüli időszak egyik ütközőpontja. Ricardo szemében a gazdaságtan már „szigorú tudomány, mint a matematika”, amelynek nem kell tekintettel lennie erkölcsi vagy társadalompolitikai megfontolásokra, míg Malthus számára, jóllehet az általa felállított „népesedési elv” is matematikai összefüggés, a gazdaságtan továbbra is a politikai, teológiai és erkölcsstani vizsgálódások speciális esetét jelenti, kifejezetten a matematika ellenében.²⁴ Erre a különbségre nézve fönnáll némi érintkezés a *Hitel* szemlélete és a Malthus nyomán bontakozó ún. keresztény vagy „evangéliumi” (evangelical) gazdaságtannal is. Ez utóbbi szerint a gazdaság törvényei magának a gondviselésnek a rendelkezései, isteni tervet tükröznek, s ennyiben a gazdasági élet megpróbáltatásai az egyén morális fejlődéséhez biztosítanak terepet.²⁵ Széchenyi ugyan, ahogy erre később kitérek, a gazdasági folyamatokról a

of the science of a statesman or legislator”) jellemzi: SMITH, *Wealth of Nations*. i. m., 275. Smith rendszerének jogtudományi (*jurisprudence*) fókuszáról: István HONT – Michael IGNATIEFF, *Needs and Justice in the Wealth of Nations = Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, eds. UŐK, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 1–44. Arról, hogy Smith életműve mennyiben egységes rendszer: Athol FITZGIBBONS, *Adam Smith’s System of Liberty, Wealth, and Virtue*, Oxford, Clarendon Press, 1993, 3–22.

²³ Jellemző, hogy a *politikai gazdaságtan* nevéből a 19. század során kikopik a „politikai” jelző, hogy helyet adjon az önelvű „közgazdaságtannak”. A gazdaságelmélet diszciplináris helyének és a többi tudásterülethez való viszonyának a megváltozásáról: Claudia C. KLAVER, *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England*, Columbus, Ohio State University Press, 2003, xi–xxvi, 1–30.

²⁴ Vö. Donald WINCH, *Riches and Poverty: An Intellectual History of Political Economy in Britain. 1750–1834*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 286–287.

²⁵ Ennek ismertetését l. HITES Sándor, *Isteni ökonómiák: a klasszikus brit politikai gazdaságtan és a kereszténység kapcsolatáról* = *Gazdasági teológia*. szerk. FOGARASI

természettörvények hasonlatosságára beszél, és arra sem utal, hogy azok a gondviselés tervét valószínűsítik meg, a hitel képzetének viszont, amellett, hogy a gazdaság működésének közegeként és mozgatójaként kezeli, teológiai kiterjesztést is ad. Okfejtése egyik sarokköve, hogy „tágosb értelemben” a hitel mint *hit* nem más, mint „azon láncz, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a’ Mindenhatóval”.²⁶

A *Hitel* tehát afféle diszciplináris átmenetben áll. A haszon képzetének kiterjesztett értelmezésére és az okfejtések tematikai tágasságára, vagyis a gazdasági, pénzügyi, jogi, történeti, erkölcsi és politikai okfejtések egymásba ágyazására nézve a 18. század örököséként szólal meg, viszont a gazdaság törvényszerűségeinek matematikai-fizikai jellegére nézve (erről lásd a 63. lábjegyzethez tartozó idézetet) inkább a gazdaságtan specializálódásának, hivatássá válásának módszertani fejleményeihez áll közel.²⁷ Abból ugyanakkor, hogy Széchenyi számára a gazdasági elemzést erkölcsi, jogi, politikai tényezők is meghatározzák, az is következik, hogy a gazdasági megfontolások saját szűken vett körükön túlra is kiterjeszkednek. Annak az észjárásának, melyben a gazdaság más területek által meghatározott, de más területeket magához is hasonlít, Széchenyinnél sajátos nyelvhasználati vetülete is van. Szembetűnő, hogy szisztematikusan (vagy éppen esetlegesen, de a maga burjánzó és nem-szisztematikus metaforahasználatában is jellemzően) a gazdaság fogalmaival ragad meg és ír le nem-gazdasági jelenségeket és képzeteket.²⁸ A nemzeti önkép torzulásával összefüggésben említett „hizelkedés” a *Hitel* hasonlata

György, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2013, 186–201.

²⁶ SZÉCHENYI, *i. m.*, 156.

²⁷ A morálfilozófiai indíttatás miatt sem kell, hogy a *Hitel* gazdasági szaktanulmány legyen: a gazdaságtan hivatásosodása előtti szemlélet jegyében érvényesen beszélhetett átfogó jogi, politikai, társadalmi, lélektani és antropológiai keretben. A hivatásosodás a *Hitel* megjelenése körüli évtizedekben megy végbe, Angliában ekkor jönnek létre a gazdaságtani tanszékek, s innentől egy-egy gazdaságelméleti kijelentés eltérő autoritás-fokkal bírhat: megjelenik a szakszerű hozzáértés és az amatőr belebeszélés (laikus bírálat vagy népszerűsítés) különbsége, s ezzel az egyes megszólalások által megcélzott közönség is rétegződik: vö. KLAVER, *i. m.*

²⁸ Ez a fajta nyelvhasználat viszont talán már kifejezetten 19. századi fejlemény. Arról, hogy az angol romantikusok azzal együtt állították szembe magukat a gazdaságtannal, hogy átvették annak terminológiáját: Catherine GALLAGHER, *The Body Economic. Life, Death, and Sensation in Political Economy and the Victorian Novel*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2006. 26–28.

szerint azért „a valóval olly ellenkező”, mert az „álpénzhez” hasonlatos.²⁹ Más esetben, a történelemhez, a múlthoz fűződő viszonyban Széchenyi azt kárhoztatja, hogy honfitársai azt valaminő adósságnak fogják föl, leróhatatlan tartozásnak. Itt nem is a viszony gazdasági jellegét vitatja, hiszen a nemzet és tagjai közti viszonyt maga is gazdaságinak, adósság-jellegűnek tekinti: mint fejtegeti, hazánknek részint adóval, részint morális kötelességek teljesítésével fizetünk.³⁰ Amit viszont ebben az összefüggésben helytelenít, az a tartozás képzetének időbeli iránya, vagyis az, hogy a múlt érdeke előbbre való volna a jelenénél: „az élők *haszna* ezen köpönyeg alatt a holtak emlékezetének áldoztatik fel”, pedig „többel *tartozunk* az élőknek mint a' holtaknak”.³¹

A *Hitel* továbbá azért is tekinthető a morálfilozófiai szemlélet kései megnyilvánulásának, mert az általa kiváltott vita is rokonságot mutat a *polgári erény* (civic virtue) és a kereskedőállam körüli 18. századi brit vitákkal, melyek megoldására voltaképp a morálfilozófia létrejött.³² Elsősorban a Dessewffy Józseffel folytatott pengeváltásra gondolok, mely földidézte mindazon érveket és pozíciókat (úgymint a földbirtokos és a pénzember, a heroizmus és az anyagi érdek, a katonai vitézség és a haszonkeresés, a nemesfém és a papírpénz, a mezőgazdasági termelés és a hitelalapú pénzgazdaság, az arisztokrata családok integritása és a piacosodás ellentétét), melyek e száz évvel korábbi vitákat áthatották.³³ A polémiák gyökerét az angol forradalom utáni konszolidációt a

²⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, xvi.

³⁰ *Uo.*, 232–233.

³¹ *Uo.*, 198. (kiemelés nem az eredetiben)

³² Arról, hogy Smith a „modernitást” igazolja a republikánus erényeket valló „polgári humanizmus” (*civic humanism*) ellenében: HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 2. Ezzel szemben arról, hogy a „polgári humanizmus” és a skót felvilágosodás gazdaságtana összeér („the last of the civic humanists was the first of the Scottish economists”): POCOCK, *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1985, 123.

³³ Az itt következő szükségképpen elnagyolt vázlatban elsősorban Pocock alpműveire támaszkodtam: *The Machiavellian Moment*, *i. m.*, (különösen a földbirtok és a hitel viszonyáról szóló XIII., illetve az erény, a szenvedély és a kereskedelem kapcsolatával foglalkozó XIV. fejezetre: 423–505); illetve *Virtue, Commerce, i. m.* (különösen a tulajdon és a tekintély, a politikai és a történeti idő, illetve az ingó vagyon 18. századi kérdéseivel foglalkozó tanulmányokra: 51–72, 91–102, 103–124.)

17–18. század fordulójától követő „pénzügyi forradalom” adta.³⁴ Ennek során a liberális (whig) kormányzatok alatt létrejön az *államadósság* (national debt) intézménye (amely az uralkodóház adósságait alakítja át és helyezi egy sajátos intézmény, a nemzeti bank, a 20. század közepéig magánvállalkozásként működő Bank of England kezelésébe), a tőzsde és a kereskedelem fejlődésével új hiteleszközök és befektetési formák alakulnak ki, s megjelenik egy új osztály, a tőkéik járadékaiból vagy pénzügyi spekulációkból élők. Abbéli félelmükben, hogy ezzel a politikai és a gazdasági nyomaték a földbirtokosi osztályról áttevődik az új pénzügyi osztályra, a kor konzervatív (tory) értelmisége mindebben általános politikai és erkölcsi hanyatlást látott. (Ezeket az aggodalmakat olyan írók is osztották, mint Swift és Pope, míg az új gazdaság apologetáinak többek közt Defoe és Addison szegődött.)³⁵ A konzervatívok által képviselt *republikanizmus* vagy *polgári humanizmus* (civic humanism) azt az erény- és személyiség-fogalmat látta veszélyeztetve, melynek alapját a földtulajdon, a közügyekben való aktív részvétel, a közösség fegyveres szolgálata és a luxustól való önmegtartóztatás jelentette.³⁶ A fegyverforgató, autonóm földbirtokos-polgár eszménye állt szemben a társas viszonyok piaci jellegűvé válásával (ennek korabeli új mentalitásformáit örökítik meg Defoe regényei), illetve az állam- vagy *közádósság* (public debt) intézményén alapuló új gazdasági renddel, melyben állam és polgárai mint adós és hitelező függenek egymástól.³⁷

A republikánus erény-fogalomban az erkölcsi és politikai szerepek összefonódtak a vagyon mibenlétére vonatkozó megfontolásokkal. Ezért láthatták a közösség és az egyén erkölcsi-politikai integritására egyaránt veszélyesnek, hogy az új keletű értékhardozó *papírok* (bankjegyek, részvények, váltók, hitellevelek, állami és magánlótó-, valamint életbiztosítási-szelvények) bur-

³⁴ A korszak pénzügytörténetének klasszikus feldolgozása: P. G. M. DICKSON, *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit. 1688–1756*, London, Melbourne, Macmillan, 1967.

³⁵ Arról, hogy utóbbiak megpróbálták magát a *hitelt erénnyé* alakítani: POCOCC, *Macchiavellian Moment, i. m.*, 456.

³⁶ Arról, hogy a „polgári humanizmus” a republikanizmus két történeti modelljéből, a földtulajdon, a szárazföldi expanzió és a polgári milícia talaján álló *firenzei-római*, illetve a tengeri kereskedelem, a zsoldos hadsereg, a béke és stabilitás jegyében működő *velencei* modell közül mennyiben kötődött az előbbihez: HORKAY, *i. m.*, 310–313.

³⁷ POCOCC, *Virtue, Commerce, i. m.*, 68–69.

jánzása és a gazdaság új intézményei (tőzsde, bankok, részvénytársaságok) által bonyolított körforgása révén a földbirtokban rögzített *ingatlan* jellegű vagyon mellett teret nyertek az *ingó* tőkeformák.³⁸ Amíg a merkantilizmus gazdaságában kézzel fogható áruk, javak, termékek cseréje és felhalmozása történik, addig ebben a hitelezés alapú „papírgazdaságban” (*paper economy*), a tulajdon elveszíti a maga (jellemzően a földbirtokban megtestesült) szilárd anyagi valóságát, és anyagtalanná, nem-valós jellegűvé lesz, melynek értéke csak képzeletben megragadható.³⁹ (Amikor például a kor befektetői bankjegyek cseréjével részvényt vásároltak, nem valamely konkrét anyagi valóságra tettek szert, hanem egy virtuális-képzeletbeli tartományban változó időbeli értéket képviselő papírt cseréltek egy másik, hasonló státuszú papírra.) A papíralapú monetáris eszközökkel (*paper credit*) bonyolított, kézzel-foghatatlan vagy képzeletbeli áruk körforgása (és láthatatlan erők révén történő értékfluktuációja: értékük megsokszorozódása vagy elenyészése) olyan helyzetet teremtett, amelyben a magunk és mások vagyonának értékét egyaránt csak diszkurzív eszközökkel (írás, vélemény, szóbeszéd, pletyka) volt lehetséges felmérni. S amennyiben a tulajdon adja a személyiség alapját, ezért ha ez a tulajdon nem valóssá (Pocock kifejezésével: „*unreal*”) válik, hiszen immár nem konkrét anyagi valóság, hanem papírra írott szövegek vagy szóbeli ígéretek birtoklásában áll, akkor maga a személyiség is valóságát veszti, szavai jelentéstelenné és alapjukat veszítetté válnak.⁴⁰ (Ezeket a félelmeket látszott igazolni az 1710-es években a Deltengeri Buborék kipukkanása, a század legnagyobb pénzügyi spekulációjának Nagy-Britannia egészét megrázó összeomlása.⁴¹ A vonatkozó viták jó része ennek az eseménynek a kommentárjaként szolgált.)

³⁸ A papíralapú monetáris eszközök típusairól és 18. századi térnyeréséről: Mary POOVEY, *Genres of the Credit Economy. Mediating Value in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain*, Chicago, London, University of Chicago Press, 2008, 35–55.

³⁹ Montesquieu írja *A törvények szellemében*, hogy a váltó feltalálása révén „a leggazdagabb kereskedőnek is csak láthatatlan javai voltak, amelyeket akárhová el lehetett juttatni anélkül, hogy bárhol is nyomuk maradt volna”, idézi: Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Jószoveg, 1998, 80.

⁴⁰ Vö. POCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 247.

⁴¹ Erről magyarul: MADARÁSZ Aladár, *Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok II/1–2. A Deltengeri Társaság, Közgazdasági Szemle*, 2011, 909–948, 1001–1028.

A hitelalapú gazdaságot meghatározó fiktitivás tehát mind a személyiség, mind a tulajdon integritására nézve felforgató erőként jelentkezett. Ennek társadalmi jelentősége abban állt, hogy az (érték)papírok cirkulálása, az ingó tőke értékének ingadozása, vagyis a javak és a pénz mobilitása magával hozta a társadalom *mobilitását*, a mássá válás (a bukás és az emelkedés) lehetőségét is. A hitelalapú gazdaság (mint whig ideológia) iránt a tory értelmiség nem csupán azért lehetett bizalmatlan, mert abban az érték spekulatívvá lett, hanem mert az a politikai republikanizmusnak azt az étoszát is fenyegette, amely az erényt és a szabadságot a földbirtokos nemesség gazdasági és erkölcsi függetlenségével azonosította.⁴² Az új kereskedői vagy spekulatív befektetői osztály hazafiúsága ugyanis innen nézve legfeljebb profit-alapú, önérdékű lehetett (azért bíznak az állam jövőbeli prosperitásában, mert az a közhitel révén az adósuk), míg a republikanizmus földbirtokra alapult erény-fogalma a közjó szolgálatát, a közösségért hozott áldozatot minden esetben előbbre valónak tartotta a magánérdeknél. S eszerint ha az egyéni érdek mozgatja a polgárokat, akkor morális életük nem lehet összeköttetésben a közjóval.⁴³

Ennek az ellentétnek a feloldását célozta Adam Smith okfejtése, miszerint az egyéni érdekek sokaságát a piaci versenyben valamely „láthatatlan kéz” koordinálja, s mikor ki-ki a saját anyagi érdekét követi, végső soron az egész közösség javát szolgálja. Eszerint a közjó éppen a megannyi egyéni önzés akaratlan, senki által nem szándékolt folyománya, s a kifejezetten a közérdek előmozdításáért végrehajtott cselekvés ritkán sikeres.⁴⁴ Annak az eszmétörténeti folyamatnak a részeként, amellyel a kereskedelem, a hitelezés, s általában a pénzszerzés tiszteletet érdemlő tevékenységgé válik,⁴⁵ Smith továbbá a földbirtokhoz kötött erkölccsel szemben olyan gyakorlatias eredményeket hangsúlyo-

⁴² A republikanizmusról: TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise* = T. J., *Ismerős idegen terepen. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201.

⁴³ POCOCC, *Machiavellian Moment*, i. m., 487.

⁴⁴ „By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the publick good.”, SMITH, *Wealth of Nations*, i. m., 292. Arról, hogy már Smith előtt, az ugyancsak skót James Stuart gazdaságtanában (*Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*, 1767) megjelenik az érv, miszerint ha a polgárok pusztán a közjót követnék, az kormányozhatatlanságot eredményezne: vö. HIRSCHMAN, i. m., 57.

⁴⁵ Erről a folyamatról átfogóan: HIRSCHMAN, i. m.

zott, mint az alkalmazkodóképesség, a takarékoság, a mértékletesség. Ezek az erények nem pusztán megfértek a kereskedőállam értékrendjével, hanem kölcsönösen erősítették egymást, azt sugallva, hogy az erényhez és a vagyonhoz egyazon út vezet.⁴⁶ A monopóliumoktól és regulációktól megtisztított, verseny alapú *szabadpiac* eszerint azért serkenti a gazdaság növekedés mellett az erényeket is, mivel az előbbi megadja azokat az anyagi jutalmakat, amelyek visszaigazolják utóbbiak gyakorlását.⁴⁷ Innen nézve a kereskedelem terjedése és az olyan új hitelformák létrejötte, mint a tőke szabad mozgását lehetővé tevő *váltó*, nem a társadalom hanyatlását eredményezik, hanem azzal, hogy hitelt generálnak, éppen a kölcsönös bizalom képességével ruhazzák föl a polgárokat.⁴⁸

Széchenyi is efféle közösség létrehozását irányozta elő. Azt a Smith által hangsúlyozott emberi vágyat, hogy szüntelen javítsuk helyzetünket, Széchenyi is adottnak, vagy legalábbis kívánatosnak veszi, s maga is a gazdasági gyarapodás és az erkölcsi fejlődés közös alapjának tekintette.⁴⁹ Egyrészt szintén a gazdasági regulációk (céhek, árszabás) eltörlését sürgette, illetve a takarékoságnak, a pontosságnak, a számításnak, a józan életvezetésnek, az őszinteségnek, a kötelességteljesítésnek, anyagi viszonyaink rendben tartásának az erényeit propagálta, vagyis azokat az értékeket, amelyek a piaci társadalom gazdasági előnyei mellett annak erkölcsi hasznát szolgáltatják. Továbbá maga is azt sugallta, hogy az egyéneknek a hitelezésben előálló kölcsönfüggése egyszerre termel jólétet és erényt: a hitel által gerjesztett pénzforgalom és az abból finanszírozott befektetések gazdasági növekedést eredményeznek, a hitelviszonyok fennállásához szükséges bizalmi és jogi garanciák révén pedig lehetővé válik mások erkölcsi-gazdasági szándékainak

⁴⁶ Erről Smith több műve alapján: HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 12.

⁴⁷ Arról, hogy a gazdasági növekedés (tőkefelhalmozás) Smith számára a megfontolt-ság (prudence) és az önuralom (self-command) erényein alapul: FITZGIBBONS, *i. m.*, 146–147; WINCH, *Riches and Poverty*, *i. m.*, 121–122.

⁴⁸ Montesquieu alapján erről: POCOCC, *Machiavellian Moment*, *i. m.*, 441.

⁴⁹ A helyzetünk javításának vágyát (desire of bettering our condition) Smith úgy tekinti, mint amely születéstől a sirig elkísér minden embert, s kielégítésének legközhörségesebb (most vulgar) módja a vagyon növelése, vagyis a felhalmozás, ami viszont takarékoságot feltételez: vö. SMITH, *Wealth of Nations*, *i. m.*, 203–204. Széchenyi vonatkozó állítását lásd rögtön a *Hitel* második bekezdésében: SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, ix.

és képességeinek kiismerése. Széchenyi szemében ez a kettős cél ruházta föl a hitelt egyszerre morális, társadalmi és gazdasági jelentőséggel.

A *Hitel* vitája azért is mozoghat ebben az eszmétörténeti körben, mert a kor magyar politikai, társadalmi és gazdasági környezete is sok hasonlatosságot mutat azokkal a folyamatokkal, amelyek a 18. század fent vázolt nyugat-európai vitáit előhívták. Az 1790-es évektől Magyarországon is bontakozik a *papírgazdaság*, s ha (ekkor még) nem hoz is olyan befektetési spekulációkat, mint az említett Deltengeri Buborék, az 1810-es évek devalvációs hullámai, illetve az 1820-as évek végének botránya a Grassalkovich-záloglevelek körül, amellet, hogy felforgatták a hitelviszonyokat, hasonló bizonytalanságot szültek az új keletű (papíralapú) monetáris eszközök értékére és megbízhatóságára nézve.⁵⁰

Ezzel együtt Széchenyi ugyan a gazdasági növekedést (mint az egyéni és a közboldogság eszközét), illetve a társadalom erényesítését egyaránt egy új hiteltörvénytől reméli, de eközben maga sem távolodik el a republikánus hagyománytól, vagyis attól a kíváncsól, hogy a közjó gyámolítását erkölcsi kötelességünknek tartsuk.⁵¹ (Az ezzel járó áldozat-ökonómia jegyében járt el többek közt az Akadémia alapítására tett adománya esetében is.) Két szemlélet, a gazdasági produktivitást hozó önérdék-követés és a közjó republikánus prioritása között ingázik, ahogy voltaképpen e két pólus között mozog vitapartnere, Dessewffy József is. A *Hitel* vitájában Dessewffy sok tekintetben a republikánus értékek védelmezőjeként lép föl, de már maga is kereskedői szemléletű földbirtokosként, aki ugyan gyarapodni kíván, de aggodalommal szemléli, hogy ez a gyarapodás miként mehet végbe a papírgazdaság teremtette értékbizonytalanságban, s hogy a hitelrendszer reformja nem vezet-

⁵⁰ A bankócédulák és államjegyek Monarchiabéli bevezetéséről, illetve annak zökkenőiről: KÖVÉR György, *Infláció, defláció és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században* = K. GY., *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2002. 199–201. Az 1810-es évek inflációjáról: GRÜNWARD Béla, *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, Dunántúl Egyetem Nyomdája, 1927, 45–49. A Grassalkovich-ügyről: IVÁNYI-GRÜNWARD, i. m., 71–74.

⁵¹ Arról, hogy Smith is elfogadta a republikánus érvelés több elemét, illetve tisztában volt azzal, hogy az abban foglalt nemes érzületek eltűnése vesztesége is az emberi életnek: HIRSCHMAN, i. m., 113–114.; WINCH, *Riches and Poverty*, i. m., 122.

e vajon nem csupán az erény, hanem (a nemesi földbirtok piacosításával) egyúttal magának a nemzetnek a lehanyaglásához.⁵²

Dessewffy érvei több tekintetben tükrözik a fent taglalt republikánus erény-fogalmat.⁵³ Egyrészt vitatja, hogy az egyéni érdekkövetés vezetne a közjóhoz. Azért magasztalja a klasszikus kor íróit, mert míg azok a „haszon-célzást” soha nem vették „summum bonum”-nak, addig „most minden a’ vagyon, meg a’ privátus haszon’ gyarapítása körül forog; és a’ pénz, a’ szorgalom, és a’ kereskedés körül. A’ régiek okosabjai a’ köz-jóbul szár-masztatták a’ külön-fogott Jót”.⁵⁴ A közjó és az egyéni érdek közti, az Adam Smith által tételezettel (miszerint előbb az egyénnek kell gyarapodnia, hogy abból „a’ státus gazdaguljon”) ellentétes viszony igazolására idézi a római köztársaság hanyatlását az erény helyére lépő haszonvágynak tulajdonító Sallustius: „publica res magna, privata exigua erat”.⁵⁵ Ugyancsak ebben a keretben értelmezhető, amikor azt veti föl, hogy a Széchenyi által javasolt „pénz-hitelbeli” törvények „megrontanák egész nemzetségöket, másra által-ruházván azt a kötelességet, melly szerint minden hazafi, minden birtokos nemes fáradozni tartozik, hogy mind ön’, és gyermekei’ java, mind pedig a’ nemzeti szorgalom’ tekintetében birtokát mind inkább-inkább virágoz-

⁵² Dessewffy úgy érvelt, ha a nemesi földbirtok az ősiség eltörlésével piacosíthatóvá válik, akkor az (elsősorban „kül-földi pénz dús-gazdag emberek” révén) a nemesi családok kiforgatásához vezet majd: DESSEWFFY, *i. m.*, 528, 604–608, 618–619. (Hogy ez miként kapcsolódott számára a nemzet fennmaradásának kérdéséhez, külön tanulmányban tervezem tárgyalni, mégpedig arra tekintettel, hogy Széchenyi és Dessewffy hitellel és piaccal kapcsolatos nézeteiből milyen eltérő közösség-felfogások, a nemzethez tartozás milyen eltérő kritériumai, a nemzetalkotó osztályok egymáshoz való viszonyának milyen eltérő szemlélete következik. Ugyancsak idetartozik, hogy ebben a tekintetben miként látták politika és gazdaság viszonyát, illetve milyen időképzetek alapján milyen történeti folytonossággal és megszakítottsággal számoltak gazdasági és politikai tekintetben.)

⁵³ A *Taglalatot az „ősi alkotmány”* politikai nyelvéhez köti: GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1972, 121–122. Ez annyiban férhet össze a republikanizmussal, amennyiben az idecitált brit vitáknak is része volt az aggodalom, hogy a kereskedelem a középkori alkotmány (gothic constitution) végét jelenti: vö. POCKOCK, *Machiavellian Moment*, *i. m.*, 434.

⁵⁴ DESSEWFFY, *i. m.*, 524–525.

⁵⁵ A köz ügye nagy, a magánügyek kicsinyek voltak. Uo. (Köszönöm Bátori Anna fordítását. Az idézetet nem tudtam azonosítani.)

tassa”.⁵⁶ Itt arról a republikánus eszményről van szó, amely szerint a föld-birtokos autonómiájába foglalt szerteágazó tevékenységi körök (gazdálkodó, politikus, katona) egyike sem ruházható át az egyes területek specialistáira. (Ezzel szemben Széchenyi, újfent Smith szellemében, éppen a szakosodás, a „munkafelosztás” mellett érvelt.⁵⁷) Önfenntartási feladataink elidegenítése a republikánus erény-fogalom számára azért jelentett vétséget, mivel erre a piacosodás teremt lehetőséget, fizetett szolgáltnak viszont magunk is szolgálivá válunk. Jellemző módon ezért kell Dessewffynek a *Taglalatban* még a Széchenyi által gúnyolt nemesi felkelés intézményét is védelmébe vennie: a republikanizmus is azért vetette el az államilag finanszírozott hivatásos hadsereget, mert ha mást bízunk meg azzal, hogy harcoljon helyettünk, akkor nem teszünk eleget az önvédelem erkölcsi-politikai kötelességének.⁵⁸

A hitel és a valóság ökonómiája

A gazdaságtani és eszmetörténeti környezet vázolója után most térjünk vissza a *Hitel* gazdaság-felfogásának vizsgálatához. Abból a feltevésből indulok ki, hogy amit a *Hitel* a gazdaság révén meg kíván mutatni, az nem más, mint maga a *valóság*. A valóságról való tudás (és annak eszközei: az önismeret és a világismeret) érvelésének leggyakrabban visszatérő kíváncsi: „a’ dolgot úgy kell venni, mint van, ’s nem mint lennie kellene”.⁵⁹ A valóságismeret Széchenyi számára nem elsősorban episztemológiai kérdés, hanem politikai és társadalmi relevanciával bír. Könyvének címezettje, a magyar birtokos nemesség, szerinte álomvilágban él, mintha nem a valóság része volna, illetve mintha léteznék valamely sajátos magyar valóság: „Ha leveleket ’s ujságokat házátlul eltílt ’s izmos kapusa van, ki várába nem ereszt senkit, élte fogytáig

⁵⁶ DESSEWFFY, *i. m.*, 579.

⁵⁷ Vö. SZÉCHENYI, *i. m.*, 35–36, 181. Smith a republikanizmus osztatlan személyiség-felfogását „barbár” vonásnak tekintette, szemben a gazdasági fejlődést serkentő „munkamegosztás”, vagyis a tevékenységek társadalmi szétosztásának kíváncsiával: vö. HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 7.

⁵⁸ Vö. POCK, *Machiavellian Moment, i. m.*, 499.; *Virtue, Commerce, i. m.*, 97–98. (Lásd még: Andrew FLETCHER, *Értekezés a kormányzatról a nemzetörökség vonatkozásában = A skót felvilágosodás, i. m.*, 9–36.)

⁵⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, 39.

azon édes andalgásban ringattathatja magát, hogy ő egy külön 's boldogabb planeta lakosa, mellyben minden csak öröm 's vig időtöltés, gond, fáradság, munka pedig semmi.”⁶⁰

Ezzel szemben a valóságnak a *Hitel*ben érzékeltetett rendjét absztrakt fokon a minden emberi társadalomra, mivel a földi létre általában, érvényes fizikai-matematikai törvények jelölik ki. Széchenyi a newtoni mechanika alapján véli „nyomás és ellennyomás” hatását munkálni mindenben, s ennek alapján inthet arra is, a lehetséges ellenérvek abszurditását előre nyomatékosítva, hogy „[ne] törekedjünk hijába a' viznek hegy ellen vitelére, 's ne remélljük, hogy a' teher felfelé essék”.⁶¹ Többek között a robot eltörlése kapcsán is úgy látja, hogy érveit „éppen olly bajosan tagadhatni, mint azt hogy $2 \times 2 = 4$ ”.⁶² Innen nézve pedig a gazdaság pontosan azért lehet a „természetes vagy matematikai rendet” tükröző valóság modellje, mert Széchenyi úgy látja, a *haszonvágyat* mint legfontosabb emberi motivációt is „mechanikai sarkigazságokra lehet végre visszaidézni”.⁶³ A gazdaság tehát előfeltevései szerint maga is természeti törvényekkel leírható, fizikai-matematikai jellegű rendet alkot, ahogy az azt leíró ismeret-együttes, vagyis a *gazdaságtan* – melyet Széchenyi hol még „gyermekkorában” lévő, „nevetlen tudománynak”, hol a „gazdaság philosophiájának” nevez – szintén mechanikai jellegű.⁶⁴ A „Mit kell tenni 's min kell kezdeni” című fejezet elején a földmérés és a csillagászat analógiájára – melyek, mint írja, két pontból határozzák meg „a' harmadik pontot a' jövődőt” – a gazdaságtant is „száraz és csálhatatlan számolás 's mechanikai szerszámok által” működő tudományként jellemzi, mégpedig pontosan azért, mert szintén képes az előrejelzésre: „elég bizonyosan tudjuk előre mondani: milly következtést szül p. o. a' legelők felosztása, papiros-pénz, bank, jutalmak”.⁶⁵ A tudományosság kritériumát tehát a földméréshez és a csillagászathoz hasonlóan a gazdaságtan is teljesíti: a jelen gazdasági valóság-

⁶⁰ *Uo.*, 227. (A nemzeti hamis tudat leleplezésében Széchenyi hagyományt teremt, a magyar önszemlélet csalálmainak és ködképeinek a bírálata Kemény Zsigmondon, Arany Lászlón és Szabó Dezsőn át sokak témája lesz.)

⁶¹ *Uo.*, 37, 68.

⁶² *Uo.*, 99.

⁶³ *Uo.*, 153, 179.

⁶⁴ *Uo.*, 107, 155.

⁶⁵ *Uo.*, 154–155.

gának ismeretében képes a jövőbeli fejlemények matematikai bizonyosságú előrejelzésére.⁶⁶

Mármost ahhoz, hogy a valóságsszemlélet gazdasági alapokon nyugodjék, szükséges, hogy a gazdaságsszemlélet viszont a valóság talaján álljon. Ehhez azt kell megállapítani, hogy mi is a vagyon tulajdonképpeni értelemben, vagyis mikor valóságos a vagyon. Széchenyi válasza összhangban áll a merkantilizmus utáni gazdaságtannal, ezen belül a *tőke* meghatározásával. Miután földidezte a vonatkozó 18. századi viták két pozícióját, vagyis hogy egyesek szemében a „föld” és a „fekvő jószág”, mások szemében az arany és a pénz a vagyon hordozója, a valóságos vagyont ezek működésében ragadja meg: a pénz vásárló, illetve a föld termő erejében. Eszerint a pénz akkor valóságos, amikor használatban van, vagyis javakat szerzünk meg vele, a földbirtok pedig akkor, amikor terem, vagyis ha javakat állít elő.⁶⁷ Ehhez képest tekinti nem-valósnak az „ideális vagyont”:

Az ideális vagyon, mint p. o. olly tőkepénz, melyet se le nem tesznek, se kamatját nem fizetik, vagy oly erdő vagy mocsár, melly jövedelmet nem hoz, nem egyéb álomnál, 's haszna se nagyobb, mert se kenyeret az éhesnek, se ruhát a' meztelennek nem nyújt; 's mennél bizonytalanabb a' tőke vagy kamat fizetése vagy a' jövedelem, annál inkább képzelethez 's fűsthöz hasonlítható a' birtok, a' vagyon.⁶⁸

Az „ideálisan”, vagyis pusztán a *füst*, a *levegő*, a *képzelet*, az *álom* mintájára létező és a *valóságos* vagyon közti különbség jelenik meg a régi és az új valóság, a feudális és a kommerciális társadalom differenciájában is: „nem ér annyit nemesi virtualitás, mint kereskedő készpénze”.⁶⁹ A valót képviselő

⁶⁶ A természeti rend és a gazdasági állapotok összefüggésére vonatkozik az a megjegyzése is, miszerint „pénzbeli összeköttetéseink hibás elrendeltetése”, vagyis a hitel hiánya az oka az ország azon „physikai természetlenségnek” is, hogy földben ugyan gazdag, de pénzben szegény. vö. *Uo.*, 25.

⁶⁷ *Uo.*, 41.

⁶⁸ *Uo.*, 42.

⁶⁹ *Uo.*, 105. Hasonló ellentét jelenik meg Kölcsey Ferenc *A karpáti kincstár* című 1838-ban megjelent novellájában. Ott egy borkereskedő felesége nyilatkozik úgy: „A nemesség nem tőkepénz”. Erről lásd: HITES Sándor, *A kincstől a tőkégig. Kisértettörténet és pénz a korai magyar novellában* (Kármán, Fáy, Kölcsey), *Literatura* (39)2013/2, 115–138.

kézpénzzel szemben itt a „virtualitás”, vagyis a valóságosság hiánya, ha jól értem, a nemesi birtokszerző perekben alkalmazott jogi fikciókra vonatkozik, vagyis a *várományra*, a vagyongyarapodás képzeletbeli, hipotetikus, kétséges érvényesíthetőségű eszközeire.⁷⁰ Ezen utóbbiak persze, ha évtizedek alatt is, vezethettek valóságos birtokgyarapodáshoz, de éppen ebből fakadóan működésük (tőkévé alakíthatóságuk) időbeli léptéke tért el a maga azonnalóságában valóságosnak tekintett pénzforgalométól.

Jellemző ugyanakkor Széchenyi önellentmondásaira, pontosabban elgondolásainak belső feszültségére (amely persze hozzájárulhatott hatóerejükhöz), hogy a vagyon valóságossá tételét, vagyis működésbe hozását éppen a *hitel* működésében látta, illetve a valós és a képzeletbeli vagyon különbségét éppen a hitel képzele révén vélte megragadni. Olyan pénzügyi intézmény révén tehát, amely a modern hitel-formák (mint maga a papírpénz) elterjedése óta a valós és a valótlan, a tényszerű és a fiktív, a kézzelfogható és az illékony megkülönböztetésének kívánalmát (és ennek bizonytalanságát) előhívta.⁷¹ Hiszen a hitel maga is kontingenciát, bizonytalan jövőbeliséget, halasztódást és virtualitást von be a pénzforgalomba: az érvelés tétje éppen ezért lesz az, hogy működését miként lehet mégis produktívnak, illetve megalapozhatónak beállítani. Erre, vagyis a kölcsön visszafizetésének szavatolhatóságára vagy bizonytalanságára vonatkozik a *Hitelben* többször visszatérő fogalompár, a „hypotheka” és a „hypothesis” viszonya.

A kezelésre, munkába fogásra kölcsönkapott pénz, vagyis a hitel valóságosságát, megbízhatóságát Széchenyi az előbbiben, a *hypothekában*, vagyis a kölcsönvett összeg megtérülésének garanciájában jelöli ki:

nálunk sok ember jó szívvel adná pénzét 5 's 6tal 100tul, ha tőkepenze feneken 's nem levegőn, hypothekán 's nem hypothesisen állhatna, és sokkal szívesebben, mint 10 's 20al 100tul bizonyosság 's Hitel nélkül.⁷²

A kamatszint mértéke (5–6% vagy 10–20%) a kölcsönnyújtó bizalmának (pontosabban: bizalmatlanságának) a fokát mutatja. A különbség eszerint ab-

⁷⁰ A nemesi birtokszerző perekről: IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 24.

⁷¹ Arról, hogy a *fikcionalitás* képzele miként jelentkezik a monetáris reprezentáció világában, a hitelezésen alapuló gazdaság jellegzetességeként, s ez miként függ össze a fogalom irodalmi értelmezésével: POOVEY, *i. m.*, 60–61.

⁷² SZÉCHENYI, *i. m.*, 44.

ból adódik, hogy a hypotheka megalapozott biztosítékot adhatna, ám mivel a megfelelő törvényi szabályozás híján a magyarországi hitelügyletek csak hypothesis-en alapulhatnak, vagyis a kölcsön visszafizetésére vonatkozó, biztosíték nélküli feltevésekre, ennnyiben a „levegőhöz” hasonlatosak, akárcsak az „ideális”, nem-valós vagy a korábban idézett passzusban.⁷³ A kettő különbségére Széchenyi többször visszatér, s rendre úgy, hogy a *hypotheka* a valóságosság, így a biztonság jelölője, a *hypothesis* pedig merőben látszatszerű, pusztán nyelvi aktusokon, ígéreten, szóbeszéden nyugszik, vagy inog, és sokszor a megtévesztéssel egyjelentésű. A *Hitel* ebben ragadja meg a magyarországi és a nyugat-európai viszonyok alapvető különbségét. Mint Széchenyi írja, másutt a hitelezők azért „repülve hoznák a’ pénzt”, mert az adósok „hypothékát tudnak adni”, míg nálunk a tőkepezés vonakodva helyez ki kölcsönt, hiszen nem lehet biztos visszafizetésében, mivel a hitel „nem valódiságon áll”, hanem az adós színjátászoí ügyességén és „csalfaságán” a hitelezőkkel „elhitetni” fizetőképességét: „mende-monda teszi Hitelünk létét vagy nemlétét”.⁷⁴

Széchenyi mindemellett számol azzal, hogy a hitel-kapcsolatokból bármely garancia ellenére sem lehet kizárni minden bizonytalansági tényezőt, s fennállásuknak nem csupán tárgyi-jogi feltételei vannak, hanem lélektaniak is: „a’ panica sokszor ok nélkül is annyira elfoglal minden hitelezőt, hogy a’ zürzavarban végre mind az adós mind a hitelező károsodik, ’s csak azok gyarapodnak, kik a’ zavarosban tudnak halászni”.⁷⁵ A pszichózison alapuló pénzügyi fluktuációk (pánikok és mániák) nem-számszerűsíthető, irracionális voltát ugyanakkor Széchenyi egyrészt ritka kivételnek, másrészt a magyar viszonyokból, vagyis abból fakadónak tekinti, hogy felénk „az adósságok mennyiségét senki bizonyosan nem tudhatja, a’ jószágok becse elirányozva nincs”.⁷⁶ Kétségtelen, hogy a korabeli magyarországi hitelezés bizonytalanságához hozzájárult, hogy a hitelkihelyezés mérlegelésekor nem lehetett biztosan tudni, hogy egy-egy potenciális adós milyen egyéb adósságokkal rendel-

⁷³ A nemeseknek nyújtott hitelek behajthatatlanságáról: GRÜNWARD, *i. m.*, 26–42, 49–53. A rendi hitelrendszer működéséről újabban: SOMORJAI Szabolcs, *Pest-Pilis-Solt vármegye adóssai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*, Aetas (25)2010/2, 5–18.; BÁCSKAI Vera, *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*, Uo. 19–44.

⁷⁴ SZÉCHENYI, *i. m.*, 46.

⁷⁵ Uo., 45.

⁷⁶ Uo., 45.

kezik, illetve azt sem, hogy a birtok, amelyet a kölcsön biztosítékául (egyéb-ként is nehezen behajtható módon) felajánlhatott, mekkora valós vagy aktuális értékkel bír. Ennek ellenére azonban a Széchenyi által emlegetett „panica” éppenséggel nem a kor magyar sajátossága volt, hanem a mintául választott, legkiépültebb pénzügyi rendszerek velejárója.

Ha 1825–26-ban Angliában jár, ennek maga is tanúja lehetett volna. Naplójának egy 1825. május 26-i bejegyzése szerint Esterházy Pál Franciaországban (ahová mindketten X. Károly koronázására érkeztek) azt fejtegeti neki, hogy Anglia azért ismerte el az új dél-amerikai államok függetlenségét, mivel az oda eszközölt hitelek, befektetések és magánspekulációk révén „határtalan nyereségre” (unendlichen Vortheilen) tehetni szert. Széchenyi mindezt azzal nyugtázza, hogy lám, míg felénk keserves megtakarításokkal is csak aprópénzt gyűjthetni, addig ott mértéktelen a haszon, s a vállalkozónak valóságos „új meseország” (neues Fabel Land) nyílik.⁷⁷ Esterházy Pál ekkor Ausztria londoni követe, vagyis közvetlen hírekkel szolgálhatott a dél-amerikai államkölcsönök nyomán burjánzó 1825-ös angliai befektetési mániáról. Az ennek felívelő szakaszáról szóló tudósítás jogosan nyugtázhatta le Széchenyit (eltűnődik, hogy bárcsak magyarok is részt vehetnének ebben, és fölmerül benne, engedélyt kér Metternichtől, hogy Dél-Amerikába utazhasson). De Esterházy ekkor arról még nem szólhatott, hogy a kisvártatva fellépő befektetői és betétes pánik végül majd a brit hitelpiac összeomlásához vezet. A befektetési mánia valóban „meseországot” hozott létre: a Dél-Amerikába kihelyezett kölcsönök és spekulatív befektetések nem bizonyultak gyümölcsözőnek. Az 1825-ös brit hitelválság és a nyomában fellépő tömeges csődök traumatikus emlékezete végig kísértett a viktoriánus korban, nem pusztán a gazdasági irodalomban, hanem a regényírásban is.⁷⁸

Az 1825-ös válság több szempontból is kulcsfontosságú a *Hitelre* nézve. Egyrészt ma ezt tekintik az első olyan pénzügyi összeomlásnak, amelyet elsősorban nem csalás vagy szélhámosság idézett elő (bár efféle machinációk is szerepet játszottak benne), hanem a mindennapos pénzügyi működés (befektetések, kölcsönök) hitelének megrendülése – vagyis a 18. század elejének nagy spekulatív összeomlásaival ellentétben itt a pénzügyi saját logikája,

⁷⁷ GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet (1826–1830)*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 541–43.

⁷⁸ Az 1825-ös válság emlékeztetéről Disraeli, Thackeray, Bulwer, Harriet Martineau és Dickens műveiben: NORMAN RUSSEL, *The Novelist and Mammon. Literary Responses to the World of Commerce in the Nineteenth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1986.

illetve maga a pénzbőség vezetett a bukáshoz.⁷⁹ Másfelől, ez az eseménysor azért is lényeges itt, mert sajátos kapcsolatban áll a *Hitel* létrejöttével. A brit hitelválság eredményezte ugyanis azt a Monarchiába is begyűrűző általános európai hitelszűkét, amely vélhetően hozzájárult ahhoz, hogy 1828-ban a bécsi Arnstein und Eskeles bankház első körben elutasította Széchenyi hitelkérelmét, mely elutasítás aztán az ingerült grófot a *Hitel* megírására ösztönözte.⁸⁰ Széchenyi tehát 1825-ös naplója szerint a válság azon (mániás) fölívelő szakasza fölött lelkesedik, amelynek (pánikos) összeomló szakasza majd megteremti azt a helyzetet, amelyben, maga sem jutván hitelhez, megírja a *Hitelt*. A könyv létrejötte és a benne foglalt érvek tehát sajátos körkörösségben állnak, s ennyiben mintegy színre viszik saját megalapozatlanságukat: a Széchenyit lenyűgöző brit hitelgazdaság egyik periodikus összeomlása hívja elő azt a hitelszűkét, amellyel szembesülve megírja annak a hitelrendszernek a hazai bevezetésére vonatkozó könyvméretű javaslatát, amely magához a hitelszűkéhez (és az annak orvoslására szolgáló javaslataihoz) elvezetett.

Széchenyi persze ismerte a pénzügyi spekulációk 18. századi történetét, a John Law-féle francia Mississipp-i Társaság és az angol Déltengeri Buborék hírhedt eseteit, az 1840-es években több szövegében is tesz említést ezekről.⁸¹ Ez annál is fontosabb, mivel pontosan ezeknek a spekulációknak a nyomán születtek meg azok a monetáris metaforák, amelyeket a vagyon valótlanságának érzékeltetésére („képzeltet” s levegő”) maga is alkalmaz.⁸² Csakhogy míg eredetileg ezek a metaforák, mint Defoe „levegő-pénz” (*Air-Money*) kifejezése az illékony, megragadhatatlan tulajdonformákra és a papíralapú monetáris

⁷⁹ Vö. Alexander J. DICK, *On the Financial Crisis, 1825–26 = BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History*. Ed. Dino Franco Felluga. Extension of *Romanticism and Victorianism on the Net*. [http://www.branchcollective.org/?ps_articles=alexander-j-dick-on-the-financial-crisis-1825-26#_ftn1.end] A begyűrűző válság magyar vonatkozásairól: IVÁNYI-GRÜNWARD, i. m., 14–17. A válság következménye Nagy-Britanniában végül a spekulatív befektetéseket hitelező, önálló papírpénz kibocsátási joggal rendelkező *country bank* rendszer felszámolása lett. Arról, hogy Széchenyi 1820-as évekbeli naplóinak tanúsága még épp ezt a bankrendszert kívánta volna meghonosítani: *Uo.*, 71.

⁸⁰ Erről kötetünkben lásd Somorjai Szabolcs tanulmányát.

⁸¹ Ezeket lásd: ÉBER Antal, *Széchenyi gazdaságpolitikája*, Bp., Franklin, [1940], 33–34.

⁸² Pl. SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 153.

eszközökkel bonyolított hitelezésre vonatkoztak, addig Széchenyinél a munkában nem lévő tőkére, éppen a papírpénz valóságosságát kiemelő.⁸³

Úgy tűnhet föl tehát, hogy Széchenyi annak ellenére bízott abban, hogy a *hypotheka hipotetikussága* jogi szabályozás révén kiküszöbölhető és a hiteladás megalapozható, hogy a *Hitel* megírása előtti évek angliai eseményei figyelmeztethették az ellenkezőjére. A mintául választott Anglia gazdasági és jogrendje ugyanis nem kiiktatta, hanem éppenséggel előhívta a spekulációt, vagyis a pénzügyi hiposztázálás túlburjánzását. Ami Széchenyinél a *hypotheka* (eredendően mindig csak szimbolikus) valóságosságát látszott szolgáltatni, az Angliában spekulatív fikcióképzésként öltött alakot, melynek időleges hitelét pontosan olyan látszatok és mendemondák szavatolták, melyeket Széchenyi a magyarországi hitelezési gyakorlatra érzett jellemzőnek, s az európai minták átvételével kiküszöbölni hitt.

Van ugyanakkor a *Hitel*nek egy passzusa, amely mintha éppen az 1825-ös brit válságra, a befektetési láz pánik-szakaszára utalna, s azok negatív tapasztalataival vetne számot. A „Nemzeti bank” című fejezetben azt írja, hogy a pénzügyi berendezkedésre nézve két lehetőség közt választhatni. Az egyikben sok a pénz, a szintje ingadozik, végtelen pénzbőség idején túl is csordulhat, mint a folyók szintje árvízkor, s ebben mindig ott rejlik a „bankrott”, vagyis a csőd veszélye. A másikban viszont kevés a pénz, esetenként teljesen el is apadhat, mint a folyók vize szárazságkor, s ennél fogva mindenkor általános a szegénység. A két lehetőség közül, mint kifejti, azért érdemes az elsőt, vagyis a veszélyekkel is járó pénzbőségét választani, mert az abban esetenként föllépő csődök csak keveseket érintenek, míg a másodikra jellemző általános pénztelenség mindenkit sújt.⁸⁴ Ez a hasonlat (bár nem nevesíti az 1825-ös válságot) felfogható annak jelzéseként, hogy Széchenyi tisztában volt vele, a fejlett pénzügyi rendszerek spekulatív módon felduzzasztott hitelbősége az időszakonkénti összeomlás (pánik, hitelszűke, csőd) veszélyével jár, de utilitarista alapon úgy értékelt, a lehető legtöbbet lehető legnagyobb (anyagi) boldogságát mégis ez szolgálja.

A *Hitel* más pontjain viszont mintha annak látnánk a jelét, hogy Széchenyi, némiképp naivan, de az újkori pénzügyi gondolkodás történetében nem

⁸³ Az „Air-Money” kifejezésről, Defoe hitellel kapcsolatos írásairól, illetve általában a hitel fiktivitásának és narrativitásának szemiotikai kapcsolatáról Defoe regényírásával: Sandra SHERMAN, *Finance and Fictionality in the Early Eighteenth Century: Accounting for Defoe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

⁸⁴ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 145–146.

társtalanul, mintha kifejezetten üdvözlőné a pénzügyi rendszerben jelenlévő képzeletbeli elemeket. A nemesfém-érme (ha korlátozott mértékben is, de) in herens értékével szemben szintén bízott a *papírpénz*, vagyis a leglátványosabb *monetáris fikció*,⁸⁵ megalapozhatóságában, ha tetszik, realitásában:

...az arany 's ezüst bányáért se adok sokat, akárhogy botránkozzanak is meg ezen állításomon némellyek; de én azok létét vagy nemlétét egyenlőnek tartom, 's azt hiszem: hogy papiros-pénz hypothekára állítva többet ér arany nál 's ezüstnél; 's hogy sebes pénzforgás nem is fogja soha hazánkat nagyobb méltóságra 's diszre emelni, míg azon balvélekedésen nem diadalmaskodunk 'hogy Selmecz és Körmöcz alatt fekszik a' nemzet kincse.⁸⁶

E sorok egyrészt azt sugallják, hogy ha nem nemesfém, hanem papírpénz cseréjével folynak a pénzügyi műveletek, akkor gyorsabban, könnyebben, hatékonyabban kivitelezhetőek, ezért több vagyont forgatnak meg, ezáltal több értéket is hoznak létre, nagyobb jólétet teremtenek.⁸⁷ Másrészt, ami legalább ennyire jellemző, Széchenyi itt egyúttal kétségbe vonja, hogy a selmecbányai és körömbányai aranykészlet tenné a „nemzet kincsét”. Ez a megállapítás általában a vagyon, s így egyszersmind a nemzeti vagyon megváltozott jellegére is utal: nem bányákból föltárható, vagyis a nemzet természeti örökségéhez tartozó földtani fémforrás, az arany, mint rejtekező és

⁸⁵ A papírpénz mint reprezentáció megbízhatósága körüli 18–19. századi vitákról átfogóan: POOVEY, i. m., 171–218.

⁸⁶ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 114. Az, hogy itt a papírpénz értékének megalapozhatóságára nézve Széchenyi megint a hypotheka kifejezést használja, arra utal, hogy a kifejezést nem csupán a „jelzalog” értelmében vette, hanem általában minden pénzügyi eszköz és művelet valóságosságának a garanciáját értette alatta. A *Kelet Népe*, magyar nemzeti bank alapítása mellett érvelve, szintén összefüggésben látja a hitel és a papírpénz-forgalom megalapozhatóságát: „nemzetet tekintve éppen olly balfogás pénzt nem venni fel, vagy mesterséges pénzt nem készíteni, hol erre bizonyos hypotheka van, mint balfogás adósságokba vergődni, vagy papiros pénzt kibocsátani, hol viszont arra hypotheka nincs...”[SZÉCHENYI István], *A' Kelet Népe*, Pozsony, Wigand, 1841, 308.

⁸⁷ Már Berzeviczy is így foglalt állást: „A papírpénz előnye abban áll, hogy sulya és szállítása könnyebb, jobban lehet azt megszámlálni; a forgalmat szaporítja és élénkíti.” BERZEVICZY, *A közgazdaságról*, ford. GAÁL Jenő = *Magyar közgazdasági gondolkodás*, i. m., 101.

föltáruuló érték, mennyiségében áll a nemzet vagyona, hanem a papírpénzzel lebonyolított cserék sűrűségében. Széchenyi ezzel nem a monetáris rendszer és a nemzeti önazonosság összefüggését vonja kétségbe, éppen ellenkezőleg. A modern nemzetállamok *hitelre* (amelynek a papírpénz maga is egy formája) alapulásának paradigmaticus esete a brit *államadósság* intézményének, fentebb már említett, létrejötte a 17. század végén.⁸⁸ Ahogy már utaltam rá, azzal, hogy az adósság válik a modern állam pénzügyi alapjává, megváltozik polgáraihoz fűződő viszonya: az államkincstár terhére kibocsátott értékpapírok megvásárlásával (és egymás közti adás-vételével) immár saját polgárai hiteleznek az államnak, hitelük fedezete pedig nem más, mint bizalmuk az állam jövőbeni fennállásában és prosperitásában.

A körmöci arany helyett a papírpénz használatának szorgalmazásával Széchenyi sem a monetáris és a politikai szoros viszonyát vonja kétségbe, hiszen e kettő számára is mély összefüggésben áll. Maga a *Hitel* is olyan pénzügyi (illetve jogi és társadalmi) reformtervezet, amely a modern magyar nemzet megalapítását tekinti végcéljának. S Széchenyi pontosan ennek a célnak a jegyében mutatja föl az arany-kinccsel szemben a hitelre és papíralapú pénzforgalomra (illetve az azok működéséhez szükséges hitre és közbizalomra) alapított nemzet képzetét, összhangban ennek (ellentmondásosan megvalósult) nyugati példáival.⁸⁹ Az államadósság mint nemzetkonstituáló tényező persze nem esik egybe a magánhitelezés Széchenyi által szorgalmazott reformjával, de jellegükben mégis ugyanarra alapulnak: a társadalmat átszövő adósság-viszonyokra, melyek bizalommal telítése szolgálna közösségképző és közösségfenntartó erőként.

⁸⁸ Az államadósságról mint a modern nemzetállam gazdasági alapjáról: Patrick BRANTLINGER, *Fictions of State: Culture and Credit in Britain, 1694–1994*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.

⁸⁹ A John Law-féle Mississippi Társaság az 1710-es években ugyancsak a francia államadósság papíralapúvá tételére tett, katasztrofális következményekkel járó, kísérletet: Vö. Ian FERGUSON, *The Ascent of Money. A Financial History of the World*, London, Penguin, 2009, 138–158. Szintén a fizetőeszköz és a nemzeti identitás összefüggésében születtek a német romantikus gazdaságtan, Adam Müller és maga Fichte javaslatai is a tisztán papírpénz-forgalomra alapított nemzeti monetáris rendszerről: vö. Richard T. GRAY, *Money Matters. Economics and the German Cultural Imagination, 1770–1850*, Seattle & London, University of Washington Press, 2008, 79–108.

A nemzetalapítás és a pénzügyi rendszer átalakítása tehát Széchenyi számára gyakorlati-anyagi és szimbolikus értelemben is összefonódik. Nem utolsósorban azért, mert mindkettő *jövőidejűséget* feltételez: a hitel a majdani törlesztésre vonatkozó *ígéret* beszédaktusaként, a nemzet pedig, a *Hitel* utolsó sorának fényében, mely szerint Magyarország: „lesz!”, mint nem múltbéli, hanem még ezután létrehozandó entitásként. A hitelalapú gazdaság és az adóssági viszonyokkal átszőtt társadalom egyaránt jövőidejű. Az előbbi intézményei (a nemzeti bank, a tőzsde, a bankjegy, a hitel, a váltó stb.) működése-érvényessége mindig valamely jövőbeli fejleményre (esedékesség, beváltás, árfolyam-változás) irányul. Annak a társadalomnak pedig, amelyet hitelviszonyok tartanak össze, az alapját polgárainak mások (és az állam) jövőbeli pénzügyi viselkedésére és teljesítőképességére vonatkozó várakozásai szolgáltatnak: a közhitel létrejöttével az államot immár nem a maga történeti eredete, hanem jövőbeli fizetőképessége határozza meg.⁹⁰ Ez a monetáris és politikai jövőidejűség a feltétele a végtelen evilági (anyagi, szellemi, társadalmi) tökéletesedésbe vetett hitnek is, melyet Széchenyi is osztott: ahogy a hiteltartozás sem más, mint a jelen elhalasztása, úgy a haladásba vetett hit is az abba fektetett bizalomból táplálkozik, hogy majd idővel megteremtjük, ami a jelenből hiányzik, vagyis valamely reménybeli növekvő jövőben törlesztjük le a jelen adósságait.⁹¹ Széchenyi gondolatmenetében is így függ össze pénz és nemzet, hitel és közösség: a hitelreform nem pusztán a gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulás záloga, s még csak nem is csupán a közösség erkölcsi megújulását célozza, hanem szinte ontológiai értelemben lesz a magyar nemzet létrejöttének alapjává.

Visszatérve a papírpénz és a körmöci arany közti viszonyra, a *Hitel* másutt is a „papiros pénzt” nevezi meg, a bankok mellett, a „nemzeti gazdaság valódi alapjaként”.⁹² Széchenyi annak ellenére tekinti a papírpénzt, vagy mint mondja: a „mesterséges pénzt”, az angol pénzügyi rendszer legfontosabb mozgatójának, hogy látja, annak működése irracionális, hiszen hatása „szinte mágusi következtetés”.⁹³ A pénz értékének csodás többszöröződéséről van szó:

⁹⁰ A kapitalizmus ezen új időbeliségéről, melyben a hiteltársadalom kockajátékot űz (gambling) saját vágyaival, abban a hitben, hogy a gazdaság folyamatosan növekedni fog: POCKOCK, *Virtue, Commerce*, i. m., 98–99.

⁹¹ BRANTLINGER, i. m., 40–41.

⁹² SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 125.

⁹³ *Uo.*, 149.

Nálunk 10 ftnak becse csak mindenkor 10 ft. 's némelykor annyi se, mert ha szinte zsebünkben nincs, tán csak nehezen vagy éppen nem juthatunk hozzá, 's így csak álomban miénk, mint sokszor a' tündérkirály legkisebb leánya, 's nem a valóságban. Britanniában 1 font sterling szinte mindég annyi, sőt sokszor ügyes elrendelés által 2, 3, 4 annyit ér, 's életjavakat 's kellemet szerezhet az a' kié, mint mesterséges elintézés nélkül 2, 3, 4 fonttal tehetne csak.⁹⁴

Széchenyi itt megint az „álomban” és a „valóságban” létező vagyon különbsége alapján érvel amellett, hogy a magyar pénz (a „10 ft”) gyakran még a névértékének sem felel meg (hiszen ha nem lehet használatba venni, vagyis nem lehet adósunktól visszakapni, akkor léte nem valóságos), míg a brit valuta névértékén túli, többszörös értéket is hordozhat. A „mesterséges” pénz spekulatív befektetésekben előálló mágikus, alkímiai megtöbbszöröződése tehát eszerint a papírpénz nem kizárólag hipotekális, hanem hipotetikus értelmében is hitelt érdemel. A vagyon valóságosságát ugyanis olyan „ügyes elrendelések” szavatolják, amelyek egyrészt meghaladják a nem működő vagyon pusztán „álombéli” létét, de ezt éppen olyan nem-valós, képzeletbeli műveletek (a pénz mágiája) révén tehetik, amelyek valamely fiktív világba, a jólét, mint az 1825-ös naplójegyzetben olvasható, „meseországába” röpitenek el. A *Hitel* tehát kora magyar pénzügyi valóságához képest valóságosabb értékeket és értékfordozókat kívánt tételezni, de ezt a valóságosságot esetenként éppen valami nem-valóságosban, a tiszta kalkuláció világán kívüli spekulativitásban, a papírpénz értékének hipotetikus-virtuális többszöröződésében látta meg. Úgy is fogalmazhatunk: Széchenyi bízott a *fikció teremtő erejében*.

*„képzeldésen van fundálva a' hitel”:
Dessewffy József és a gazdasági realizmus kritikája*

A *Hitel*nek ezek az ellentmondásai azért állhatnak elő, mert Széchenyi jellemzően csak a papíralapú hitelgazdaság produktív vonásait emeli ki. A *Hitel* megírásakor (még) nem látszik számolni azzal, hogy a hitel kényesebb, a pénzpiac pedig spekulatívabb annál, hogysem jogi és intézményi háttérrel

⁹⁴ Uo., 149.

(váltótörvény és bankok) stabilizálni lehessen a működését. Sajátos módon ennek az a Dessewffy József sokkal inkább tudatában volt, akinek *Taglalata a Hitellel* folytatott polémia hatástörténetében a vesztes pozíciójába került.⁹⁵ Kettejük vitahelyzetében Széchenyi a hitelbiztonság szavatolhatóságát, az erények és az érdekek Adam Smith-féle azonosítását, a gazdasági élet (és bizonyos fokig magának a társadalomnak a) piacositását képviselte, míg Dessewffy, már jelzett módon, a republikánus erények oldalán állt. Ennyiben a fent vázolt 18. századi brit vitahelyzetet játszották újra, s kettejük pozíciója és érvelése olyannyira kötődött egymáshoz (és ehhez a régi vitához), hogy egyik sem tekinthető korszerűbbnek a másiknál. Állításaik e régebbi vita felől nézve egyaránt utóidejűek, illetve csak egymáshoz képest értelmesek.⁹⁶

Sőt, ha a *Hitelt* és a *Taglalatot* a kor nemzetközi (például az 1825-ös, 1836-os és 1847-es brit hitelválság), illetve hazai (az 1810-es évek inflációs hullámai és devalvációja, illetve az 1841-es osztrák-magyar hitelválság) pénzügytörténeti eseményeinek fényében olvassuk össze, akkor az tűnik ki, hogy Dessewffy tisztábban látta a hitelezésen alapuló gazdaság törékenységet, a papírpénz értékének képzeletbeli megalapozottságát, illetve a *hypotheka* és a *hypothesis* elválaszthatatlanságát.⁹⁷ Rögtön a *Taglalat* elején azt fejtegeti, hogy szemben Széchenyi nézetével, miszerint a hitelforgalom működése azon múlik, hogy mekkora „igazi bátorságot nyujthat a’ hitel-nyerő”, valójában ennek ellenkezője az igaz:

⁹⁵ Annak áttekintése, hogy utóéletében e vita tétje miként lett a maradiság és a haladás ellentéte: VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013, 262–264.

⁹⁶ A két mű hagyományosan antagonisztikusnak jellemzett ellentmondásai helyett komplementer jellegükről: VADERNA, *i. m.*, 254. Arra is utalhatni, hogy Dessewffy voltaképp nem a feudális-rendi, hanem a klasszikus-antik erény és tulajdonfelfogás alapján állt, ahogy a „civic humanism” is: vö. POCKOCK *Virtue, Commerce, i. m.*, 109. A Széchenyi–Dessewffy-vitára is jellemzőnek tetszik, hogy utóéletében hasonlóképp osztották ki a „modern” és a „maradi” minősítéseket, ahogy a brit vita historiográfiájában is a kereskedőtársadalom sajátította ki a modernitás képviselőt a konzervatív(nak ható) republikánus polgári erénnyel szemben: vö. HORKAY, *i. m.*, 302–303.

⁹⁷ Dessewffy az 1810-es évek devalvációit, illetve általában a papírpénz (államjegy vagy bankjegy) bevezetésével járó értékfluktuációkat maga is megsejtenve, voltak tehát tapasztalatai. Arról, hogy a nemesség Széchenyi által bírált averziója a pénzpiaccal szemben innen nézve nagyon is indokolt: DOBSZAY, *i. m.*, 114.

Nagy-Britanniában százszorta nagyobb summáról is van hitele valamely kereskedőnek, mint a' mennyiről adott, vagy adhatt bátorságot vagy kezességet; azért vannak ott teli szüntelen az ujságok a' sok bankrottírozottak' hosszszas lajstromával, úgy hogy a' kereskedési bukás, rogyás, valamint felemelkedés ottan mindennapi.⁹⁸

Dessewffy itt nem csak azt nyomatékosítja, hogy a csőd a rendszer lényegéhez tartozik, hanem azt is, hogy mivel a hitelek mennyisége meghaladja a valóságos áruforgalmat, ezért a brit „pénz-hitelbeli rendszer” – megfordítva a Széchenyi által használt fogalmakat – *„inkább hypothesisen mint hypothekán alapúl”*.⁹⁹ A pénzforgalom tehát éppen a maga bősége miatt támaszkodik szükségképpen hipotézisekre, hiszen jóval több pénz forog képzeletbeli, mint valóságos értelemben. Ebből következően Dessewffy szerint a hitelezés csekélyebb mértéke miatt éppen a magyar rendszer tartalmaz kevesebb fiktív és így kevesebb csalárd elemet:

hol fenekül inkább hypothesisen a' hitel? ott é, hol száz ezer font sterlingü fundus után, milliommokkal lehet kereskedni, bukni, buktatni, és így megcsalattatni is, csálni is; és a' hol annyi adósok csálnak, és annyi hitelezők csalattatnak-meg?¹⁰⁰

Ezt a túlhajtott pénzügyi hiposztázálást, mint Dessewffy kifejti, a brit gazdasági rendszernek a világkereskedelemben elfoglalt központi helyzete, s így a hitelforgalom bősége engedi meg, ám a magyar viszonyokra ez nem áll: „Kevés nálunk a' pénz, forgása lassu”. Ez utóbbiból viszont nem csupán csekélyebb prosperitás, de a gazdaság kockázati jellegének alacsonyabb foka is következik: „a' Magyar nem csak hogy kevesebbet adhat, hanem kevesebbet veszedelmzettethet is jó reménység' fejében”.¹⁰¹ Ahhoz tehát, hogy a Széchenyi által javasolt hitelrendszer a magyar viszonyok között működőképes legyen, nálunk is fejlett kereskedelemre volna szükség, ám ennek működése nem megalapozottabb, hanem a kockázatnak jobban kitett gazdasági életet eredményezne. A pénzbőség (vagyis az alacsony kamatok) ugyanis nem féken tartják, hanem gerjesztik a spekulációs kedvet: „csak-nem minden pillanatban

⁹⁸ DESSEWFFY, i. m., 506.

⁹⁹ Uo. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁰ Uo., 536.

¹⁰¹ Uo., 513–514

speculációk történnek ott a' hol több pénz van, vagy sebesebben forog (...) kölcsönös viszonzatokban vagynak minden speculációnak feltételei a' hitellel.¹⁰²

Dessewffy szerint tehát a hitelgazdaság azért lehet egyszerre a prosperitás záloga és végletes kockázatok hordozója, mivel végső soron fikción, képzelődésen alapul: „Nem tagadom én, hogy a' *határtalan hitel' szemfény-vesztése és mystificációj*a, melly több angoly intézeteket bélyegez, és a' mellyeknek Europa' anglomanusai oly nagy kedvellőji, nagy virágzásra emelték a nemzetet”, de ez a jellegzetesség, „a' mi Angliát oly nagygyá tevő”, egyúttal „veszéllyel is fenyegeti”.¹⁰³ A hitelgazdaságot Dessewffy nem csupán kockázati és spekulatív jellege miatt bírálja, hanem erkölcsi tekintetben is. A republikánus érvet az erény hanyatlásáról a kereskedő társadalomban ő is, ahogy brit elődei, a hitel képzeletbeli jellegével köti össze: „jó e a' hitelnek akár a' nemzeteknél, akár az individuumoknál oly tágas kaput nyitni, kivált mikor az erkölcsök hanyatlani kezdenek valamelly nemzetnél, hogy a' *hitel csak képzelődésen fundáltassék*”.¹⁰⁴

Ebből fakadóan Dessewffy érvelésének szükségszerűen kell kiterjednie arra is, hogy a maga képzeletbeli jellegénél fogva könnyen megrendülő papír-alapú hitelforgalom hitelességét csak az érmepénz stabilizálhatja.¹⁰⁵ Ezért veszi védelmébe a körmöci aranyat, s nem csupán annak szimbolikus presztízsét. (Széchenyi érve a papírpénz hasznosságáról az érmepénzzel szemben az 1810-es évek devalvációit megélt nemesség, így Dessewffy szemében is provokációval ért föl.¹⁰⁶) Amellett, hogy kifejezetten gazdaságossági érveket is alkalmaz, mondván, a bányaművelés munkát ad, azt is nyomatékositja,

¹⁰² *Uo.*, 615.

¹⁰³ *Uo.*, 550. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁴ *Uo.*, 549. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁵ Felidéz egy esetet a hétéves háború idejéből, mikor francia ügynökök megpróbálták kiforgatni az angol bankot nemesfémkészleteiből: „nem tudtak egyébként segíteni magokon a' bank' elől-járóji, hanem hogy pencekbe, az-az angoly fillérekbe tevők éjjel-nappal a' kifizetéseket. Így látván egynehány napok' folytatában a' hitelezők, hogy vissza-kapják pénzüket, megjött a' hitel. Már ez is világosan mutatja, hogy *Angliában is képzelődésen van fundálva a' hitel*.” *Uo.*, 549–550. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁶ Berzeviczy 1819-es *Oeconomica Publico-Politica* című, kéziratban maradt művében is ezért emelheti ki a papírpénz mint „mesterségesen kiállított hitelpapírok” szerepét a kereskedelem élénkítésében, de annak hangsúlyozásával, hogy a kibocsátó bank hitele végső soron a papírpénz érmepénzre való beválthatóságán áll, melynek korabeli rendszeres felfüggesztése ezt a hitelességet rombolja: vö. BERZEVICZY, i. m., 103–104.

hogy a papírpénz értékének képzeletbeliségével szemben az érmepénz benső értéket hordoz, vagyis nem *hipotetikus*, hanem *hipotekális* értéke van: „Az ásványok’ kiásatása, mind foglalatatoskodtatja a’ népet, mind pedig belső értékű terméket ad, olyat, mely sok félékre haszon-vehető, és sok mesterembert egyszer’smind foglalatatoskodtat, ’s a’ mely végtére medium reale comparativum, valorum, tam relativo quam absoluto hypotetico respectu.”¹⁰⁷

Szintén jellemző, és újfent a republikánus érvkészletből átvett elem, hogy Dessewffy azt a differenciát is nyomatékosítja, amely (valós) *szükséglet* és (képzeletbeli) *vágy* között áll fenn. Végső soron ezt a különbséget teszi felelőssé a képzeletre alapuló hitelgazdaság ingoványának létrejöttéért. A republikánus morál szerint az egyén csupán alapszükségleteinek kielégítésére törekedhet, míg a kereskedő társadalomban a szükségletek és a vágyak egyaránt folyamatosan nőnek, illetve a kommercializálódás is ebből a növekedésből táplálkozik s gerjeszti azt maga is. Dessewffy ebből a különbségből vezeti le a szegénység és a gazdagság viszonylagosságát is, mondván, gazdag vagy szegény voltunk nem pusztán önmagában vett csere-képességünkön múlik (rendelkezem valamivel, vagy csere útján megszerzem, amire szükségem van), hanem azon, hogy a „vágyaim” nem haladják meg „termesztményeim vagy készítményeim” mértékét. Ha igen, akkor szegény vagyok, ha nem, akkor gazdag. A létfenntartás és a nem életbevágó szükségletek utáni vágy különbségéből annak kimondása is következik, hogy a természetes (és akként jogos) szükségletekkel szemben a nem-természetes vágyak nyomatékát nem más fokozza, mint maga a „kiművelődés”, melynek terjedésével „mind a’ feleslegeseket, mind pedig a’ valóban szükségeseket, nagyobb mértékben, jobb minémiségben és szebb formákban kívánjuk”.¹⁰⁸ Ebből az is kiérzik, hogy Dessewffy szerint, a republikánus érveléssel összhangban, maga a *kultúra* és a csinosodás (és ami azzal jár: kereskedelem, hitel, piac) ragadta a valóságos, jogos, természetes igényeken túlra. Vagyis a kultúra (Széchenyi „kiművelt főkre” vonatkozó kíváncsiával ellentétben) bizonyos tekintetben kizárja az erényt.¹⁰⁹

¹⁰⁷ DESSEWFFY, *i. m.*, 567. A papírpénzzel szemben az arany tehát eszerint „valós vásárlóeszköz, amelynek értéke van, mind viszonylagos, mind teljesen hipotekális szempontból”. Köszönöm Balogh Piroska, Bátor Anna és Kurucz György segítségét a latin mondatrész megértésében. (Az idézetet nem tudtam beazonosítani.)

¹⁰⁸ *Uo.*, 523.

¹⁰⁹ Ennek az érvnek a 18. századi előfordulásairól: POCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 70. Szükséglet és vágy különbségével már Berzeviczy számolt, s 1797-es *De commercio et*

Dessewffy jól ismerte a hitelpiac, azon belül a brit gazdasági rendszer működését, s Széchenyivel ellentétben nem kisebbitette annak árnyoldalait sem. A kettejük nézőpontja közti különbség abban állt, hogy míg Széchenyi a gazdaságot úgy tekintette, hogy abban maga a valóság nyilatkozik meg, illetve, amennyiben fiktív, úgy ez a fiktivitás produktív lehet, addig Dessewffy úgy látta, hogy a rendszernek eredendően csak fikciós alapjai lehetnek, mivel a „határtalan” hitel túl van a biztosíték-adás elvi lehetőségén, s az ebből fakadó spekulativitás végletes kockázatokhoz és erkölcsi romláshoz vezet.¹¹⁰ A papírpénz képzeletbeliségének erkölcsrontó hatását Dessewffy ennek a fiktivitásnak a jegyében hozhatta már az 1810-es évek devalvációinak idején összefüggésbe a századelő *irodalmi* törekvéseivel: „nem használt anynyit literaturánk’ felvergődése hazánknak, mint ártott a papiros pénz – nem javultunk anynyira a papirosra irtt jó és szép dolgok’ olvasásával, a menyire elfajultunk a pénzzé változott papiros által”.¹¹¹

Mindketten tisztában voltak vele, hogy a hitelgazdaságban a prosperitás és a csőd dialektikusan összefonódik, ám Dessewffy számára a hitelezésben rejlő végső *stabilizálhatatlansági* mozzanat, Széchenyi szemében pedig az eseti zavarok ellenére is megmaradó végső *bizalmi* elem számított lényegesnek.¹¹² Melyikért mekkora árat kell fizetni? Ezt mérlegelték ellentétesen. Széchenyi

industria című művében arról is ír, hogy míg a csekély szükségletű népek barbárok, addig a műveltséggel a szükségletek is szaporodnak, ami ugyan üdvös hatású és következik is az emberi természetből, de szélsőségessé fokozódva káros is lehet: BERZEVICZY, *Magyarország kereskedelméről és iparáról*, ford. GAÁL Jenő = *Magyar közgazdasági gondolkodás, i. m.*, 92.

¹¹⁰ Megjegyzendő, hogy Dessewffynek megvolt a maga javaslata a hipotéka-adásról, amit úgy alakított ki, hogy azzal a földbirtok ne váljon a piaci forgalom részévé. Javaslata szerint elég volna csak a városi hitelforgalomra, a kézműves termékek adás-vételére és a kereskedők közti „pénz-váltó levelekre” alkalmazni a „codex cambio-mercantilist”. A fekvő birtokra nézve viszont a biztosítékot nem „a’ birtokok’ tőkéjére”, hanem azok „tisztja jövedelmére” alapozta volna, s utóbbi ¾ részében szabta volna meg a hitel behajthatóságának határát. Így szerinte a birtokos nemes-ség hitelképessége „nem hypothezisen, hanem hypothecán lenne fundálva”, viszont elkerülhető volna a birtokok elidegenedése. Vö. DESSEWFFY, *i. m.*, 550–551, 615.

¹¹¹ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1819. október 11., *Kazinczy Ferencz Levelezése*. XVI. kötet, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1906, 513.

¹¹² Ez akár a jelenlegi válság értelmezésének két pólusával is egyeztethető: az egyik szerint a kapitalizmus öngyógyításának időleges tünetéről van szó, a másik szerint pedig az egész rendszer hasznavehetetlenségéről.

szerint az általános prosperitás kedvéért megéri vállalni az időleges válságokat, Dessewffy szerint viszont a vitapartnere által eszményített gazdasági rendszer örök billenékenységre van ítélve. Kettejük vitája tulajdonképpen a *kézpénz-viszony* (Thomas Carlyle elhíresült, először 1839-ben leírt kifejezésével: *cash nexus*) alapján szerveződő társadalmat értelmezi ellentétesen. Széchenyi számára a *hitel* a másik iránti bizalom közegeként egyben közösségképző erő, míg Dessewffy szerint az *adósság* a bizalmatlanság forrásaként szétveti a közösséget. Dessewffy a társadalmi stabilitást tekintette érvei végső igazolásának: a hitel alapú gazdaság az örökös kockázat világát hozná el, míg nélküle alacsonyabb jóléti fokon ugyan, de nagyobb biztonságban élhetünk. Ezért míg Széchenyi az új nemzetalapítás, addig Dessewffy a nemzet végromlásának a lehetőségét látta a hitelben: a hitelgazdaság minden prosperitása mellett is felforgatná a (feudális gyökerű) rendet, a nemesi családok meglétében őrzött nemzeti folytonosságot. (Széchenyi ez utóbbi lehetőséget is a gazdaság realizmusának diadalaként írja le, ismét egy monetáris metaforával: ha a „rendetlen familiák elbuknának”, azzal csak „álbecs” veszne el, s „a’ valódiság mind erősebben nőne ’s gyökerezne”.¹¹³) Dessewffy a nemzet mint vagyonszövetség tekintetében hozza szóba az államadósság kérdését is. Egyrészt azt ugyancsak képzeletbeli jellegűnek tekinti, mivel mértéke meghaladja az állam vagyonát.¹¹⁴ Másfelől a „nemzeti adósság” intézményének (amelyen a közösség egésze, vagyis az is osztozik, akinek nincs személyes tartozása) magyarországi bevezetését „a’ politikai szűzesség” elvesztésével látta egyenértékűnek.¹¹⁵ Míg tehát Széchenyi szemében a hitel hiánya „minden erkölcsi romlottság ’s lelki aljasodás” oka,¹¹⁶ addig e szűzesség-hasonlat szerint Dessewffy éppen a nemzet adósközösséggé válását tekinti egynek a politikai és erkölcsi romlással.

A *Taglalatra* válaszul készült *Világ* Dessewffy vonatkozó kritikáját elüti azzal, hogy a *Hitel*ben nem állította, hogy „Britanniának hitele jó, ’s annál nem lehet jobb”,¹¹⁷ de a hypotheka–hypothesis ellenfogalmaival már nem él. Illetve csak annyiban, amennyiben magukat Dessewffy állításait minősíti

¹¹³ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 213.

¹¹⁴ Angliában „ha mind felmondatnának a’ nemzeti adósságok, nem fizettethetnének ki egyszerre, vagy ha ki is, a’ státus bankrotirozna”. DESSEWFFY, i. m., 549.

¹¹⁵ *Uo.*, 569.

¹¹⁶ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 25.

¹¹⁷ SZÉCHENYI, *Világ vagy is Felvilágosító Töredékek némi hiba ’s előítélet eligazítására*, Pest, Landerer, 1831, 138.

hipotetikusnak: „atyai javításid álhiedelmeken ’s hypothesiseken gyökereznek”.¹¹⁸ Eközben ugyanakkor a *Világ*ban Széchenyi maga is él hipotézisekkel: Dessewffy gazdálkodásának, életvitelének, anyagi viszonyainak kegyetlen elmarasztalásakor szóbeszédre (vagyis nem-hipotekális állításokra) támaszkodik: „Felőled lásd sokan mondják” stb.¹¹⁹ Azzal, hogy a *Világ* a szóbeszédet teszi meg a másik vagyoni helyzetéről és jelleméről való tudásának alapjává, pontosan a hitel, vagyis a személyi és gazdasági hitelesség működését modellezi, annak kommunikációs megalapozhatatlanságát viszi színre.

Összefoglalásul

Széchenyi hitt abban, hogy valóságos és képzeletbeli érték elkülöníthető. Ezzel szemben úgy tűnhet, a hitel éppen a valós és a képzeletbeli folyamatos áttűnésében áll, hiszen arra vonatkozó vélekedéseken alapul, hogy valaminek mi lesz a jövőbeli értéke, vagy valaki mennyire marad megbízható a jövőben. Minden gazdasági számítás a jövő kalkulációjára épül, de a jövő nyitottsága miatt a számítás mindig spekulatív lesz, s ezt a morál aligha alapozhatja meg.¹²⁰

Ironikus egybeesés, hogy az 1840-ben Széchenyi szorgalmazására elfogadott váltótörvényt kisvártatva az egész Monarchiára kiterjedő pénzügyi válság követte. Ennek persze nem a váltótörvény volt az oka, de az új szabályozás annyit mindenesetre lehetővé tett, hogy az adósságok gyorsan behajthatóak legyenek, többek között azokkal a földbirtokosokkal szemben is, akik Széchenyi szellemében hitelből igyekeztek fejleszteni birtokaikat.¹²¹ Ahogy ez az

¹¹⁸ SZÉCHENYI, *Világ*, i. m., xxxix.

¹¹⁹ *Uo.*, 44. Állításait majd vitapartnere gyermekei kérik ki maguknak: VADERNA, i. m., 258, 267.

¹²⁰ A hitel fiktív és valóságos összetevőinek arányáról szolt az 1844-es brit bankreform vitája is, vagyis hogy a papírpénz értéke (hitelessége) mennyiben kötődjék a nemesfémre való beválthatóságához, vagy pusztán bizalmi-lélektani aspektusokhoz. Ahhoz, hogy a monetáris stabilitás morális integritásra épüljön, az erkölcsnek a gazdaságon kívül kellene állnia, de mivel a hitel éppen bizalmon és véleményen alapul, ezért az erkölcs szükségképpen része a gazdasági szférának, vagyis nem föloldja, hanem újratermeli annak ellentmondásait. Erről lásd KLAVER, i. m., 83–87.

¹²¹ GRÜNWALD, i. m., 128–132.

eset, úgy a hitelválságok története általában is azt igazolhatja, hogy a hitelezés hitelessége sohasem stabilizálható, a közhit, a mende-monda, a megbízhatóság látszata mindig fontos marad. Az 1825-ös válság idején Angliában a bankok a fiókokat megrohanó betétesek bizalmának fenntartása érdekében közszemlére tették aranykészleteiket, vagyis azt a végső (inherens) értéket, amely garantálta a papírpénz mint pusztá reprezentáció hitelét. Amit a *Hitel* ír a vagyon kapcsán látszat és valóság különbségéről, „Jobb ha igazán gazdagok vagyunk, mintha azoknak tartatunk”,¹²² voltaképp tehát a fejlett finansiális rendszerekben sem elválasztható, sőt, azokban a legkevésbé.

Széchenyi számára a *hypotheka* és a *hypothesis* fogalompárja szolgált arra, hogy a gazdasági viszonyok világában megkülönböztethesse a valóságosat a képzeletbelitől. Ennek a megkülönböztetésnek az esendősege abból is kitet-szik, hogy etimológiáját tekintve mindkét kifejezés ugyanabból, a görög *hypothithenai*-ból ered, amely egyaránt jelenthetett letétbe helyezést, elzálogosítást, illetve feltételezést, indítványozást, eltervezést.¹²³ Jelentéstanilag tehát a két fogalom alig különbözik, szinte egymás logikai megfelelői. Mindkettő olyan szimbolikus gesztust jelöl, amely a jövőről szóló állításokat helyez „letétbe”, felfüggesztve az igazságukról való döntést.¹²⁴

A hypotheka fetiszizálása összefügg Széchenyinek a jövő kiszámítása iránti szenvedélyével, amely végigkíséri pályáját a *Hiteltől* a döblingi kéziratokig, hol politikai prognózisokban, hol gazdasági kalkulációkban, hol apokaliptikus próféciákban fejeződve ki. A hitel általa adott értelmezésének a gyökerénél is valamiként a jövőről való biztos tudás vágya munkált. A nemzetnek a könyv zárlatában kifejezett jövőbeliségére vonatkozóan is erről van szó: hitelt adni a politikai jövőnek, vagyis a majdan létrejövő nemzet hipotézisét szilárd hipotékára állítani. Amely törekvés, s ezt Széchenyi műve igazolja a leginkább, egyszerre szükségszerű és lehetetlen.

¹²² SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 105.

¹²³ Ezúton köszönöm Simon Attilának, hogy a két szó etimológiájában eligazított.

¹²⁴ A hipotézis és a hipotéka közös jelentéseinek érvelésszerű és gazdasági jellegét bontja ki egy Platon-értelmezésben: Marc SHELL, *The Economy of Literature*. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1978, 45–48.

HALMOS KÁROLY

*A Hitel ökonómiájának morálja
és a társadalomtörténet morálökonómiája**

A szélesebb közvélemény – értve ez alatt a választóközönségnek azt a részét, amelyikhez a politikusok beszélni szoktak – meg van győződve arról, hogy az gazdasági élet (ez alatt az üzleti életet szokták érteni) résztvevői erkölcsetelesek.¹ Ezt nem úgy értik, hogy az üzlettel foglalkozóknak ne volna erkölcsük, hanem inkább úgy, hogy rossz az erkölcsük. Sok közgazda meg van győződve arról, hogy jobb, ha a gazdálkodó ember nem morális, hanem racionális lény, akit tehát nem az erkölcs, hanem az ésszerűség vezérel. Fogalmazhatjuk álláspontjukat úgy is, hogy jobb, ha az ember erkölcs nélküli.² Ezt általában úgy értik, hogy jobb, ha az emberek nem áthagyományozott erkölcsi elvek szerint élnek, hanem kitűzött céljaikat ésszerűen, a jövőt mérlegelve kívánják elérni. Gazdaság és erkölcs viszonya – ma legalábbis – aligha mondható harmonikusnak.

S mindezt azért mondtam el, hogy kontrasztot teremtsék előadásom fő állításához: visszatekintve, Széchenyi István a hitel fogalmában egy hályogkovács magabiztosságával kötötte egymáshoz az erkölcsöt és a gazdálkodást. A *Hitel* az erkölcs kifejezést több értelemben használja, közel negyven alkalommal. Sokszor előfordul a természeti, az anyagi ellenpontjaként („Minden

* Készült az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében.

¹ Például: Bagdy Gábor KDNP alelnök 2012. október 24-én 07:19 tájékan az MR1 (Kossuth rádió) reggeli hírműsorában a magáncsőd kérdése kapcsán arról beszélt, vajon a banki alkalmazottak alkalmasak volnának-e csődgondnoki feladatokra. (A válasz: nem, mert nincs megfelelő erkölcsiségük, nem elég empatikusak).

² Vannak természetesen, akik szerint ez a közgazdasági vélekedés nem helyes. Publicisztika szintjén például: Kiss Károly, *Lehet-e erényes a piac?*, Magyar Nemzet 76:219, 2013(08. 12), 6.

csak felsőbbségnek enged, legyen az erkölcsi, legyen fizikai”³), van amikor (részben Berzsenyit idézve) régi értelemben, erényként szerepel („romlott a tiszta erkölcs, s polgári erény nem fénylik többé”⁴), előjön magaviseletként („a jobbágy jámborsága, szelíd erkölcsi”⁵) vagy értékelésként, s lehetne a példák tárárt folytatni, további jelentésárnyalatokat megkülönböztetni.

A gazdaság legtöbbször mint mezei gazdaság szerepel. Ezeket az eseteket nem is kíséreltem meg kigyújtani. A „nemzeti gazdaság” kifejezés „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra”, illetve a „Magyarországnak kereskedése nincs” című fejezetekben fordul elő, összesen hét alkalommal. Érdekes, hogy a mezei gazdálkodás és az erkölcs kifejezés megfér egymással egy-egy fejezeten belül, a nemzetgazdaság viszont csak olyan fejezetekben említettik, ahol az erkölcsről nem esik szó. (A piac gazdasági értelemben nem fordul elő a szövegben, hogy nemzeti piacot már végképp ne is keressük! A vásár kifejezés sem fordul elő túl sokszor, és csak egyszer a külpiac értelmében, amibe burkolt ellenpontként beleérthetjük a nemzeti piac fogalmát is.) A nemzeti gazdaság fogalmát szerepeltető fejezetek egyikében Széchenyi megemlíti pár angol és francia közgazdát (Ricardo, Malthus, Say, Sismondi), de nem egyetértőleg, hanem a munka mint alapkategória jelentőségét vitatva, és az ésszerűségét hangsúlyozva. Többször is helyeslő összefüggésben említi Adam Smith-t, akinek tanait terjedni látja.⁶ Feltűnő viszont J. H. Thünen hiánya, holott Széchenyi többször is visszatér a vásárhelyek megközelíthetőségének és a szállítási költségeknek a kérdéséhez.

Éppen e kérdések taglalása, pontosabban a kérdés tárgyalásának minősége mutatja, hogy erkölcs és gazdaság viszonyának kérdésében mondhatni homlokegyenest eltér Smith és Széchenyi vélekedése. Smith, az erkölcsi érzelmekről írott értekezésében a közjót a Gondviselés kezébe helyezi – úgy tartja, hogy az egyének nem tudatos megvalósítói e Jónak, mit több, Smith azt állítja, hogy a dolgok ekként való elrendezése maga is a Jó része. Akármiként is, Smith szerint a közjó érdekét hangoztató egyéni törekvések csak az önzést leplezik, míg az őszinte saját haszonra törekvés lehetőséget ad a Gondviselésnek az ügyek elrendezésére.⁷ (Ez a „láthatatlan kéz” elve). A *Hitel*ben

³ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 67.

⁴ SZÉCHENYI, i. m., 159.

⁵ *Uo.*, 183.

⁶ *Uo.*, 93, 126, 155.

⁷ Adam SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* [1776], ford. ÉBER Ernő, Bp., Magyar Közgazdasági Társaság, 1940, 449–450

más erkölcsi normák fogalmazódnak meg. Az egyik, hogy „Legyen legfőbb tisztelet Isten után Királyé”, polgár maradjon maga körülben ’s teljesítse, mire alkotva van, hiven; ellenben a’ legkisebb is örüljön bátran ’s háborgatás nélkül a’ sors ajándékinak, vagy veritéke szerzeményinek”.⁸ Egy másik, hogy „A’ becsületes férfit mindenkinél megadja az övét, ’s a’ másé elvételét szintúgy gyűlöli, mint önmaga júsáru könnyen nem mond le, sőt azt védeni tudja”.⁹ Megint másutt: „minden a’ ki tisztében becsületesen ’s derekasan jár el, nyerje fáradozási díját”.¹⁰

Egyik sem a smith-i értelmes önzés megfogalmazódása. Az első kifejezetten barokkos-katolikus maxima, miszerint mindenki fogadja el helyét a létezők nagy láncolatában, a másik pedig szintúgy nem a gondviselés igazságosságában bízó haszonkeresőé, hanem a „mindenkinél a magáét” valláserkölcsei parancs megfogalmazása. A mások javát is szem előtt tartó elv mellett Berzsenyit idézve („minden ország támasza, talpköve / A’ tiszta erkölcs”¹¹) megfogalmazódik a közjó követésének általános maximája is, a polgári erény előfeltételeként: „akármilyen boldog fekvésű legyen is egy ország, bár milly szabadságokkal birjanak is lakosi, lassan lassan mégis rabigába görbed, ha romlott a’ tiszta erkölcs ’s polgári erény nem fénylik többé!”¹² Ennek megfelelően előfordulhat az is, hogy az önérdeket az önzetlenség mögé kell helyezni: „csak honbeliektől várhatni hű járulást olly tárgyakhoz, mellyek minden haszna erkölcsi”.¹³

Ha kizárjuk azt, hogy Széchenyi felületesen ismerkedett meg Smith művével, akkor a különbség oka talán a smith-i érvrendszer lehet, ami nem követhető Széchenyi számára. Smith közreadott műveiben a „láthatatlan kéz” működését két helyütt írja le, egyszer az *Erkölcsei érzelmek elméletében*,¹⁴ egyszer

⁸ SZÉCHENYI, i. m., 161.

⁹ *Uo.*, 160.

¹⁰ *Uo.*, 148.

¹¹ *Uo.*, 169.

¹² *Uo.*, 159.

¹³ *Uo.*, 175.

¹⁴ Széchenyi egy helyütt úgy ír, hogy Smith munkái után „a’ birtokok elosztásáru se ujat se jobbat nem” tud mondani (*Uo.*, 93). Smith munkái, így többes számban arra utal, hogy Széchenyi nem csak *A nemzetek gazdagságával* gondolt, hanem talán az *Erkölcsei érzelmek elméletével* is (Adam SMITH, *Az erkölcsi érzelmek elmélete = Brit moralisták a XVIII. században*, ford. FEHÉR Ferenc, szerk. MÁRKUS György, Bp., Gondolat, 1977, 423–553.).

pedig *A nemzetek gazdagságában*.¹⁵ Az elsőként említett műben a működés viselkedési alapja a vágyak határtalansága és az anyagi javak csökkenő hasznának elve közötti ellentmondás („hiába kívánja a szem, ha nem bírja a bendő”),¹⁶ ami miatt a gazdag emberek rákényszerülnek a munkamegosztás működtetésére. Ha ugyanis nem tudnak mindent felélni, amit megszereztek, akkor – szó szerint – kénytelenek lesznek mások szolgálatait igénybe venni,¹⁷ s a munkamegosztás révén a szegény emberek csakúgy hozzájutnak a számukra szükséges javakhoz, mintha önálló termelők volnának, tehát a vagyoni különbségek nem akadályai a jövedelmek igazságos elosztásának. *A nemzetek gazdagságában* a „láthatatlan kezét” az emberek ösztönszerű hazafiassága mozgatja: még azok a kereskedők is, akik hazájuktól távol kereskednek, vagyonukkal haza törekszenek, mert ott a családjuk, és mert az otthoni szokásokat ismerik a legjobban. Hangsúlyozandó, hogy ebben az érvtben nem tudatos vagy önzetlen patriotizmusról, hanem önérdékű viselkedésről van szó.

Az érv azonban csak e viselkedési alapelven nem képes megállni. A „láthatatlan kéz” működéséhez Smith szerint szükség van a munkamegosztásra is. A munkamegosztás működését Smith sokkal részletesebben fejti ki, mint a „láthatatlan kezét”. A munka megosztása szorosan összefügg a gazdaság térszerkezetével. Ha a szállítási költségek csökkennek, akkor a termékek értékesítési területének, azaz terítésének, piacának rádiusza nő. Az értékesítendő termék, azaz az áru mennyiségének növekedése a munkamegosztás növelése révén teszi lehetővé a termelés holterheinek csökkentését. Ez utóbbit Smith nem fejti ki, de érveléséből logikusan következik. Smith felismeréseit (1776) Johann Heinrich Thünen formálta tapasztalatilag is alátámasztott elméletté (1826). A mecklenburgi gazdálkodó és matematikus mutatott rá arra, hogy a termelési (telep-)helyeknek helyi értéke van, és ez a szállítási költségek függvénye.

¹⁵ SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének...*, i. m., 449.

¹⁶ Ezt Smith természetesen még nem e fogalom segítségével írta le. Az elv lényege, hogy egy jószág igénybe vétele során az egymás utáni egységnyi többleteket az igénybe vevő fajlagosan egyre kevesebbre értékeli. Smith számára, megjegyzendő, az emberek megélhetése végső soron nem elosztási kérdés („A föld hozadéka minden időben a lakosok csaknem azon számát tartja el, amelyet eltartani képes”). Vö. SMITH, *Erkölcsei érzelmek...*, i. m., 526–527.

¹⁷ Vö. SMITH, *Erkölcsei érzelmek...*, i. m., 526. Ha (bár Smith ezt így nem fejti ki) nem tennék, akkor, mint Mídász király esetében, gazdagságuk átokká válnék.

A munkamegosztás szakosodás. Ideális formájában akkor valósul meg, ha valaki a – durkheimi kifejezéssel – társadalmi munka egy meghatározott területét be tudja tölteni. Ezt pedig akkor tudja megtenni, ha a munkarész ellátásából származó jövedelme legalábbis elegendő létének fönntartásához, marxiasan szólva: annak társadalmi újratermeléséhez. Ahol a népsűrűség elegendően nagy, ott a munkamegosztás terjedése szinte magától értetődő. A forgalmazási költségek csökkenése növeli a piac résztvevőinek számát, és ez a növekedés újabb és újabb feleknek teszi lehetővé, hogy egész életüket a munka egyetlen szakterületének szenteljék. Smith ezt a fejlődést annyira magától értetődőnek tekintette, hogy csak a számára visszas esetekkel foglalkozott. Úgy vélte, hogy az úgynevezett hivatások nem valamiféle szakmai kompetencia miatt jutnak járadék jellegű jövedelemhez, hanem azért, mert városban laknak, ahol sok ügyfelük akadhat. Kritikusan vizsgálva a Smith-féle érvet, arra kell jutnunk, hogy a jelenség szintjén Smithnek igaza van, a hivatások képviselői inkább élnek városokban. Ennek azonban nem föltétlenül az az oka, hogy – amiként Smith vélte – a hivatások képviselői kíméletlenül (ha tetszik: erkölcstelenül) ki akarnák használni kompetencia-monopóliumukat. Jóindulatot föltételezve is találhatunk magyarázatot. A hivatások ellátása komoly előképzettséget igényel, emiatt képviselői a népességen belül kevesen vannak, viszont szolgálataikra sokan tartanak igényt. Így a hivatások képviselői központi jellegű szerepeket töltenek be. Tehát az ügyfelek igényeinek legnagyobb mértékű kielégítésére való törekvés a hivatások képviselőit a holterhek csökkentése okán arra készíti, hogy a központi helyeken, azaz a városokban válasszanak maguknak telephelyet. Ami igaz a hivatásokra, igaz a szakmákra is: a munkamegosztás fejlődése a városiasodás emeltyűje.

Ez az a pont, ahol világosság válik, miért is kell különbözzék Széchenyi és Smith gondolkodása. Smith elgondolása alapvetően urbánus. Számára a munka megosztása szinte spontán folyamat, nevezhetnők a munka megosztódásának is. Széchenyi is urbánus szemléletű („városban jobb társaságban élni, elkerülhetlen”¹⁸), aki nem a termelő, hanem a tulajdonló gazdálkodó szemével nézi a vidéki világot. Rurális közegben azonban az imént, Smith kapcsán vázolt mechanizmusok nem föltétlenül működnek. Ha a távolság legyőzése nem növeli a piac résztvevőinek számát akkora mértékben, hogy valaki egy részterület ellátásának magára vállalásával fedezve lássa létszükségeit, ak-

¹⁸ SZÉCHENYI, *i. m.*, 89–90.

kor a munka megosztása nem fog bekövetkezni.¹⁹ Széchenyi panaszai szinte felmondják a leckét: „Nehezebb sovány földön, silány éghajlat alatt ’s messze jó vásártul gazdálkodni, mint hol a’ természet pazarolva jutalmaz minden fáradozást”,²⁰ „Ha a’ Heves vármegyei vagy Bácskai gazdag angol módra gazdálkodna, balul tenne, mert a’ sokszor uralkodó szárazság miatt nem diszlene minden fü neme lapányin olly derekasan, mint Albion szigetében, hol sok a’ köd, sok a’ nedvesség”.²¹ „Geográfiai helyzetünk igaz, nem legkedvezőbb. Kikötőhelyünk csak három van, ’s azokhoz is igen bajos jutni”, „Dunánknak se vehetjük nagy hasznát, mert miránk nézve visszásan foly, (...) torkolatjánál pedig nem mienk, hanem másé!!!”,²² „Nézzük Carolina, Ludovica útját, az elsőnek már vége, a’ második is csak a’ mostani birtokosak állhatatossága által marad fen inkább”, „Tekintsük vizcsatornáinkat, milly állapotban vannak azok? – hozzuk vasutunkat emlékezetünkbe, mi lett abbul?”.²³

A rossz „természeti” adottságokat – melyek valójában nem természetiek, hiszen a Duna folyása is csak azért visszá, mert a Nyugat tőlünk nyugatra van – a közlekedés forradalmának vívmányai éppen csak kezdik módosítani. Széchenyi fejtegetése egybevág a gazdaságtörténeti tapasztalattal, miszerint a változások az átmeneti időszakban kétértelműek: „Vasutal, csatornával éppen így van. Nehány esztendeig a’ köznép keresetét csorbitja, némelly vásárt felesleggel borít el”.²⁴ A piacodás spontán folyamata stabilitást föltételez. Egy háztartással rendelkező termelő (például egy földműves) akkor fogja a piaci szakosodás²⁵ mellett elkötelezni magát, ha azt tapasztalja, hogy a piac hosszú időn át visszaigazolja várakozásait. Ez nem a hagyomány tiszteletéből

¹⁹ Pontosabban ez csak akkor igaz, ha a jövedelmek eloszlása egyenletes. Valójában nem emberfőkkel, hanem jövedelemnövekményekkel kellene számolni. A valós helyzet azonban az, hogy nálunk a népesség ritkulása és szegényedése együtt jár. (Ez nem általános törvényszerűség – például Észak-Amerikában ez az összefüggés nem áll fenn.)

²⁰ SZÉCHENYI, *i. m.*, 169.

²¹ *Uo.*, 81

²² *Uo.*, 110–111. Megjegyzendő, a Dunára vonatkozó érv már Smith-nél is előfordul, lényegében avval a következtetéssel, hogy Magyarország nincs is abban a helyzetben, hogy reménye legyen gazdaggá lenni: SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének...*, *i. m.*

²³ SZÉCHENYI, *i. m.*, 132–133.

²⁴ *Uo.*, 80.

²⁵ A szakosodás egyes termékek részarányának növelése az önellátáshoz szükséges más termékek rovására.

és nem az innováció hiányából, hanem a gazdálkodáshoz társuló felelősségből fakad. Ha instabil környezetben kezdene szakosodni, majd az árunak szánt cikket nem tudná értékesíteni, akkor háztartását sodorná végzetes bajba.²⁶

Széchenyi ezt a spontán folyamatot nem kívánná kivárni, radikális dühvel vetné áldozatul sorstársait: „Uj elrendelés után egyes személyek, kik az uj törvény alá vetnék magokat, vagy egész familiák is, sokkal sebesebben fosztatnának ki minden vagyonikbul, mint ma; de éppen azért sokkal kisebb számuak is. Egyetlenegy példa, mely csak rövid idő előtt ritka gazdagságot és szinte márul holnapra tökéletes elbukást úgyszólván egy festésben mutat, a' község javára többet ér, mint azon lassu aljasodások, melyek egy egész életre terjednek, és szinte több képekre szakadván, mert több személyeken hatnak keresztül, azon erőt egészen elvesztik, mely benyomást tehet a' népre. Olly mérget, mely rövid idő alatt öl, a' legostobább is kerüli; midőn lassu méregtül a' sokaság sohasem fél 's attúl csak a' bölcs fog távozni.”²⁷ „Egy-két személy semmi, a község minden.”²⁸ Az idézetben említett „uj elrendelés” nem más, mint a „behozatandó váltókereskedési törvény”. Érdeemes megjegyezni, hogy a kereskedelem régen, intézményeit, formális gyakorlatait tekintve, saját szokásjogán alapult. E szokásjog természetesen akár egyes városok szerint is különbözhetett. Idővel ezekben az országokban is megjelent a modern állam által egységesített jog, amikor a különböző vidékek eltérő szokványai már kifejezetten zavart okoztak. Hazánkban a kereskedelmi törvényeket – még ha Széchenyi nem ebben az értelemben használja is a kifejezést – szó szerint behozták: a törvényhozók külföldi példákat alkalmaztak magyarországi viszonyokra.²⁹ S bár az „álladalom” szó csak egyszer fordul elő a *Hitel* lapjain, Széchenyi nagy jelentőséget tulajdonít neki. Közvetve ezt mutatja az

²⁶ VÁRI András: *Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV-XVIII. században, I: A vidéki társadalom, a hagyományos parasztság és fölbomlása. Előadás. ELTE TáTK, Budapest 2009.* = VÁRI András – HALMOS Károly: *Egyetemes gazdaságtörténet. BA kurzus az ELTE TáTK Alkalmazott közgazdaságtan képzésében. 2009/10-es tanév, őszi félév.*

²⁷ SZÉCHENYI, i. m., 213.

²⁸ *Uo.*, 215.

²⁹ *Melléklet a 360. számú irományhoz. A magyar csödtörvényjavaslatnak általános indokolása = Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. X., h. n., Pesti Könyvnyomda, 1879, 55.* <http://www3.arcanum.hu/online/nap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28%22CS%D6DT%D6RV%C9NY%22%29&s=SORT&m=191&a=rec>

is, hogy a tudatos változtatás eszméjét átvetíti a példaként használt angol viszonyokra: „a’ mai felvilágosított ’s jobbadán a’ vak eset által olly hatalomra emeltetett Angol mosolygva tekint azon időkre vissza, melyekben őseit a’ legelők elválasztására, limitatiók, czéhek, dézma, robot eltörlésére ’s egy és más concessiókra – melyek következtetésében Albion szigete világunknak ugy szólnán középpontja – nem annyira eszek ’ belátások, mint kénytelenség bírja”.³⁰ Bár Széchenyi majdnem az ellenkezőjét írja, az „eltörlés” és az „engedmény” eszességet föltételez, mely azonban nem valamiféle átfogó értelem vagy kanti világpolgári előrelátás, hanem a szorító helyzet okán működött. Azonban a céheket Angliában nem törölték el – egyszerűen jelentőségüket veszítették. A földesúri járadékokat sem valamiféle egységes nagy, hanem sok helyi akarat szüntette meg. A legelők elválasztása, azaz a nyílt tarlólegettetéses nyomásos gazdálkodás felszámolása is már jóval hamarabb megkezdődött, semmint arról törvényt alkottak volna.³¹

Etatizmusnak talán túlzás volna mondani, de kétségtelen, hogy Széchenyi várakozással tekint a céltudatos szabályozásra, adott esetben a törvényhozásra, és ennek alapján műve törekvés e törvényalkotó tevékenység befolyásolására. Számára a gazdálkodás moralitása egyrészt a gazdálkodók közérdeket is tekintő erkölcsi alkatát, másrészt a törvényalkotó (bárki legyen is az) közjót szolgáló tevékenységét jelenti („csak józan törvények (...) képes[ek] birni halkan egy egész nemzetet nemesb erkölcsiségre”³²). Érdemes ezt a felfogást összevetni gazdaság és erkölcs viszonyának egy másik elképzelésével. Előre kell bocsátani, hogy az angol *moral economy* nem csupán a most bemutatandó értelemben használatos. Például egy rendszerszintű megközelítésben a piac elve (piaci fundamentalizmus) szemben áll a közösség legfenségebb értékein alapuló erkölcsös gazdálkodással. Egy világhálós röpirat szerint az Egyesült Államok története a rabszolgatartás elleni harc óta ilyen, magasabb értékekért folytatott harc története.³³ Egy másik példa: az egyik jelentős közgazdasági kiadónál 2013-ban jelent meg egy kötet *Piacok, tervezés,*

³⁰ SZÉCHENYI, i. m., 260–261.

³¹ Lásd a 27. jegyzetet. Megjegyzendő, a legelő-elkülönözés magyarországi vonatkozásban is megjelenik. Többször pozitív jelentésben, mint a hitel egyik feltétele, de egyszer negatívban, amikor arról esik szó, hogy a földesúr kiszorítja a jobbágyokat a legelőről (SZÉCHENYI, i. m., 246). Ez „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra” című fejezet alapján következtetlenség.

³² SZÉCHENYI, i. m., 207.

³³ *Moral economy.* <http://www.longviewinstitute.org/projects/moral/meoverview>

erkölcsös gazdaság. Üzlet, ciklusok a Progresszív korszakban és a New Deal idején címmel.³⁴ A kötet a piaci rendszerbe való növekvő kormányzati beavatkozás irányzatát, különösen pedig pénzügypolitika hatékonyságát vizsgálja a Piaci Gazdaság és egy „szelídebb” Erkölcsei Gazdaság szövszólóinak szemszögéből.³⁵ A következőkben egy kevésbé parttalan értelmezésről lesz szó.

„A tizenharmadik századi Britanniában a zavargások kétféle formát öltöttek: az egyik a többé-kevésbé spontán népi megmozdulás volt, a másikban pedig szándékos nyomásgyakorlás eszközeként használták a tömeget fölötté vagy rajta kívül álló személyek. Az első forma nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemel. Ez a forma artikuláltabb népi jóváhagyáson alapult, és kifinomultabb tradíciók szentesítették, mint amilyeneket a »lázadás« szó sejtet. A legegyszerűbb példa a kenyér- vagy éhséglázadás, amely az 1840-es évekig majdnem minden városban és megyében újra meg újra megismétlődött, és ritkán maradt meg pusztá felfordulásnak, ami megállt volna a magtárak feltörésénél vagy a boltok kifosztásánál. Az ilyen lázadást egy régebbi morális ökonómia alapvetései legalizálták, amely azt tanította, hogy erkölcstelenség minden tisztességtelen módszer, amivel az emberi szükségleteken való nyereszkesedés céljából felhajtják a létszükségleti cikkek árát.”³⁶

Az antropológiai irányultságú történetírásban ismert „moral economy” fogalma az (a Polányi Károly szóhasználatára szerinti³⁷) árszabályozó piacok ellentéte. Maga E. P. Thompson a kifejezést a „political economy” ellentétéként használta. A fogalom történeti antropológiai értelmezői között is van, aki a fogalmat a paraszti gazdálkodás egyik jellemzőjének tekinti.³⁸ Van, aki e felfogással pontosan a paraszti gazdálkodás racionalitása nevében

³⁴ Donald R. STABILE – Andrew F. KOZAK, *Markets, Planning and the Moral Economy. Business, Cycles in the Progressive Era and New Deal*. Cheltenham, Edward Elgar, 2013. http://www.e-elgar.com/bookentry_main.lasso?id=14979

³⁵ Don STABILE – Andy KOZAK, *What Happened To The Stimulus? – The Moral vs The Market Economy*, <http://elgarblog.wordpress.com/2012/11/08/what-happened-to-the-stimulus-the-moral-vs-the-market-economy-by-don-stabile-and-andy>

³⁶ E. P. THOMPSON, *Az angol munkáosztály születése* [1961], Bp., Osiris, 2007, 62–63. Andor Mihály fordítását kicsit kiigazítottam.

³⁷ Vö. POLÁNYI Károly, *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei* [1946], ford. MÉSZÁROS GÁBOR, Bp., Mészáros Gábor kiadása, 1997, 7–8.

³⁸ James C. SCOTT, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, Yale University Press, 1976.

vitatkozik.³⁹ Magam ezt a kérdést avval zárom ki az áttekintésből, hogy a demográfusok szerint az ázsiai paraszti társadalmak oly messze esnek attól a brit példától, amelynek körülményeire a kifejezést eredetileg javasolták, hogy a kiterjesztés tartalmassága igen kérdéses.⁴⁰

Thompson szerint e morális ökonómia alapvetései azt tanították, hogy erkölcstelenség minden tisztességtelen módszer, amivel emberi szükségleteken való nyereszkesedés céljából felhajtják a létszükségleti cikkek árát. Ezt a nézetet Thompson fogyasztói tudatnak nevezi. Mint írja: „Nem a bérek nagysága, hanem a kenyér ára jelezte legérzékenyebben a népi elégedetlenséget. Az iparosok, önálló kézművesek [...] úgy tekintettek bérükre, mint amit a szokás vagy alku szabályoz. Létszükségleti cikkeiket a szabadpiacon vásárolták meg, és még a hiány időszakában is elvárták, hogy az árak megállapításában a szokás is játsszék szerepet. (A kínálat és kereslet Istentől való 'törvényeit', amelyek által a hiány elkerülhetetlenül az árak felszökéséhez vezetett, egyáltalán nem fogadta el a népi gondolkodás, amelyben még szívós utóvédharcot folytatott a szemtől szembe való alkudozás régebbi szokása.)”⁴¹

E. P. Thompson egy helyütt John Wesley-t idézi, aki leírja, hogy az írországi Jamestownban a rendbontó tömegnek „csak a piaci spekulánsokkal volt” baja, „akik közel s távol az összes gabonát fölvásárolták, hogy kiehéztessék a szegényeket, és megtöltötték egy holland hajót, ami kikötött a rakparton. A tömeg azonban az egészet kihurcolta a piacra, s a tulajdonosoknak pedig kifizette a megszokott árat. És mindezt teljesen nyugodtan, az elképzelhető

³⁹ Samuel L. POPKIN, *The Rational Peasant. The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, Berkeley, University of California Press, 1979.

⁴⁰ A demográfusok szerint az ázsiai paraszti társadalmak a preventív viselkedést illetően alapvetően nem malthusi szabályozásúak, az angol társadalom pedig évszázadok óta az individualizmus meglehetősen nagy fokát mutatja. Vö. ÖRI Péter: „Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z.: *Life under pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Mass. – London 2004. xiv+531 oldal” = *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2006–2008. 263–269. URL: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Torteneti/tortdem_evkonyv_2006–2008.pdf, valamint ÖRI Péter, „Eseménytörténet” a történeti demográfiában, illetve PAKOT Levente, *Életútvizsgálatok és léptékváltás a család és népességtörténeti kutatásokban* = *Mikrotörténelem másodfokon*, szerk. PAPP Gábor, SZIJÁRTÓ István, Bp., L'Harmattan, 2010, 279–284, ill. 259–278.; továbbá Alan MACFARLANE, *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*, Bp., Századvég – Hajnal István Kör, 1993.

⁴¹ THOMPSON, i. m., 70–71.

legnagyobb higgadsággal, anélkül, hogy bárkit megütöttek vagy megsebesítettek volna.”⁴²

Bár Thompson leírásában is szabad piacról esik szó, a kifejezés érzékeltetően mást jelent, mint ma. A hajdani piac személyesebb, vásáriasabb jellegű („szemtől szembe való alkudozás régebbi szokása”), és hihetőleg jóval kisebb volt a tranzakciók száma is. Érdemes végiggondolni, vajon ilyen közegben működhetett volna-e az árak kialakításának későbbi gépezete. Egyrészt ha alkudozás van, akkor nem a jószágnak van ára, hanem egy adott jószágnak adott felek között, egy adott szükségleti helyzetre vonatkozóan. Másrészt az ügyletek ritkasága esetén a realizált ár még közelítőleg sem a nem realizálódott ügyletek ajánlati árának határértéke. A mai közgazdák a megszokott ár esetében valamiféle árkorlátozási machinációra gondolnának. Holott ezek az árak jó eséllyel a dolgok értékét fejezték ki, és nem abban az értelemben, amiként arról a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan gondolkodik, tehát nem az újratermeléshez szükséges áldozat nagyságának értelmében, hanem szó szerint: az érték az, ami a következő vegetációs ciklus megéréséhez szükséges. A régi világ kulcskérdése a túlélés volt: kitartanak-e készletek a tél végéig. A megszokott árak evvel együtt is társadalmi-közösségi elrendezettségre utalnak. A racionális döntések elmélete szerint az imént vázolt helyzetben (korlátozott helyettesíthetőség, nem gépiesen kialakuló egyensúlyi árak) akkor alakul ki valamiféle rend, ha a tranzakciók résztvevői közösséget alkotnak, a közösség mérete az egyén számára még átlátható, illetve a közösséget a közös hiedelmek és a reciprocitás jellemzik. (E gondolati feltevések mentén nem meglepő például az oweni utópista közösség időleges fennmaradása, növekedése, majd lehanyatlása).

A közhiedelem itt durkheimi értelemben szerepel. Nem arról van szó, hogy többek tudják egymástól függetlenül ugyanazt (tehát a köztudalom nem az egyéni tudáshalmazok közös része), hanem arról, hogy az egyéneknek határozott elképzelése van arról, hogy bizonyos kérdésekben mi a közösség többi tagjának a várakozása, vagy akár elvárása (vagyis a közhiedelem a mások hitére vonatkozó hit). Ennek a helyzetnek azonban korlátai vannak: a közösség és az együttműködés annál nehezebben tartható fenn, minél inkább nő a közösség létszáma, illetve, minél kevésbé képes a köztudalom az egyének cselekedeteit értelmezni.⁴³ Ha tetszik, utóbbit meg is fordíthatjuk: a közösség

⁴² *Uo.*, 72.

⁴³ M. Taylor műveire hivatkozva: D. C. NORTH, *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*, Bp., Helikon, 2010, 32–33.

akkor marad erős, ha a ténykedések igazolják a közhiedelem alapján várt, esetleg elvárt cselekedeteket.

E. P. Thompson szerint a morális ökonómián alapuló viselkedés „egyrészt visszanyúlt azokhoz a régi szokásokhoz, és ahhoz a paternalista törvénykezéshez, amelyeket, illetve amelyet már soha nem lehetett újjáéleszteni; másrészt azért próbált új életet lehelni az ősi jogokba, hogy új precedenseket teremtsen.” „Ezek a követelések legalább annyira előremutatóak voltak, mint amennyire múltba révedők, és mindez összegződött egy homályos elképzelésben, amelyben [...] egy demokratikus közösség képe körvonalazódott, egy olyan demokratikus közösségé, amelyben az ipari fejlődést etikai prioritások szabályozzák, a profithajhászást pedig alárendelik az emberi szükségleteknek.”⁴⁴ Azért érdemes megidézni a régi lázadások értelmezését, és egy saját osztálya ellen lázadó arisztokrata gondolatai mellé állítani őket, mert ennek segítségével talán érzékeltethető, hogy Széchenyi a brittel egy, a miénktől ugyancsak különböző világot tárt olvasói elé.

Összegzésként egyetlen szempontot emelek ki, a piaci viselkedés és a politikai közösség viszonyát. Amiként E. P. Thompson hangsúlyozza, van „egy mozzanat, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni: ezek a megmozdulások [t.i. kenyérlázadások] több fölkészültséget és szervezést igényeltek, mint első pillanatra látszik.”⁴⁵ „Az előjárók szemet hunytak afölött, hogy a gabonát visszatartják körzetükben.”⁴⁶ „Némi támogatást kaptak a régi vágású békebíróktól”.⁴⁷ A „sok akció [...] rendkívül mélyen gyökerező magatartásmintát és meggyőződést jelez.”⁴⁸ Bár a példák a tipikusnak nem nevezhető 1795. évre vonatkoznak, világos, hogy a politikai közösség messze nem csak a nemzetállami szintű intézményeket jelenti, sőt arról van szó, hogy a közösség képes

⁴⁴ THOMPSON, *i. m.*, 614–615.

⁴⁵ *Uo.*, 73. Vö.: „It is possible to detect in almost every eighteenth-century crowd action some legitimising notion. By the notion of legitimization I mean that the men and women in the crowd were informed by the belief that they were defending traditional rights or customs; and, in general, that they were supported by the wider consensus of the community. On occasion this popular consensus was endorsed by some measure of licence afforded by the authorities. More commonly, the consensus was so strong that it overrode motives of fear or deference.”, E. P. THOMPSON, *The Moral Economy of the Crowd, Past & Present* (50)1971,78. <http://www.jstor.org/stable/650244>

⁴⁶ THOMPSON, *Az angol munkáosztyá, i. m.*, 74.

⁴⁷ *Uo.*, 75.

⁴⁸ *Uo.*, 74.

volt jóval alacsonyabb szinteken is hatékonyan megnyilvánulni. A régi típusú, helyi szabadpiac hathatós helyi politikai közösségek keretében működött.

A *Hitel*ben „falu”-tövé szavak közel hússzor fordulnak elő, de az előfordulások nagy része a „falusi” alak, a szó vidéki, elmaradott, szegényes melléklejtésével. A „város” szinte kizárólag az urbanitás helyeként jelenik meg. Intézményként csak nagyon közvetve, amikor Széchenyi a gazdálkodási hitel hiányát fölvetve megjegyzi, hogy a városoknak több hitelt kínálnak, mint amennyit azok hajlandók fölvenni.

A „vármegye” hétszer fordul elő, ebből politikai intézményként talán háromszor, s mindannyiszor diszfunkcionalitását hangsúlyozva. A mű elején az egyik idézet szerint „Csak külföldön ne lagnának Magnásink, költenék pénzeket jószágikon, 's járnának csak Vármegye-gyűléseinkre.”⁴⁹ A mű végén egyszer a vármegye és jobbágyosztály érdekellentétére utal, másszor pedig – meglepő módon – azt kifogásolja, hogy a vármegyeházi kassza „bátorságának” – mai szóval: biztonságának – követelménye a retrográd szellem ürügyeként szolgál.

A diéta, említésekor, a passzivitással társul: „a' többséghez csatlom magamat – diatára nem megyek, ott úgy se használhatok, majd lesznek nálam okosabbak is”.⁵⁰ Az „országgyűlés” (hat előfordulás) sem jelenik meg pozitív előjellel. A „politika” két értelemben fordul elő: mint valami, ami „politikai” kérdés (hat alkalom), és mint a közélet gyakorlása (egy eset) – ez utóbbi viszont negatív felhanggal: „Tegye csak mindegyik maga kötelességét, 's ne valamit egyebet; hanem azt ugyan emberül. Ne avassa magát politikába, kormányba helyén kívül; – mit is tud ehez midőn olly kevés bizonyos datumi vannak.”⁵¹ Leszűrhető tehát, hogy Széchenyi világképe szerint a hazai gondok egyike a politikai részvétel hiánya, a piac tehát nem csak földrajzi, térszerveződési okok miatt hibázott, hanem hiányzott mögüle a – Thompson szerint szükséges – politikai közösség is.

⁴⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, xii.

⁵⁰ *Uo.*, 82.

⁵¹ *Uo.*, xviii-xix.

Általánosabban, és mai viszonyainkra vonatkozóan is: a magyar és a brit példa összevetése alapján erkölcs⁵² és gazdaság viszonyára⁵³ az a következtetés vonható le, hogy létezhetnek olyan körülmények, amelyek között az erkölcs a szabad piac viszonyai között is érvényesülni tud. Az erkölcs hatásos működéséhez az egyéni viselkedést támogatni és az egyéni kezdeményezést befogadni képes intézményekre, és – viszont – az egyének részéről az intézményekbe vetett hitre van szükség. A vásárokkal szemben a piacok fő jellemzője az időbeni sűrűségük. A piacokon jó esély van arra, hogy a szereplők újra és újra találkozni, s egymás szemébe nézni kénytelenek.⁵⁴ Ez segíthet a durkheimi társadalmi tény erejével rendelkező közvélekedések kialakulásában, és ez által az erkölcsök fenntartásában.⁵⁵ Kétségtelen azonban az is, hogy a természeti, illetve infrastrukturális viszonyok kedvezhetnek a piacok fejlődésének, vagy fordítva, akadályozhatják is azt.

⁵² A szót már nem csak a Széchenyi által használt jelentésekben, hanem szubsztantív formában értve: „a cselekvés és magatartás módja általában”, a „rég irodalomban erkölcsös annyit is jelent, mint komor, csökönyös, 'erkölcsös ló', 'erkölcsös, komor úr'”. vö. ALEXANDER Bernát – SILBERSTEIN Ötvös Adolf, *Erkölcs = A Pallas Nagy Lexikona*.

⁵³ Megkülönböztetendő erkölcsstan és közgazdaságtan viszonyától. E tekintetben érvényes Wicksteed elve: „we administer our pecuniary resources on the same principles as those on which we conduct our lives generally.” (vö. Ph. H. WICKSTEED, *The Common Sense of Political Economy. Including a Study of the Human Basis of Economic Law* [1910]. 1. könyv: Systematic and Constructive. 5. fejezet: Business and the Economic Nexus. 1.5.0 Summary. URL: <http://www.econlib.org/library/Wicksted/wkCS5.html#Book%20I,Ch.5>)

⁵⁴ A játékelméletben evvel az ismétléses játékok tárgyköre foglalkozik. Vö. MAROSÁN György, *A proszociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében*, *Közgazdasági Szemle* (54)2007/7–8, 716–733. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00139/pdf/06szmarosan.pdf>; SZABÓ György, *A tisztességes magatartás kialakulása*, *Fizikai Szemle* (59)2009/3, 118–121.

⁵⁵ Ez a durkheimi „erkölcsi sűrűség”. Vö. Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról* [1893], ford. CsÁKÓ Mihály, Bp., Osiris, 2001, 260.

SOMORJAI SZABOLCS

1830: egy hitelválság és a Hitel*

Közismert, hogy 1828-ban az Arnstein und Eskeles bécsi bankház elutasítón reagált Széchenyi István tízezer konvencióso forintnyi hitelkérelmére, a gróf ezért úgyszólván felindulásból megírta *Hitel* című művét. A *Hitel* a 19. század második felére már korszakváltó jelentőséggel bírt, így egyáltalán nem meglepő, hogy még közvetve is igazodási ponttá vált, azzal együtt, hogy Széchenyi leginkább a korábbi évtizedek reformelképzeléseit gyűjtötte össze és szerkesztette egységes formába.¹

A történetet Viszota Gyula a következőképpen foglalta össze.² 1828-ban kedvezőtlen vagyoni körülményei Széchenyi Istvánt arra készítették, hogy

* A tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének, továbbá az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programjának keretében készült el.

¹ Lásd pl. MENNYEI Géza, *A földbirtok hitele a reformkorszak eszmévilágában*, Magyar Gazdák Szemléje (43)1938/3, 106.; GRÜNWALD Béla, *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, Dunántúl Egyetem Nyomdája, 1927. Hasonlóan ír erről a Dobszay – Fónagy szerzőpáros is: a *Hitel* nem kész program, sokkal „inkább csak a problémák számbavétele és általános iránymutatás”. DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán, *Széchenyi és Kossuth*, Bp., Kossuth, 2003, 52.

² VISZOTA Gyula, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, Budapesti Szemle, 175 (1916), 321–351. Azóta is minden munka, amelyik foglalkozik az esettel (és megadja a forrását) Viszota ezen munkájára hivatkozik, mint az egész probléma forrására. Az eredeti kölcsönkérelem, az elutasítás, Széchenyi második levele és a bankház második levele valójában csak Viszota közvetítésével jelenik meg a szakirodalomban (egyetlen kivétellel, mert az elutasításra találni egy utalást Széchenyi naplóiban, ld. GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 274.)

megpróbálja eladni Csokonya birtokát. Vevő azonban nem akadt, így elmaradt a várt bevétel. Közben jószágigazgatóját magyar nemessé kívánta tenni,³ de ehhez is kellett volna birtok, s ennek megvásárlására ötezer forintra lett volna szüksége. Szüksége volt még 4200 forintra egyéb tartozások kiegyenlítésére, így a nagyjából tízezer forintos igény miatt kölcsönkérelemmel fordult novemberben az Arnstein und Eskeles bécsi bankházhoz. A bankház azonban a kérelmet elutasította,⁴ azzal az indokkal, hogy jelenleg ennyi pénz nem áll rendelkezésükre. A pénzsűkére való hivatkozást Széchenyi nem fogadta el és egy nyugodt hangú, ám terjedelmes levélben fogalmazta meg saját elképzeléseit az elutasítás valódi okaival kapcsolatban. A bankház vezetője, Nathan Arnstein a válaszlevél után végül megadta a kért összeget.⁵ Az ügynek hosszabb távon még hasznát is vette a gróf, mert utólag már egyáltalán nem bánta a visszautasítást: „[N]agyon örül, hogy ez történt vele. Mily pompás anyag ez a könyvéhez”.⁶

Viszota Gyula a „legdöntőbb hatású” esetnek tartotta a *Hitel* megírásához vezető események között,⁷ jóllehet ő maga sem gondolta úgy, hogy kizárólagosan ez az egy esemény indította Széchenyit a könyv megírására.⁸ Számos tényező vezetett az írás gondolatának megszületéséhez,⁹ de a visszautasított hitelkérelem és vele a gróf bonításának megkérdőjelezése kétségtávol könnyen megragadható oknak bizonyult az utókor számára; talán épp ezért nem is szoktak vele érdemben foglalkozni.

Azt már ritkábban emlegetik fel a történet kapcsán, hogy Széchenyi nem először kért pénzt az érintett bankháztól, és az általában nem is volt elutasító. Viszota idézi Széchenyi válaszlevelét Nathan Arnsteinnek a visszautasítás kapcsán, és ebből kiderül, hogy a gróf és a bankház már korábban is kapcsolat-

³ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 1916, 345.

⁴ GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet*, i. m., 1932, 274. (1828. november 19-i bejegyzés.)

⁵ Csorba László szerint talán nem is volt ez igazi elutasítás: a kifizetés megtörtént, a bankház „gesztusát tehát nyilván csak figyelemztetésnek szánta”. Ld. CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., Officina Nova, 1991, 71.

⁶ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 348.

⁷ Uo., 344.

⁸ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi hiteléről (Első közlemény)*, ItK (45)1930. 116.

⁹ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 343. illetve DOBSZAY – FÓNAGY, i. m., 51. A szerzők csak egy „véletlenszerű epizód”-nak tartják az elutasítást, mert „alapvetően az előző években felhalmozott ismeretanyag és tapasztalat” vezetett a *Hitel* megírásához.

ban állt egymással: „Ich gestehe, daß ich nach mehrern Jahren, der größten Pünktlichkeit und Richtigkeit, die ich gegen Sie beobachtet, nicht vermutet habe, daß Sie mir eine solche Kleinigkeit abschlagen würden, und sehe ich nur zu klar, <dass einer Fehlerhaften Zusammensetzung und Verfassung des Geldwesens in einem Lande> – weder durch die Ehre und Rechtlichkeit, noch durch das gut geordnete Vermögen eines einzelnen Bürgers abgeholfen werden könne.”¹⁰ A cég már Széchenyi Ferencel is pénzügyi összeköttetésben állt,¹¹ atya után pedig Széchenyi István is hitelezett tőlük, pl. 1818-ban is, amikor keleti utazása anyagi költségeinek biztosítására magával vitt többek között egy, az Arnstein und Eskeles cég által kiállított ötezer aranydukátról szóló hitellevelet is.¹² Sőt, az 1828-as eset után is bonyolítottak üzleti ügyeket egymással, vagyis kapcsolatuk minden bizonnyal nem szenvedett jövätehetlen károkat.¹³

Ha ilyen megbízható ügyfél volt a gróf, illetve ha Széchenyi a későbbiekben is számíthatott a bankházra, akkor vajon miért utasították el tízezer forintos hitelkérelmét? Széchenyi már említett válaszlevele szerint két oka lehet a visszautasításnak: egyrészt Magyarország akkori viszonyai, jelesen a hitelek visszafizetésének bizonytalansága, másrészt az, hogy ő birtokot kíván eladni, ami gyanút ébreszt vagyoni helyzetét illetően és ezért csökken a bonitása. Valójában egyik indok sem nyújt teljes körű választ, mindegyik kapcsán felmerülnek kérdések. Ha az első ok az igaz, akkor miért kapott pénzt ugyanettől a bankháztól korábban és később is? Ha az utóbbi, akkor vajon miért változott meg a bankház véleménye egyetlen levél hatására?

A következőkben szeretném mind a két magyarázatot röviden megvizsgálni, majd adni egy újabb magyarázatot az elutasításra, amely bár nem cáfolja meg Széchenyi két sejtését (nem is ez a célja), de árnyalja az eset megítélését, illetve nyújthat némi igazolást a bankház számára, alátámasztva hivatkozásukat az általános pénzsűkére.

¹⁰ Idézi VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 345.

¹¹ NAGY László József, *A magyar főúri kölcsönök, a parciális obligáció*, Bp., Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztály, 1972, 71.

¹² GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Első kötet*, i. m., szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 801–820. Az utazás során a gróf végig kapcsolatban állt a bankházzal.

¹³ *Magyarország története 1790–1848*, 5/1., szerk. MÉREI Gyula és mások, Bp., Akadémiai, 1980, 316.

Elsőként nézzük meg, milyen tapasztalatai lehettek a bécsi hitelezőknek, egészen konkrétan az Arnstein und Eskelesnek a magyar adósokkal. A bankháznak volt ugyanis egy még ritkábban emlegetett, balul elsült pénzügy manővere is a magyar arisztokráciával: Arnsteinék részt vettek Grassalkovich Antal herceg rosszemlékű parciális obligációinak kibocsátásában. 1819. december 31-i dátummal hatszázezer konvencióos forintot kölcsönöztek a hercegnek, amit 1820. március 6-án be is tábláztattak Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlése előtt,¹⁴ a főrend pedig ezen összeg fejében kibocsátott egy adósságlevelet, amelyet a bankháznál rögtön letétbe is helyezett, majd pedig ezen ún. főkötelezvény névértékének erejéig részkötelezvényeket bocsátottak ki. Ezek fix kamatozású, a záloglevélhez hasonló papírok voltak, amelyeket a nagyközönség megvásárolhatott és elvben mindenki jól járt. Különösen vonzóvá tette Grassalkovich parciális obligációit azok 6%-os kamata, mert ugyanakkor a német Landschaftok értékpapírai mindössze 4%-os kamatot fizettek, és így sokkal vonzóbbak voltak a német és osztrák befektetőknek (eleve inkább külföldi befektetőkre számítottak a bécsi kibocsátással). A kamatok és a törlesztés fedezetét a birtokos jövedelme kellett, hogy biztosítsa; és ameddig biztosította, addig nem is volt baj. Viszont ha valamilyen oknál fogva mégsem volt rá képes, akkor hiába pereskedtek a részkötelezvények tulajdonosai, mert az ősiség törvénye alapján a jog itt is a birtokos oldalára állt.¹⁵ Idehaza ez persze ismert dolog volt, de külföldön kevésbé, márpedig a bankok németek voltak, akárcsak a vásárlók többsége, továbbá a főrangok hitelképességével kapcsolatban az általános bizalom eleve magasabb volt. Kezdetben nem is volt semmi baj, a Grassalkovich obligációk megfeleltek az elvárásoknak, olyannyira, hogy 1823-ban újabb, ezúttal 200 000 forintos kibocsátással bízta meg a bankházat Grassalkovich, és ugyanakkor a Stametz, szintén bécsi bankházat is.¹⁶ Tizenöt év alatt kellett volna a hercegnek törlesztenie az összeget és a kamatokat, de 1827-től elakadtak a kifizetések, aminek hatására a papírok értéke a névérték 15–20%-ra zuhant. (Az igazsághoz tartozik, hogy már korábban

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 3. i. Grassalkovich Antal bizonylatai.

¹⁵ Az 1792-es XVII. tc. megszabta, hogy meghatározott esetekben a magyarországi hitelfelvevők ellen az örökös tartományok váltótörvényei alapján járjanak el, de a törvénycikk kimondta azt is, hogy a nemes ennek ellenére bármikor visszaválthatja birtokát. BOTOS János, *Reformkori és 1848-as kísérlet földhitelintézet létrehozására*. Bp., Földhitel- és Jelzálogbank Rt., 1998, 12.

¹⁶ NAGY, A *magyar főúri kölcsönök, i. m.*, 50.

is esett az értékük, holott a herceg 1826-ig pontosan eleget tett a vállalt kötelezettségeknek, ezen korábbi értékcsökkenések mögött azonban Grünwald Béla az 1825-ös londoni hitelválság hatását vélte felfedezni.¹⁷⁾ A károsultak ausztriai és magyar bíróságokon egyaránt pereket indítottak, ezek elhúzódtak az 1850-es évekig.¹⁸ Sokan azonban soha nem jutottak hozzá a pénzükhöz, mert Grassalkovich Antal ugyan csődbe ment, de sok felperes keresetét nem fogadták el.¹⁹ A bankházat ugyanakkor az ügy pénzügyileg nem rázta meg, ugyanis ők nem vállaltak felelősséget a befektetők követeléséért, habár a jó hírnevet bizonyára megtépázta az eset.

Fentiek tükrében a feltételezés, hogy a német és osztrák hitelezők óvatossá válnak a magyar hitelkérelmekkel szemben, nem tűnik megalapozatlannak. Széchenyi elutasított hitelkérelme és a Grassalkovich-féle parciális kibocsátás körüli botrány közti kapcsolat megítélése mindazonáltal nem egyértelmű az utókor részéről. Szekfü Gyula szerint a rosszemlékű parciális kibocsátás sokat ártott általában is a magyar birtokosok hitelének, és így Széchenyinek is: „[az] emisszionális hitelek csődjé annyira megrontotta a magyar birtokos hitelét, hogy mikor gróf Széchenyi István Arnstein és Eskelestől 10 000 forintot akar megterheletlen birtokára felvenni, ez megtagadja tőle”.²⁰ Pach Zsigmond Pál ugyanerre az álláspontra helyezkedett, lényegében csak újraforgalmazva Szekfü véleményét: „Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt a bécsi bankárok elzárkóztak a magyar urak hiteligényei elől és pl. amikor Széchenyi 1828-ban mindössze 10 000 forint kölcsönt akart felvenni teljesen megterheletlen birtokára egy bécsi bankháztól, kérését megtagadták”.²¹ Pachnál tehát megjelenik a hitelbírálat mint szempont, és ez volt, mint láttuk, a második ok, amit Széchenyi az elutasítással kapcsolatban felvetett. Ezen a szálon indult el Nagy László József, aki Szekfüvel és Pach-hal el-

¹⁷ GRÜNWALD, *i. m.*, 71.

¹⁸ Sajátos, hogy az alsó ausztriai bírósági ítéletet például Pest vármegye nem volt hajlandó elfogadni, holott épp erre kötelezte volna az 1792-es XVII. törvénycikk, azzal a sajátos indoklással, hogy valójában ezek a záloglevelek nem is törvényesek, mert mind a két félnek kárt okozhatnak. Idézi GRÜNWALD, *i. m.*, 74.

¹⁹ GRÜNWALD, *i. m.*, 74.

²⁰ HÓMAN Bálint – SZEKÜ Gyula, *Magyar Történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, V., 224.

²¹ PACH Zsigmond Pál, *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1963, I, 283. Az 1954-es kiadásban az idézett szöveg nem bécsi bankárokat, hanem bécsi kapitalistákat említ, amit talán a két kiadás között eltelt egy évtized alatt kissé módosult megközelítéssel lehet magyarázni.

lentétes véleményt képvisel. Szerinte Nathan Arnsteint semmiképpen nem befolyásolhatták a parciálisokkal szerzett negatív tapasztalatok Széchenyi hitelkérelmének elbírálásakor, mert, mint ahogy írja, „Egy kapitalista bankár pénze kihelyezésénél annak a bonitását nézi, aki a kölcsönt kéri, nem pedig a másokét. A tőkés gazdálkodásban mindig voltak és mindenkor lesznek fizetéseképtelenségek, és ezek egy része mindenkor csőddel végződhetik. Ezért azonban a bankok nem szüntetik meg a kölcsönüzletet...”²² Vagyis egy másféle tapasztalat eredményezte az elutasítást. Nagy László, alaposan körbejárva a kérdést, megvizsgálta Széchenyi vagyoni viszonyait a kérdéses időszakban és több olyan naplóbejegyzést illetve levélrészletet talált, amikből alá tudta támasztani fenti álláspontját: egy felelős bankvezető, miután tájékozódott a gróf pénzügyeiről, valóban nem adhatott volna a grófnak ekkora összegű személyi kölcsönt.²³ Kérdés, vajon a korabeli felelős bankvezető birtokába juthatott-e olyan mennyiségű és olyan minőségű információ abban az időben, ami alapján egyértelműen eldönthette, hogyan bírálja el a kérelmet? A korszak hiteléletének egyik rákfeneje, hogy hiába alakítják ki a törvényi kereteket már 1723-ban a hitelezők pénzének biztosítására, megfelelő megyei telekkönyvezés hiányában a creditor csak részlegesen (leginkább a betáblázások segítségével) tud tájékozódni arról, hogy milyen mértékig adósodott el az esetleges debitor. Elég visszautalnunk a Grassalkovich-esetre: ha a bankháznak olyan jó lehetőségei lettek volna felmérni a magyar főurak anyagi lehetőségeit, továbbá minden vonatkozó körülményt, vajon belementek volna a parciális kibocsátásokba? Nem kellett volna előzőleg felmérniük, ha képesek lettek volna rá, hogy Grassalkovich mire fogja az óriási összeget felhasználni? Még abban az esetben is kifejezetten óvatosnak kellett volna lenniük, ha ők csak a közvetítő szerepét játszották a kibocsátások során, hiszen a bankház jó híre épp olyan fontos lehetett, mint a mérlegfőkönyv állapota.

Összegezve, Széchenyi két feltételezése a visszautasítás magyarázatára (az általános magyar hitelhelyzet, illetve saját anyagi helyzetének megingása) részben megáll, részben nem. Egyrészt a kevéssel korábbi magyar vonatkozású hitel-botrány miatt lett volna oka Arnsteinnek a kérelem elutasítására, másrészt a gróf anyagi helyzete is elbizonytalaníthatta a bécsi bankházat. Ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire lehetett ekkor egy hatalmas birtokokkal rendelkező arisztokrata anyagi lehetőségeit felmérni, illetve arról sem

²² NAGY László József, *A magyar főúri kölcsönök, i. m.*, 71.

²³ *Uo.*, 73.

lehet megfeledezni, hogy a felek a későbbiekben is kapcsolatban maradtak. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy az eddigi magyarázatok kizárólagosak. A következőkben megpróbálok még egy magyarázatot melléjük állítani, Arnstein eredeti védekezése, vagyis a pénzszűke vonatkozásában. Előbb azonban még röviden érintsünk néhány, a korszak hiteléletéhez kapcsolódó kérdést.

Az eddigiek során már többször előkerült a betáblázás intézménye, ideje néhány szót szólni róla, annál is inkább, mert a korabeli hitelezés vizsgálatának egyik alapvető forrását jelenthetik a betáblázási jegyzőkönyvek és bizonylatok. Az 1723-ban megszületett törvény, amely birodalmi mintát követett, előírta, hogy a vármegyék és a szabad királyi városok nyilvántartásokat vegyenek fel azokról a kontraktusokról, amelyeket a szerződésben érdekelt felek nem csak egymás között kívántak rögzíteni.²⁴ A betáblázásoknak tartalmazniuk kellett az adós nevét, a hitelező nevét, a kölcsönfelvétel időpontját, a kölcsönzött összeget, a kitáblázás idejét. Nagy előrelépés volt ez az adósságok átláthatóvá tételének terén, még akkor is, ha nem vált kötelező erejűvé, hiszen ha a hitelező biztosítani akarta kihelyezett pénzét és úgy vélte, hogy az adós ingó vagyona nem ad számára elégséges biztosítékot, akkor a bejegyzést követően már az adott megyében vagy városban fekvő ingatlanvagyon is fedezetül szolgált. Az 1840-es megerősítő, illetve pontosító törvény külön paragrafusban intézkedett arról, hogy csak és kizárólag az ingatlanvagyonról van szó, tehát egy esetleges tulajdonos-változáskor az adósság maradt az ingatlanon, azaz már az új tulajdonos vállalt nyomta a tartozás.²⁵ A betáblázás után a hitelező abban az esetben, ha az adós esetleg csődbe ment, elsőséget nyert, vagyis előnyt élvezett azon hitelezőkkel szemben, akik nem tábláztattak be. Természetesen a törvény életbe lépte után sem iktattak be minden ügyletet a jegyzőkönyvekbe (annál is inkább, mert a betáblázásnak volt némi költségvonzata), vagyis teljesen átfogó, pontos számokat mutató képet nem lehet kapni a bankok megjelenése előtti magyar hiteltevékenységekről, de a 19. század közepét megelőző hitelezés folyamatainak ábrázolására mégis alkalmasak a betáblázásokból kinyert információk. A betáblázási jegyzőkönyvek ráadásul általában tartalmazzák a különböző kölcsönszerződések pontos dátumát is, vagyis nem csak a betáblázás időpontját tudjuk meg, hanem az adós és a hitelező megállapodásának időpontját is, és ezeket az adatokat

²⁴ 1723: CVII. tc.

²⁵ 1840: XXI. tc. 6.§

azokon a bizonylatokon is fel kellett tüntetni, amelyeket az adósokról bárki kikérhetett, ellenőrizendő, vajon mennyire vannak megterhelve az illető birtokai.

A bejegyzésre nem csak akkor kerülhetett sor, ha kérdéssé vált a kölcsön visszafizetése, bár ez mindenképpen befolyásoló tényező lehetett. Fejér vármegyében éppenséggel már a 18. század első felének betáblázásai is sok esetben egy-két éven belül követik a kontraktus megkötését,²⁶ és a század második felére ez az időtáv még tovább csökkent, ami arra utal, hogy fokozatosan általánossá vált a betáblázás gyakorlata. Pest megyében ez a folyamat kicsit eltolódott, még a századfordulón is bőven akad olyan bejegyzés, ahol a kölcsönszerződés megkötése és a betáblázás között akár évtizednyi idő is eltelt. A 1840-es évekre azonban már elterjedt a bejegyeztetés gyakorlata Pest vármegyében is, nem vártak vele hosszú éveket, az 1850-es évek elején pedig már csak maximum néhány hónap választotta el egymástól a kölcsönszerződés megkötésének és a betáblázásnak az időpontját.

A következőkben leginkább a Pest megyei betáblázásokat használok, azoknak is a jegyzőkönyvekből készült bizonylatait. Ez a forrás inkább mintának tekinthető (a minta összeállítása ebben az esetben a korabeli feljegyzési sajátosságokból fakad), de alkalmasnak tartom általános következtetések levonására.

Érdemes körbejárni, milyen lehetőségei voltak az 1820–30-as években egy magyarországi arisztokratának, hogy pénzhez jusson. Az 1820-as évek hitelélete már nem teljesen egyezik meg a 18. századéval. Továbbra is a személyes kölcsönök rendszere a meghatározó, azaz a magánszemélyek közötti hitelezés a domináns, s emellett az intézményi hitelezés is jelen van, de csak kisebb mértékben.²⁷ A legszembetűnőbb különbség az adósságok megszorodása, mind számban, mind összegben. Anélkül, hogy ennek különféle tényezőit itt most megvizsgálnánk, annyi mindenképpen leszögezhető, hogy jóval aktívabb hitelforgalommal számolhatunk, mint a megelőző század második felében, azaz jóval több hitelező próbált jóval több pénzt kihelyezni jóval több hitelfelvevő

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára, IV. 1. h.

²⁷ Ld. pl. TÓTH Tibor, *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*, Bp., Központi Statisztikai Hivatal 1979. (Történeti Statisztika Füzetek 2.); BÁCSKAI Vera, *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*, Aetas (25)2010/2, 19–44.; SOMORJAI Szabolcs, *Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*, Uo., 5–18.

részére. Ha tehát valaki hitelt akart felvenni, már számosabb lehetőség közül választhatott, mint a korábbi időszakban.

A másik tényező, ami elkülöníti egymástól a 18. századi és a 19. század első felére jellemző hiteléletet, tükrözve a hitelezés módjának átalakulását, az az alkuszok számának megszorodása. Nem ők biztosították a hitelhez szükséges pénzt, de képesek voltak felhajtani a forrásokat és összekapcsolni a hitelt igénylőket a pénzüket kikölcsönözni akarókkal. Bár törvényben csak 1840-ben szabályozták működésüket,²⁸ de 1815-ben már szerepeltek a pesti címjegyzékben – minden bizonnyal korábban is működtek, de innentől kezdve már hivatalosan is számon tartották őket, ami jó mutatója a hajhászi szerep jelentősebbé válásának.²⁹ 1831-ben, azaz nagyjából Széchenyi és Arnstein levelezése idején, negyven főről tudunk, csak Pesten.³⁰ Az 1840-es évekre még tovább nőtt a számuk, és akkortájt kezdtek megszületni azok az erősen negatív hangvételű írások is, amelyek a későbbiekben is meghatározták a hajhászokról alkotott véleményt.³¹ A szóbeli bírósági ügyek alapján az 1840-es évek Pest megyéjében a hitelügyekben elindított perek 30%-ában megjelentek az alkuszok, akik mind Pesten működtek, de ezek szerint tevékenységük kiterjedt a város határain túlra. Nagy Dezső az alkuszok nagy számát azzal magyarázza, hogy „a kereskedelmi szervezet mégsem volt olyan kiépített, ezért volt szükség a közvetítőkre, akiknek bizonyára megvoltak a maguk kliensei, akiknek a kereskedők áruit felajánlották és piackutatással is foglalkoztak”.³² A kereskedelmi szervezetek működési nehézségeit a pénzügyi szervezetek hiányosságai is fokozták, így nem meglepő, hogy ezen a területen is egyre jelentősebb szerepet töltöttek be az ügynökök.

Az alkuszok létszámán túl az általuk megmozgatott összegek is árulkodnak tevékenységük volumenéről. A peres ügyek alapján jellemzőnek mondható, hogy ahol egy hajhász is részt vett a tranzakcióban, ott általában nagyobb összegek mozogtak: tizenkét esetből mindössze kettőben volt ezer pengőforint alatt a vitatott összeg, a maradék tízben tízezer volt a legkisebb és ötvenötezer-hatszáz forint a legnagyobb tétel. Ez arra is utal, hogy jellemző

²⁸ 1840: XIX. tc.

²⁹ *Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth*, Pesth, 1815, 148 és 157.

³⁰ PATACSICH József, *Szabad Királyi Pest városának leírása*, Pest, Landerer, 1831, 95.

³¹ NAGY Ignác, *A hajhász* = N. I., *Torzképek*, 4. kötet, Pest, Hartleben, 1844, 105–133.

³² NAGY Dezső, *Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42 évi adólajstrom alapján* = *Tanulmányok Budapest múltjából* 22., Bp., A Budapesti Történeti Múzeum kiadványa, 1988, 532, 19. lábjegyzet.

módon csak nagyobb összegek esetében indítottak bírósági eljárást a sértettek, de arra is, és esetünkben ez számít, hogy tehát Széchenyi tízezer forintos hitelkérelmét meghaladó összegek is forogtak a személyes hitelek piacán, ügynöki közvetítéssel. Az alkuszi közreműködés nélkül nyélbeütött üzletek esetében is találunk nagyobb tételeket, de azt ki lehet jelenteni, hogy az arány a hajhászoknak kedvez. Tehát, bár csekély a vizsgált, alkuszok részvételével zajlott hitszerződések száma, mégis meglehetősen bátorsággal kijelenthető, hogy a nagyobb pénzek mozgatásával járó ügyeket a hajhászok intézték, ami arra utal, hogy a pénzre vágyók kisebb összegeket közvetítők nélkül is fel tudtak hajtani, de a nagyobbak esetén már igénybe vették az alkusz pénzbe kerülő szolgáltatását is.

Ez az időszak átmenetinek tekinthető a személyes és a banki hitelezés között. Az alkuszok még korántsem az új rendszer hírnökei, hanem sokkal inkább a réginek valamifajta megújulási irányát képviselik, a rendszer alkalmazkodását mutatják a fokozatosan változó igényekhez.

Adódik a kérdés, hogy egy főrang mennyire támaszkodhatott ilyen közvetítőkre? Szintén a szóbeli peres anyagok nyújthatnak némi információt. Csáky Zsigmond gróf és Hertelendy Ignác gróf 1845-ben Weinberger Jakab pesti alkusszal kötött üzletet, habár az ügylet a későbbiekben bíróság elé került: Csáky akkoriban már jócskán eladósodott, és úgy próbált újabb hitelekhez jutni, hogy a váltóit Pesten igyekezett eladatni, ahol kevésbé voltak tisztában megrendült bonításával.³³ A szándékos törvénytelenység dacára az ügy mégis bizonyítékul szolgálhat arra, hogy főrangok is kerülhettek üzleti viszonyba alkuszokkal; ismerték a tevékenységüket és igénybe is vehették. Tehát Széchenyi is találhatott volna közvetítőt, hogy hajtson fel neki tízezer forintot.

Nem lehet kihagyni az elemzésből azt a tényt sem, hogy Széchenyi bécsi pénzforrás felé fordult: a gróf 1833-as kimutatásában nem szerepelnek külföldi hitelezők.³⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem is volt kapcsolatban eggyel sem – láttuk, az Arnstein und Eskelessel is többször üzletelt –, hanem hogy épp a passzívák felvételekor nem volt egyetlen külföldi

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára IV.88.7. doboz, 2568. Ld. még: SOMORJAI Szabolcs, *Nem fizető adósok és csaló hitelezők. Csalási módszerek az 1840-es évekből = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011, 335–345, 339–340.

³⁴ SPIRA György, *Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira*, *Történelmi Szemle* (6)1963/3–4. 346–347.

tartozása sem. Mindez utalhat arra, hogy a külföldi hitelek esetleg rövidebb lejáratúak voltak, mint a hazaiak, de arra is, hogy a gróf jelentős részben hazai forrásokból jutott hozzá a szükséges hitelekhez, és nem fordult mindig és mindenkor bécsi pénzemberekhez. 1828-ban azonban éppen igen.

Vessünk egy pillantást a Széchenyi által igényelt tízezer forintra is. A Vizsota által leírt körülményekből kiderül, hogy Széchenyinek gyorsan volt szüksége készpénzre. Először nem is kölcsönt akart felvenni, hanem megpróbált önerőből pénzhez jutni, és csak miután a birtokeladás megghiúsult, akkor fordult a bankházhoz. Az összeg tehát nem annyira jelentős, hogy egy arisztokrata ne bírhatná általában saját forrásból előteremteni. Ezt erősítik meg a betáblázások is: a korszak hitelezései között a tízezer forintos összeg egyáltalán nem számít nagy tételnek. Számtalan példát találunk a pest megyei betáblázási bizonylatokban tízezer forintot jóval meghaladó összegekre, kifejezetten csak az 1820-as évek második felét, tehát szűkebb korszakunkat vizsgálva is. 1827-ben báró Podmaniczky Lajos vett fel tizenkétezer forintot Zelenai Jánostól, Festetics László gróf Strossz Zsigmondtól hétezret, ugyanő Herzl Leopoldtól újabb hétezret (mind a két tételt csak majdnem húsz év elteltével fizette vissza), szintén Festetics László Martin Lazar Biedermantól harmincezer forintot (amelyet 1828 májusában törlesztett, tehát kifejezetten rövid lejáratú hitel volt, legalábbis pl. Podmaniczky hiteleihez képest), Keglevics László gróf nyolcezeret a megyei házipénztártól, és még lehetne folytatni a sort.³⁵ Még Széchenyi 1833-as kimutatását böngészve is találunk ennél nagyobb tételeket.³⁶

Semmiképpen nem beszélhetünk tehát akkora összegről, amely meghaladta volna a korabeli lehetőségeket, vagy akár csak kivételesnek számított volna az 1820-as évek végén. A fentiek alapján kijelenthető, hogy bár Széchenyi nem folyamodott az alkuszok biztosította közvetítői megoldáshoz, de lett volna rá lehetősége, illetve azt is láttuk, hogy a hagyományos kölcsönforrások is, akár magánszemélyek, akár intézmények, biztosíthatták volna a kért tízezer forintot, azonban a gróf ezt a lehetőséget sem választotta. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy az 1820-as években hiába működtek már hosszabb ideje, de még nem voltak hivatalosan bejegyzett alkuszok Pesten, és ezért számos bizonytalanság adódhatott egy-egy üzletkötés körül. Arról nem is beszélve, hogy a szükséges összegeket fel kellett hajtani, tehát némi idő is eltelt, amíg

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 3. i, vonatkozó bizonylatok.

³⁶ SPIRA, *i. m.*, 346–347.

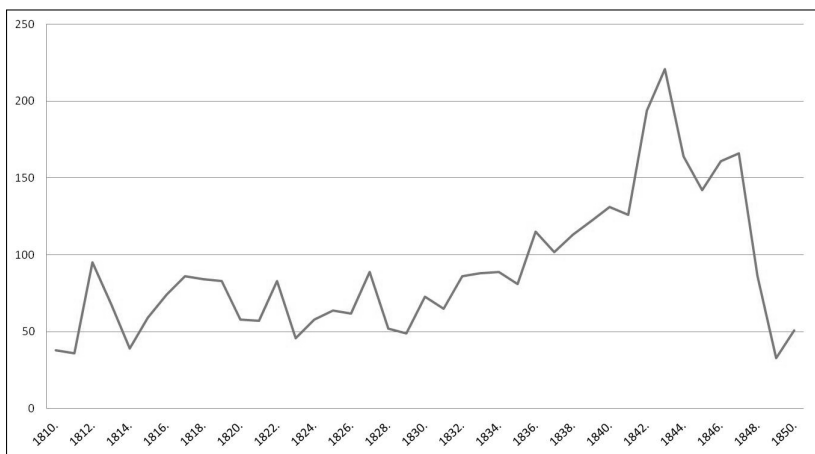
egy üzlet megvalósult. Így akinek rendelkezésére állt más forrás, mint pl. egy arisztokratának a bécsi bankházak szolgáltatása, ráadásul még a bonitása is megfelelő volt, továbbá gyorsan akart volna hitelhez jutni, mint Széchenyi 1828-ban, nem biztos, hogy hajhászoknak adott megbízást. Ezért Széchenyi számára is egyértelmű választás lehetett, hogy megbízható, esetében már többször kipróbált bankház segítségét veszi igénybe, különösen, ha kapcsolatuk már hosszú időre nyúlt vissza. Hiába szólt azonban több indok is a bécsi bankház mellett, a gróf mégsem jutott kölcsönhöz, legalábbis nem rögtön.

A modern pénzügyi élet jellegzetessége, hogy válság idején, illetve válság után a bankok és hitelintézetek visszafogják a hitelezési aktivitásukat, semmit, vagy legalábbis jóval kevesebbet kölcsönöznek cégeknek és magánszemélyeknek, és azt is körültekintőbben. Ha találnánk tehát valamely pénzügyi krízist 1828 körül, az magyarázatot adhatna az Arnstein und Eskeles bankház magatartására. Történetesen akad is ilyen: ifjabb Iványi-Grünwald Béla a 19. század húszas éveinek súlyos, európai méretű agrárkrízisééről értekezett 1930-as munkájában, talán épp saját korának éppen akkoriban zajló nagy válságára reflektálva a vizsgálattal.³⁷ Európában a napóleoni háborúk után a mezőgazdasági árak csökkentek, ez párosult az angol Nemzeti Bank 1824-től visszafogott hitel-kihelyezési politikájával, és mindezek együtt vezettek 1825 és 1830 között oda, hogy „talán addig sohasem látott pénzzsűke és krízis sújtja egész Európát”.³⁸ De vajon ez a hitelcsökkenési tendencia megmutatkozik-e az ún. személyes hitelezésben is, vagyis a 19. század elejének bankok előtti hitelezői is hasonló óvatossággal reagáltak-e Magyarországon egy-egy válság kapcsán?

Ha a már említett Pest vármegyei betáblázási adatokat grafikonra vesszük, akkor azok kirajzolhatják a 19. század első felének hitelezést illető válság-görbéit.

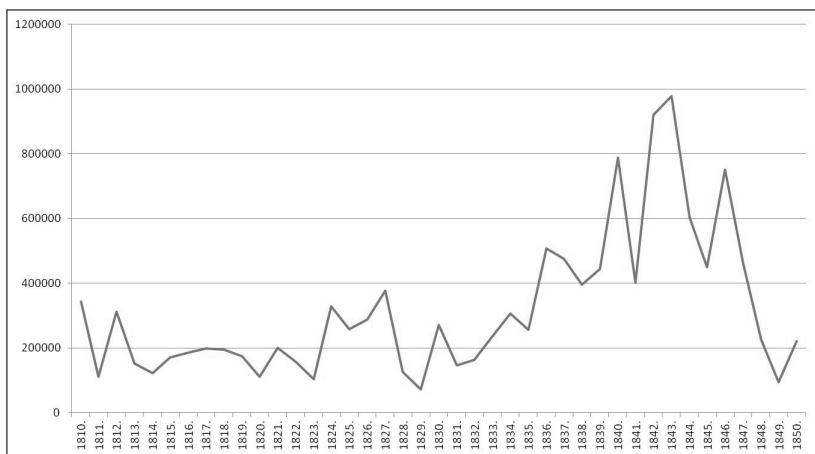
³⁷ ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés* = SZÉCHENYI István *Hitel. A Taglatat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. Uő., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 8–23. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.) Ebben a munkájában főként a gabonaárak hazai (pesti) alakulása alapján rajzolja meg a válság „begyűrűzését”.

³⁸ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 1930, 13. Mennyei Géza az 1825–27-es országgyűlés kapcsán ír róla, hogy panaszkodtak a pénzzsűkére a követek, ld. MENNYEI, *i. m.*, 1938. 104.

1. ábra. A megkötött hitelkontraktusok számának változása éves bontásban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

Az első grafikonon (1. ábra) a hitelszerződések számának változásait lehet nyomon követni. Az Arnstein-féle visszautasítás és így Széchenyi szempontjából az 1820-as évek második fele az érdekes számunkra. Az 1810-es évek második feléhez képest inkább csak visszaesésről lehet beszélni az 1820-as évek elején, de 1823 után már lassú, de majdnem folyamatos növekedést mutat a grafikon, csak 1826-van van egy megtorpanás és minimális csökkenés. 1827-ben jelentősen megugrott a betáblázott szerződések száma. Azonban ez csak egyetlen év eredménye, 1828–29-re újra visszasüllyedt az 1823-as szintre, ami jóval gyengébb hitelezést mutat, mint amit az 1810-es évek második felében láthattunk. 1830-ban kezdődik meg a visszakapaszkodás, és kisebb visszaesésekkel bár, de folytatódik a növekedés az 1840-es évek második feléig, amikor újra krízis-tüneteket mutat a görbe, akkor már az 1844–46-os évek válságának jeleit. A nagyjából 15 évvel későbbi, egyértelműen válságos szakasz 1844-től indul és a mértéke és időtartama is jelentősebb, mint az 1828–29-esé, de ez már az 1844-es évtől kezdődő agrárválságot, valamint a szabadságharc okozta visszaesést mutatja. 1828–29-ben viszont nem zajlott az országban háború és a betáblázások szerepe és jelentősége is éppen felfutó szakaszban járt.

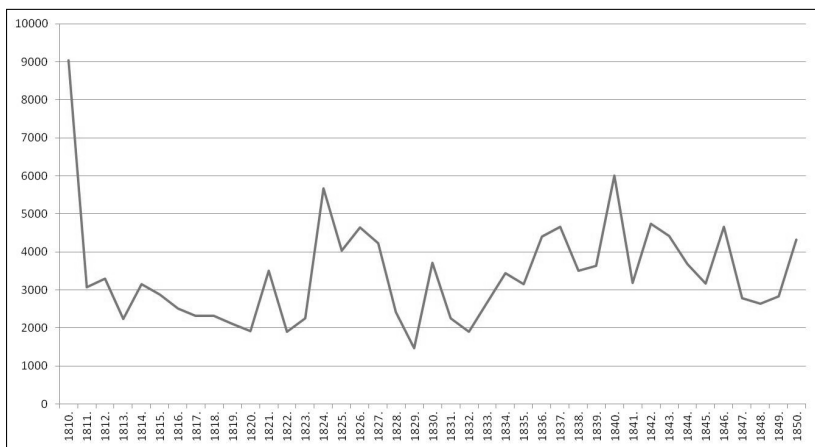
2. ábra. Az adósságok összege éves bontásban, konvenció forintban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

Tovább árnyalható a kép, ha megnézzük a szerződések számának alakulása után a szerződésekben szereplő összegek változását is (2. ábra). Az első devalvációt (1811) követően nagyon nehezen tért magához a hitelezés, és éppen az 1820-as évek közepére sikerült komoly növekedést felmutatni. Azonban pont ez a növekedés 1828-ban radikálisan visszaesett, a korábbi átlagosan 350 000 forintos évi hitelezés mindössze 100–150 000 forint körülire csökkent. Vannak tehát nyomai a pénzügyi visszaesésnek: legalább 100–150%-os zuhanást jelent az előbbi csökkenés. 1830 már javuló tendenciát mutat, de csak 1836-ra éri el az 1820-as évek elejének szintjét. Az 1840-es évek ezen a grafikonon ugyanúgy mutatják az agráriumot ért krízist, ahogy a háborús hatásokat is.

A két ábra alapján kijelenthető, hogy az 1828–29-es évek hitelezési mélypontot jelentettek, amihez hasonlót csak az inflációs évek, illetve az 1848–49-es háborús esztendőök produkáltak. Ugyanakkor ez a krízis nem volt sem olyan tartós, mint az inflációs évek válsága, sem olyan nagy mértékű visszaesést nem mutat, mint az 1848–49-es esztendőké. Nem feltétlenül beszélhetünk tehát pénzügyi válságról, helyesebb lenne talán visszaesést mondani. Ezt az 1828–29-es hitelezési visszaesést Bácskai Vera kutatásai is alátámasztják. Pest és Buda városának hitelezését elemző tanulmányában nagyjából ebben az időszakban mutatható ki egy jelentős hitelvisszaesés, vagyis nem csak Pest

megye, de az ország kereskedelmének legfontosabb városának betáblázásaiban is kimutatható a jelenség.³⁹

A következő grafikon (3. ábra) az 1810–1850 közötti évek átlagos kölcsön-nagyságát mutatja.⁴⁰ A betáblázások az évek és évtizedek során egyre népszerűbbé váltak, vagy máshonnan megközelítve a kérdést, egyre nőtt az igény, hogy a hitelezők valamilyen biztosítékot találjanak a pénzükre. Pest megyében ez a népszerűség már az 1810-es években megindult, nyilvánvalóan nem függetlenül az infláció hatásától. Az átlagos kölcsönösszegek az 1811-es devalváció után nagyon lecsökkentek, az átlagos hitelek nagysága az évtized során végig alacsony is maradt. A húszas években újra növekedni kezdett, és épp 1828–1829-ben esett megint vissza, még alacsonyabbra, mint az 1810-es években. Ha összevetjük a korábbi grafikonokról leolvasott 1828–29-es visszaeséssel, akkor láthatóvá válik, hogy a válságosnak tűnő években az átlagosnál kisebb összegű hitelek kerültek betáblázásra. 1829 mindenképpen kisebb átlagos hitel nagyságot mutat, sőt a legkisebbet az egész korszakban.

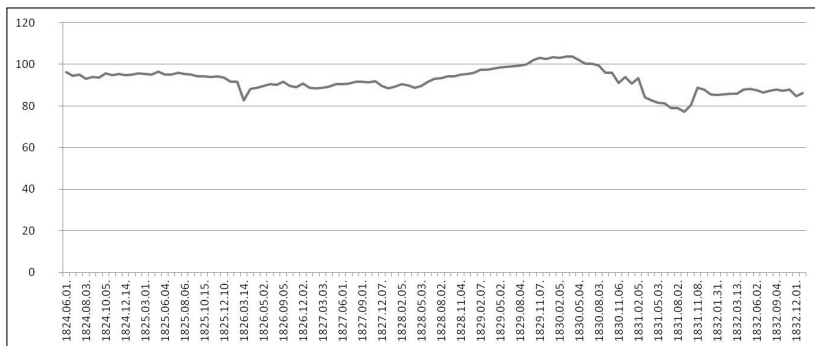

3. ábra. A betáblázott összegek átlaga éves bontásban, konvenciósi forintban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

³⁹ BÁCSKAI, i. m.

⁴⁰ A vizsgálat ötletéért Halmos Károlynak ezúton szeretnék köszönetet mondani.

A betáblázási adatokon túl más megerősítő forrást is lehet találni, amelyk az 1828–29-es hitelezési nehézségekről alkotott képünket tovább finomítja, ez pedig az osztrák 5%-os államadósság jegyzési mutatója (4. ábra). Amennyiben a magánhitelezés valóban kiterjedt és reagál külső, nem csak lokális (megyei vagy országos) válságokra, akkor egy esetleges birodalmi (bécsi) recesszió hatása itt is megjelenhetne, vagyis ha itt tapasztalunk a kérdéses időszakban emelkedést, az ad némi bizonyosságot arra nézvést, hogy lehet összefüggés a személyes hitelezés és az alapvetően már a bankok hiteltevékenységére épülő rendszerek között. Az osztrák 5%-os államkötvények árfolyamváltozását folyamatosan követni lehet a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* egymást követő számaiban, a lap ugyanis rendszeresen közölte a néhány nappal korábbi állapotot. A grafikon ennek a mutatónak a görbéjét ábrázolja, 1824 és 1832 között, és ha nem is beszélhetünk extrém nagy kilengésekről, de mindenképpen emelkedés tapasztalható 1828 közepétől 1830 februárjáig. Márciustól újra visszaáll 1828 első felének értékére. Látna az egybevágó tendenciákat, megerősítést nyer a korábbi elképzelés, hogy van összefüggés a kétfajta hitelrendszer között, egészen pontosan az intézményi hitelezést sújtó válság negatív hatással bír a személyi hitelezés rendszerére is. Feltehetően a bizalom általános megrendülése vezet el oda, hogy visszafogják a magánhitelezést is.

4. ábra. A bécsi 5%-os államadósság jegyzése konvenció forintban
(forrás: Vereinigte Ofner-Pester Zeitung kétheti jelentései)

Sajátos, hogy 1830-ban jelentette meg *Hitel* című munkáját Széchenyi István, és ugyanebben az évben alapították meg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot is. (Igaz, hogy csak 1841-ben kezdte meg működését, ennek azonban

inkább adminisztratív okai voltak.⁴¹⁾ Vagyis ha elfogadjuk, hogy 1828–29 hitelezési nehézséget hozott magával, részeként a Londonból egész Európán átsöpörő pénzügyi krízisnek, akkor közvetlen okokkal lehetne választ adni mind a *Hitel*, mind az első magyar bank megszületésére. Egy hitelválság periódusának végpontján jelentkezett két olyan „tünet”, az egyik elméleti, a másik gyakorlati, amelyek többek között épp az ilyen jellegű hitelválságokat akarták szándékuk szerint orvosolni.

Mindezek után, bár egyáltalán nem lehet lezártnak tekinteni a kutatást, egyrészt elmondható, hogy az 1820-as évek második felében lezajló, Londonból 1825 körül elinduló európai pénzügyi krízis Magyarországon nem csak a mezőgazdasági árakban, hanem a hitelezésben is éreztette hatását. Ennek teljes körű igazolásához szükséges lenne további forrásokat is bevonni a kutatásba, de a hitelezés visszaesése a betáblázásokból egyértelműen kiolvasható.

Másrészt ennek a krízisnek a magyar hitelezést érintő hatása igazolja azt a felvetést, hogy az Arnstein und Eskeles bankház elutasítása valóban történetelt a pénzszűke miatt is, nem csak a Széchenyi által feltételezett indokok miatt. Az elutasításhoz tehát hozzájárulhatott a magyar törvényi szabályozás (ahogy Széchenyi írta), a Grassalkovich-parciálisokkal kapcsolatos negatív tapasztalatok (ahogy Szekfü Gyula és Pach Zsigmond Pál vélte), a gróf 1828-ban nem éppen kiegyensúlyozott pénzügyi viszonyai miatt (ahogy Nagy László József gondolta), de akár el is fogadhatjuk a cég válaszlevelében megfogalmazott okot: éppen akkor ténylegesen pénzszűkében voltak. Ha ugyanis a magyar hitelezés mennyiségében is ekkora csökkenés mutatható ki, akkor a bécsi banki hitelezést is jelentősen érinthette a válság, s joggal érezhették úgy, hogy most nem kívánnak hitelezni egy sok szempontból bizonytalannak ítélt ügyfélnek. Semmi nem indokolja, hogy az elutasítás bármelyik verzióját egyértelműen és kétség nélkül kizárjuk a lehetséges okok sorából: az elutasítás mögött a felsoroltak együttes hatását lehet feltételezni.

Mindezekon túl azonban Széchenyi 1828-as meghíúsult hitelkérelme más szempontból is tanulságos lehet. A hagyományos és ismert megközelítés szerint az elutasítástól nagyjából egyenes út vezetett a *Hitel* megírásához és ezzel megszületett a magyar gazdaságtörténet-írás meghatározó igazo-

⁴¹ PÓLYA Jakab, 1841–1892. *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története*. Bp., Kertész J. nyomása, 1892, 26–34.

dási pontja.⁴² Ám lehet a kérdésre más irányból is választ keresni: 1828-ban Széchenyi beleütközött a hagyományos és a modern hitelrendszer között feszülő ellentmondásba, és ezt az ellentmondást csak úgy tudta feloldani, ha könyvben vázolja fel a problémát és annak lehetséges megoldását, ezzel oldva mintegy a két rendszer feszültségét. Tehát nem csupán arról van szó, hogy a hagyományos rendszer elégtelennek bizonyult – hiszen az, ahogy fentebb láttuk, akár működhetett is volna, csak éppen az európai krízis „begyűrűzése” miatt ennek pont akkor nem tudott megfelelni –, hanem arról, hogy a gróf hitelkérelme során ütközött a régi és az új mentalitás és metódus, a személyes és az intézményi hitelezés. Valójában Széchenyi esetében ez volt az igazi probléma, nem pedig a hagyományos rendszer működésképtelensége.

Még akkor is lehet így értelmezni ezt a kérdést, ha nem feledkezünk meg róla, hogy a könyv megalkotása évekig érlelődött a gróf fejében, már 1828-at megelőzően is. A múlt, vagyis a személyi hitelrendszer, és a jelen, vagyis az intézményi hitelezés közti átmenet időszak a sokfajta lehetőséget teremtett és számtalan konfliktust generált. Ezeknek csak egyike volt Széchenyi elutasított hitelkérelme. S ebben az esetben a két rendszer ütközése komoly hatással bírt: megszületett a *Hitel*.

⁴² Bár mint „igazodási pont” nem is biztos, hogy mindig és mindenkor egyértelmű, ld. KÖVÉR György, *Hitelkonverziók – A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén*, Aetas (25)2010/2, 74.

Észrevétel, A' Hitelre melyet irt
*Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY**

.

Sajtó alá rendezte, bevezette:
BÁTORI ANNA

A kéziratról

Az *Észrevétel a' Hitelre, melyet irt Gróf Széchenyi István* című kézirat szerzője ismeretlen. Az előszó alatt az 1831. október 1. dátum szerepel. A kézirat-példányra 1832. június 22-én Johann Mayrhofer bécsi cenzor (1787–1836) jegyzése került: „Kann zum Druck nicht zu gelassen werden”. A kézirat utolsó oldalán a cenzor aláírása mellett egy iktatószám olvasható: 6313/832, amelyben a „832” az 1832-es évkörre utalhat.

Feltételezhető, hogy a Jausz Béla (1895–1974) ex librisével ellátott kézirat azonos Gózonny Dániel *Észrevétel a' Hitelre* című munkájával. A feltételezés mellett szól, hogy Viszota Gyula fél oldalas ismertetése¹ alapján a Gózonny-röpirat tartalmi elemei megegyeznek a Jausz-kézirat tartalmi elemeivel. Valószínűsíti továbbá Gózonny szerzőségét a Tudományos Gyűjtemény 1832. októberi számában „Gózonny” aláírással megjelent rövid írás: *A' Világhoz, melyet irt a' Czenki Nap Nagy fia: Toldalék*.² Ennek szerzője az *Észrevétel a' Hitelre* szerzőjéhez hasonlóan elismerően nyilatkozik Széchenyi munkájáról, felhívja ugyanakkor a *Hitel* írójának figyelmét a protestánsokkal szembeni „intole-

* Köszönjük Szegedy-Maszácz Mihálynak, hogy a birtokában lévő kéziratot a kötet számára közlésre átengedte. A szerk.

¹ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*, ItK 45(1935), 113–127, 225–240, 337–353.; 348–349.

² GÓZONYI, *A' Világhoz, melyet irt a' Czenki Nap Nagy fia: Toldalék*, Tudományos Gyűjtemény 1832/ IX., 43–48.

ranciára”. A „Czenki Nap Nagy fia” megszólítás szintén gyakori a Jausz-féle kéziratban, míg más szövegekből nem ismert. A Tudományos Gyűjteményben publikált cikk írója utal egy a *Hitelről* írt korábbi, kéziratosszövegére is: „Ki észrevételem, melyet a’ párja nélkül való Hitelre tettem, ha bár kéziratban is, ált nézte, célelérányosnak találja ezen toldalékok.”³ Gózony szerzősége mellett szól mindemellett, hogy a Jausz-kézirat kézírása egyezést mutat az OSZK Kézírtárában található, *Lehet é a Világ Roppant Alkotmányának határa? Van é Gondviselés? Eshetik é a vagy volt é valaha csuda?*⁴ című, Gózony Dániel által a Tudományos Gyűjteménybe beküldött tanulmány kézírásával, amiként az *Új Világ. A Budán, Pesten lévő Kis gyermekek Gondviselő Intézet Jávára*⁵ című munka kézírásával is. Nem cáfolja e feltételezést, hogy a Jausz-kézirat szerzőjéhez hasonlóan Gózony Dániel is református vallású lehetett, hiszen a Komárom Vármegyében található Kamocsán született és élt még 1837-ben is,⁶ amely helységről Fényes Elek 1851-ben a következőket írja: „Népessége 1340 lélek, kik közül reformált vallású 1203, r. kath. 1, zsidó 56.”⁷

Ugyan Gózony Dániel szerzőségét nem cáfolja semmilyen tény vagy állítás, nem bizonyítható azonban az sem, hogy a visszautasított cenzúrapéldánynak volt lehetősége Gózony Dánieltől Jausz Béla tulajdonába jutni. Nem tudható ugyanis, hogy Gózony megtalálható-e Jausz Béla vagy esetleg felesége, Török Ilona felmenői között. – A porosz eredetű Jausz-család a 18. században települt Bácskába,⁸ Jausz Béla édesapja, Jausz Vilmos azonban már Sopronban tanított teológiát az evangélikus akadémián, s a német anyanyelvű Wulsten Emmivel kötött házasságot.⁹ Török Ilona, aki 1920-ban kötött házasságot Jausz Bélával, a debreceni iparoscsaládból származó kisújszállási református lelkész, Török Imre lánya volt.¹⁰ – Elbizonytalanítják továbbá Gózony szerzőségét a Jausz-kézirat szerzőjének záró szavai: „név nélkül adtam, ’s adom közre minden értekezésem.” Gózony Dániel ugyanis saját neve alatt jelentette meg írásait. Továbbá az sem állapítható meg egyértelműen, hogy a bécsi Mayrho-

³ GÓZONYI, A’ *Világhoz*, i. m., 48.

⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 12., ff. 14–20., az írás 1817–1818 körül keletkezett.

⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 1156., 1840-ben keletkezett.

⁶ „Gózony Dániel” = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III., 1328.

⁷ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, Pest, Kozma Vazul, 1851, II, 171.

⁸ „Mint általában a régi professzorok...”: PALLAG Zoltán beszélgetése VÁSÁRY István *kelet-kutatóval*, Magyar Tudomány, 2012/6, 724–735.

⁹ VARGÁNÉ NAGY Anikó, *Jausz Béla a pedagógus professzor: Az 1919–1959 közötti szakmai életút elemzése*, PhD-értekezés, kézirat, Debreceni Egyetem, BTK, 2013, 31.

¹⁰ VARGÁNÉ NAGY, *Jausz Béla*, i. m., 37.

fer által jegyzett, jún. 22-i keltezésű Jausz-kézirat, valamint a Gózony-röpirat szakirodalom által említett cenzúrapéldányai közt milyen viszony tételezhető.

Az *Észrevétel a' Hitelre* című Gózony-kéziratot ugyanis Viszota Gyula mellett mások is ismertették. Bártfai Szabó László a *Gróf Széchenyi István és kortársai* című 1926-os monográfiájában két, Széchenyi *Hitelére* válaszul született „egyoldalú” írást említett meg, az egyik Ponori Thewrewk József *Beretválkozó Tükör* című munkája, a másik Gózony kézirata. Bártfai Szabó a következőképpen fogalmaz: „*Gózony Dániel* kéziratára Haulik püspök censor azt írta: nem adható ki; tényleg tudatlanságot, s politikai éretlenséget árul el szerzője, kinek stilusa is élvezhetetlen.”¹¹ Bártfai Szabó László a 223. jegyzetben megadja a hivatkozott kézirat címét és leőhelyét is: „Gózony Dániel: *Észrevétel a Hitelre*, melyet írt gr. Sz. I. Kézirata Haulik 1832. június 3-án beadott véleményével az Országos Levéltárban, kancelláriai iratok 1832–6313. sz.”¹² – A „tényleg” szóból arra következtethetünk, hogy Bártfai Szabó a szöveg ismerete alapján tudott egyetérteni a censor véleményével, azaz olvasta a kéziratot.

Iványi-Grünwald Béla 1930-ban Bártfai Szabó e munkájára hivatkozva említi meg Gózony írását. „Gózony a Hitel ellen is készített egy röpiratot, de az elveszett.”¹³ Lábjegyzetben olvashatóak a következő sorok: „A Gózony művével foglalkozó levéltári aktákat Bártfai Szabó idézte. (Id. Széchenyi életrajz, 537. l.) A cenzori vélemény szerint Gózonynak a Hitelről írt műve alantas hangú, minden tudományos értéket nélkülöző s a katolikusokat a protestánsok ellen izgató tákolmány. Maga a kézirat nem található az akták között.”¹⁴ Iványi-Grünwald tehát nem olvasta a kéziratot, mivel az 1930-ban már nem volt a levéltárban. – Azaz valamikor 1926 és 1930 között vesztett el, amennyiben úgy gondoljuk Bártfai Szabó még saját olvasata alapján nyilatkozott a munkáról. – Iványi-Grünwald csupán a Magyar Kancellária 1832–6313. számú aktájának iratait olvashatta, ez alapján ismertette Haulik György püspök cenzori véleményét. E szerint: Gózony írása „távol áll az elfogulatlanságtól”, valamint „a munkában sem bármiféle tudományos felkészültség, sem kellemes stílus, még kevésbé logikus gondolkodás, a legkevésbé pedig a higgadt ítélet mutat-

¹¹ BÁRTFAI SZABÓ László, *Gróf Széchenyi István és kortársai*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1926, 208.

¹² BÁRTFAI SZABÓ, *Gróf Széchenyi István*, i. m., 537.

¹³ GR SZÉCHENYI István, *Hitel: A Taglatat és a Hittel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. IVÁNYI-GRÜN WALD Béla, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1930, 258.

¹⁴ Uo.

kozik meg”.¹⁵ – Iványi-Grünwald azonban az 1832–6313. számú aktán kívül más kancelláriai iratokat is tanulmányozhatott, s ezek alapján állapíthatta meg: „Gózony kétes exisztencia volt. A kancelláriai akták tanuskodnak arról, hogy végkielégítésért s különböző munkák javadalmazásáért egyre kérvényekkel ostromolta a kancelláriát. Plánumokat és elaborátumokat készített s a Buda és Pest közötti híd megteremtésére szolgáló összeget sorsjátékkal akarta előteremteni. Vajjon nem játszottak szerepet Széchenyi-ellenes támadásainál nála is bizonyos anyagi szempontok, – csak gyanítható, de nem dönthető el.”¹⁶

Gózony negatív megítélésében Szinnyei életrajzi szócikkének is szerepe lehetett: „[Gózony Dániel] 1848-49-ben már Budán lakott és mint osztrák érzelmű, a magyar ügy ellen működött; vezette az osztrákokat; leveleiben hódolásra intette a községeket és Komárom védőit; takarmányt gyűjtött a német csapatok számára.”¹⁷ Szinnyei adatai az „osztrák érzelmű” Gózonról az Egri Érsekmegyei Könyvtár (ma Egri Főegyházmegyei Könyvtár) vezetőjétől, Michalek Manótól származnak. Gózony néhány írását ugyanis elküldte Bartakovics Béla egri érseknek (talán hogy támogassa ezek megjelenését), s ezen iratok között található „Gózon Dániel” levele mellett *A’ Forradalomkor 1848/49ben esetem* című kézirat¹⁸ is.

Az 1832–6313. számú aktát Szentkirályi Elemér is felsorolja 1987-ben megjelent *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez* című bibliográfiájában.¹⁹ Vélhetőleg Bártfai Szabó Lászlótól vette át a hivatkozást, hiszen nem tünteti fel, hogy az iratanyag ma az A39 jelzeten belül található, ahogyan azt sem említi, hogy az *Észrevétel a’ Hitelre* című kézirat hiányzik az akták közül.

Viszota Gyula 1935-ben a bécsi Polizeihofstelle irataira hivatkozva említette Gózony Dániel *Észrevétel a Hitelre, melyet irt Gróf Széchenyi István* című kéziratát. A kéziratot 1832 májusában nyújtották be a bécsi cenzúrához engedélyeztetésre, a cenzor nevét azonban Viszota nem közölte. Ismertette ellenben mind az írás tartalmát, mind a cenzornak a kézirat sorsát meghatá-

¹⁵ MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1832–6313, 3. „aequitatis studio esse alienum”; „in opella nec eruditionis alicuius apparatus, nec stili venustas, minus logica cogitandi Ratio, minime vero Species defaecati iudicii conspicitur.”

¹⁶ Gr SZÉCHENYI, *Hitel*, szerk., bev. IVÁNYI-GRÜNWARD, i. m., 258.

¹⁷ „Gózony Dániel” = SZINNYEI, i. m., III., 1328.

¹⁸ IVÁNYI Sándor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1986, 99.

¹⁹ SZENTKIRÁLYI Elemér, *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*, Bp., Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987, 129.

rozó véleményét: „A cenzor szerint a cikk hangja szenvedélyes, és az a gyanúja, hogy Gózony e cikkét előzetesen már magyar cenzorhoz is benyújtotta, de elutasítatván, Bécsben próbált szerencsét. Sedlnitzky a rendőrfőhatóság elnöke Gózony cikkét és a bécsi cenzor véleményét bemutatta a magyar kancelláriának. A magyar kancellária ez alapon a politikai tekintetben káros elveket tartalmazó cikket nem tartotta méltónak az engedélyezésre.”²⁰ E közlés kapcsán hivatkozik a „Polizei Hofstelle 1832. év. 4689. sz.” iratra. Viszota tehát a bécsi Polizeihofstelle iratait használta, amelyeket már korábban is tanulmányozott Varga Endre révén, aki „gr. Klebelsberg Kunó, a M. Tört. Társaság elnökének intézkedéséből egy évig Bécsben tartózkodott, hogy a Széchenyi-kiadványok kiegészítésére szükséges adatok felkutatására rendelkezésre álljon, amit nagy buzgalommal és körültekintéssel el is végzett.”²¹

Az Országos Levéltár Kancelláriai iratok, A 39, 1832–6313. aktája ugyanazon ügy kapcsán keletkezett, mint a Polizeihofstelle 1832. 4689. számú irata. Előbbinek első foliója ugyanis Sedlnitzky 1832. május 19-én kelt levelét tartalmazza, melyben felhívja a Magyar Kancellária, azaz Magyarország legfelsőbb cenzúraszervének figyelmét a kéziratra, csakúgy mint a meg nem nevezett bécsi cenzor véleményére, megemlítve az írást jellemző „leidenschaftliche Ton”-t is.²² – Hogy Gózony Dániel valóban két helyre nyújtotta-e be kéziratát, azt nem tudjuk. – Június 2-án kelt levelében Pauly kancelláriai fogalmazó megköszöni a rendőrfőhatóság elnökének figyelmeztetését, egyúttal biztosítva, hogy mivel a munka mind politikai, mind vallási szempontból kifogásolható állításokat tartalmaz, semmiképpen nem jelenhet meg.²³ Haulik kancelláriai cenzor véleménye június 3-i keltezésű, Pauly pedig június 4-én teszi alá kézjegyét.

A Jausz-kézirat, a rajta szereplő 6313/832 iktatószám miatt mindenképpen meg kellett hogy forduljon az 1832–6313. magyar kancelláriai iratok között. Csakhogy Mayrhofer bécsi cenzor elutasító ítélete az 1832. június 22. dátumot viseli, ami a legkésőbbi keltezés az ügy során. – E tény mindenképpen magyarázatra szorul. E magyarázat hiányában éppúgy nem lehet a Jausz-kéziratot

²⁰ VISZOTA, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*, i. m., 348–349.

²¹ VISZOTA Gyula, *Censurái különlegességek a XIX. század második negyedében*, Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez 1., 1926, 61–87, 85.

²² MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1832–6313, 2.

²³ MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1832–6313, 4.

teljes biztonsággal Gózonny Dániel kéziratával azonosítani, ahogyan nem lehet pontosan elhelyezni a fent bemutatott ügymenetben sem.

Az *Észrevétel a' Hitelre* című kézirat, éppen a központosítás és a helyesírás, különösen az ékezés ingadozó volta miatt betűhív közlésben, az eredeti oldalszámok [] jelben való feltüntetésével olvasható. Egyedül a mondatkezdő kisbetűk kerültek javításra, az eredeti szövegállapot jegyzetben való feltüntetésével.

[1] *Észrevétel, A' Hitelre*
mellyet irt
Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY

Ego verum dicere asvevi, et tu libenter audire.
Plin. Libro 7. Epistola 9.¹

[2] Légyen világosság
Mos. 1. k. 1. Rész. vers 3.

Íme a' Régiek el multak, és mindenek meg ujultanak
Pál Korinth.²

[5] Elő-szó.

Melly kedves légyen, még a' Külföldön is, Gróf Szechenyi Istvan, Hazám leg ki műveltebb Embere Hitel nevű Munkája, onnan is világos, mivel már az, majd minden pallérozottabb, Europai nyelvekre, ált tétetett, és magyarul, kevés idő alatt, háromszor nyomtatodott ki.

Valamint, a' Czenki Nap Fiához, magam mérni, illetlen volna, – hogy ezen Eszrevételem, a' Hitelre, olly kedvességet, mint maga a' Hitel, nyerhessen, remélni is, képtelenség, lenne tőlem.

¹ Plinius Epist. 7,20. „Nam et ego verum dicere assuevi, et tu libenter audire.” – „Elvégre: én is ösztintén szoktam beszélni, te is zokszó nélkül meghallgatsz” (Szepešsy Tibor fordítása)

² 2 Kor. 5.17

Nem ellenvetés ez, a' Hitelre, mint sokan, első tekintettel vélték, hanem inkább annak Toldalékja. A' mit a Tudos Szerző Grof tőle tudva levő ok miatt Hiteléből ki hagyott, azt adom én elől, – 's a' mit Ő, talán nehezségnek, sem tart, a' leg nyomosb tehernek, teszem a' Köztársaság virágzása akadályában. Hol amaz felseges Valóságrol, akarmelley józan okossággal eg[g]yező Gondolkozás, a' Nép közt [6] meg különböztetést nem tesz, ott a' Tarsaság, boldogsága, mozdulhatatlan Sziklán áll.

Mar csak azért, hogy a' Szebb 's jobb Világtol, annyira betsült Hitel, Toldalékja a Munkám, Olvasóim több számát remélni bátor vagyok, – ha máskép, nem, kívántságbol, ált nézetét, hiszem.

Ha, Hazám Nag[g]yait ezzel valamennyire, figyelmetessé tehetem – czélom, értem. – Légyenek bár az ellen fél közül sokan, kik azt, Logikai okosság nélkül irtnak, állítsák – nem bánom – úgy szólni tartoznak – de Száz Ezer el nyomott Protestáns, sohajtása, kísérni fog, örök nyugalmamba.

Reám nints semmi bizva. – Kikre valami bizatott, többet ennél, tenni tartoznak. Pest 1° Octo[bris] 1831.

Az Író.

[7] Hitel.

Irta, Gróf Széchényi István

Ezen, minden tekintetbe párja nélkül lévő könyv, harmadik kiadását is, leg nagyobb gyönyörrel, hason figyelemmel, 's meg elégedéssel, ált olvasván a' Tudos Szerző, Hazám leg ki műveltebb Embere, ditsérője lenni nem akarok – ő arra nem szorúlt, feljebb emelkedett már, Hazám Fiai előtt, mind oda, akár melly dicsérő Hang, eljuthatna. E' hasonlithatatlan munkát, millyet, a' Magyar Litteratúra derülni látszó Ege, nem mutat még, minden Redactio helybe hágy – az okos olvasó, betsüli, 's nem találja el, valódi Hazafiságát, csudálja é', ez igazan Embernek, Tudos szerzőnek, vagy minden nemébe, a Tudománynak jártasságát, mély be látását, bámulja. [8] Nints csak egy sor, az egész munkába, mellyből a' nagy Szerző, igaz Hazafisága, Emberisége, Hazája hasznát, 's Ember-Társai, boldoságát, kívánó Lélek ne tündökne ki. –

A' 184^{dik} Lap Hitelének, azt kérje bátor ki, az igen Túdós Grof, „Hogy előadása hiját, figyelme, 's békeséges türése álal, potolgatni, az olvasó, méltóz-

tatnék.³ A' leg pallérozottabb szerző Gróf meg fog, nekem engedni még is, hogy észre vett hijánját, ha ugyan hijan, figyelemmel, békességes türéssel, ált nézhetem ugyan, de nem potolgathatom – köröm csekellyebb, értelmem határa, keskenyebb – csak olly Iro, mint Ön maga, olly Tudos, olly ki művelt potolgathatja, észrevett hijánit. Senki sem merte lám Virgil fogyatkozását, javítani, Tucca,⁴ maga sem válalta, magára – Liviuszt jól, senki sem potolta, ki – Ciceroba a de est-ek,⁵ annak maradtak, máig is.

A 116^{dik} Lap, így szóll a' Bölts Szerző „*Van sok Britanniaba, mitől a' jó Isten men[9]tsen meg – Intolerantzia, leg először is – ezt mi bátran vethetjük, szemére, mert nálunk annak, nyoma, sinsen – hála az Egeknek! ha! ha! ha!*”⁶ –

Ezen sorokat ugyan, mint némellyek ellenvetését, hozza fel, a' Tudos Gróf, és, a' ha! ha! ha! mintha azt tenné, hogy ezen ellenvetés, nem igaz, de mivel, illy valóba nyomos Ellenvetésre, a' Gróf, semmit nem felelt, valamennyire, meg eg[g]yezni, ebbe látszik. Azt pedig, olly Tudos, olly pallérozott, olly mélyen be látó, olly olvasott Szerzőről, 's az ő Ellenvetőiről is talán vétek, és nagy meg bántás nélkül fel sem lehet tenni, hogy eg[g]y, nem régibe, a' Magyar Országai Protestánsok, állapotjáról, Saxoniaba ki jött könyvet a) ne olvasott, 's az ellenvetők, ne olvastak volna. E' könyvben ugyan, e' mi Hazákban Uralkodo, intolerantzia (sértése nélkül légyen ezt szólni, Nemzetemnek) ellene mondhatatlan, be bizonyítatik.

[10] Találhat e' könyvben, a' Hitel Tudós szerzője, 's az ellenvetők is, egynéhány Levelet, találhatnak, mellyekből, nagyon kitetszik, a' Magyar' Országban lévő, Intolerantzia: de még is leg Intoleransabb, azon Levelek közül az, mellyet T[ekintetes] Poson V[ár]megye Felső Szele Helysége Plébánosa Tisz[telendő] Cselko Ur, ugyan azon Helység Evangelikus Predikátora, N[eme]s Farkas Urnak, ditséretes Deáksággal irt, csupán azon okból, mint hitelesen tudom, mivel a' Predikátor Szolgáloja a' Papista Mester Földje lábán, paréjt szedett. b) E' Levél ugyan, a' leg nagyobb Türelmetlenségre mutat,

³ „azt bátorkodom kérni: '[az Olvasó] méltóztassék tiszta 's rendszeres előadásom hiját figyelme 's békestürése által pótolgatni.” SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner, 1830, 184.

⁴ Plotius Tucca (i. e. 1. sz. – i. u. 1. sz.), római költő. Vergilius halálát követően Augustus őt és Variust bízta meg az Aeneist kiadásának feladatával.

⁵ hiányok

⁶ „Van sok Britanniában, mitől a' jó Isten mentsen meg: – »Intolerantia legelőször is, 's ezt mi bátran vethetjük szemére, mert nálunk annak nyoma sincs, hála az Egeknek! ha ha ha!” SZÉCHENYI, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 116.

gyalázatjára Nemzetemnek. Hat ha még, a' Bölts Író Gróf, 's az Intolerantzia nem létét olly fennyen emlegetőknek is, tudva lész, hogy a' meg gyaláztatott személyében Nemes Predikátor, a' Primas Ítélete szerént, nem nyert egyebet, eg[g]y meg követő Levélnél c) az Angolnak, semmi Intolerantziát, szemére, nem vetnének. [11] Olvashat, a' leg kiműveltebb Gróf Ellenvetoival edjüt, mas levelet is ott, melyet C. E⁷ Püspök irt, egy Gömör V[ár]megyei Táblabiro, 's Szentkiralyi Köz birtokos, Urnak, parancsoló hangon az erant, hogy a' Földes Ur, a temetőt ketté vágja, vagy külön temetőt adjon, a' R[omano] Catholikusok számára; mivel azok, meg szentelt porai, a' szenteletlen porokkal nem elegyülhetnének össze. d) A' Jussait jól értő, 's esmerő Földes Ur, adott feleletet,⁸ a' Püspöknek, melly utazó Levél gyanánt, szolgálhatott ugyan annak, a' jokéletbe, hova, Pasztori Levele következésében, csak a' R[omano] Cath[olikusok] juthatnak el.

Ez ugyan szép Tólerantziára mutat – kivált egy Püspöktől, a' mái világos üdőbe, midőn a' Kapuczinusnak is, meg engedtetik, hogy esze légyen.

De a' többeknek is, critikai meg fontolása, [12] azt mutatja, hogy Britaniának, mi ugyan az Intolerantziát, szemére nem vethetjük kik meg lehets mértékben, intoleránsabbak vagyunk, ő náluknál. Az igen Tudós, mély belátású Hitel Szerző Gróf miért hagyta azt ki könyvéből akkor, midőn mindenféle nehézséget, gatat, akadályt, melly a' Hitelt könythetné, melyet a' köz boldogság csendesség, alapjává méltán tesz, elől hord, ezt a' valoba, leg nagyobbbat, messzéről sem érinti. – Konnyú tudni – nem mintha, ezen orvoslásért olly rég üdő olta, siránkozó, intoleranciát, ne tudta volna, – jobnak vélte, a' pennába, mint rostába, ennek maradását.

Az 225^{dik} lap, kívánja ugyan a leg Tudósbb Hitel Írója *Bár csak lenne egy olly végbe vitt tárgy szemünk előtt, mellybe egy Testé válna azon számtalan felekezet, mellyet vallás etc. etc. okoz.*⁹

Ez jó kívánás, de az is talán marad örökre.

⁷ A kéziratban: G. E – Javítva a kézirat 23. lapja és a szerző forrása (FRIEDRICH, *Vertraute Briefe über die äussere Lage der evangelischen Kirche in Ungarn*, Leipzig – Groitzsch, Ludwig Lucius, 1825, 123.) alapján.

⁸ Ld. FRIEDRICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 123–125.

⁹ „Lenne olly végbe vitt tárgy szemünk előtt csak egy! – [...] 's egy testté válna mind azon számtalan felekezet, mellyet vallás, írói góg, státus, személyes haszon, mania 's a' t. ugy mint a' könnyen eldarabolható követ a' fővény, eddig egymáshoz csak gyengén tartott [...]” SZÉCHENYI, i. m., 225.

[13] Nints hát jussunk, Britanníának szemére vetni, az Intolerántziát, – de lehet még is mivel, a' mas szemébe a' szálkát könnyebb meg látni, mint a' magunkéba, észre venni a' Gerendát.

A' Leg Tudósbb Hitel Irója, ki, az ő Törvényeinket, melyek a' Nemzet Gyermekkorához, alkalmaztattak, el törteni, vagy javítani, ut fit nostri aevi,¹⁰ a' mai már meg lehets Ember kort, ért Nemzethez, szabadni, nagy lelkűen, 's igen böltsen, mint valódi Ember, velem, és minden józanon gondolkozóval, kívánja, és ohajtja, következő soraim igazságait, bizony el esméri, 's velem, mint kinek igazságom van, kezét is fog.

Melly nagy oka volt Angliának, az olly sokáig tartott intolerántziára, mindnyáján tudjuk. Meg történt a pulveraria conspiratio?¹¹ Magyar Hazánkba, semmi, ok sints, az Intolerantziára, azon penészes, az Emberiséggel valóba ellenkező, az akkori [14] bigotságba, Papi hatalommal hozott, némelly Törvényeinknél, melyek ' Leg kiműveltebb Gróf, igazságos kívánása szerint, örök szám kivetésre, méltok.

A' Leg Tudósbb Gróf, velem edjűt jól tudja, hogy a' Protestáns, meg hal a' Hazáért, mint a' R[omano] Catholikus adót fizet, terhet hordozz, a' köz jót elől mozdítja, Királyához hiv, Hazáját szereti; egy szóval, az igaz Hazafi kötelességét mindenbe tellyesíti. En valóba ugy tanúltam, de az okosság is, azt kívánja, valaki a' tehert hordozza, az, a' Jóba is, részesüljön. A Protestáns minden tehert hordozz, semmi Jóba, sem részesül.

Teként meg bár, a' Hitel Iró Gróf, Jobbágysait, azoknál nem bir bezzeg a' Földes Ur, vagy consilium, a' vagy a' Megyes Püspök, Jus Pátronátussal.¹² Az Istennek Házat, ön költségeken építenek, és miért? hogy abban tanuljanak, engedelmességet Föl[15]des Urai, erant. Papjaikat magok fizetik, Oskola Tanítójakat, tartják – pedig Franciaországban, a' Zsidó Rabinernek is, az Országló Szék fizeti. – Gyermekai, a' Protestansoknak, sem minémű, köz Fundatzióbol stipendiumot nem kapnak. – Papjai, el öregedvén, vagy hivatalok folytatására, akármikép alkalmatlanná tétetvén, a' Haza gyalázatjára, 's az Emberiség, bosszujára, gyakran koldulni, kentelenitetnek, és miért? nem voltak e' azok is, hasznos Tagjai a' Státusnak? nem a' szelid Jézus, Evangéliomát hirdették e', ezek is? nem tanították e', a' népet, a' rosszat kerülni, a' Jót gyakorolni? Hivatalokban, akár a' Katonai, akár a' Polgári státusban,

¹⁰ hogy a mi korunkhoz igazodjon

¹¹ Puskaporos összeesküvés. Katolikusok merényletkísérlete 1605-ben I. Jakab angol király ellen.

¹² kegyúri jog

kevesen léphetnek – Rendel, Ordóval, még Kevesebben ékesítenek. Könnyű volna meg számlálni, hany Protestánsnak vólt, 's van, Szent István Rende. A' Theresia Rend tudtomra, a' Vitézségért adatik, – hány Protestáns nyerte azt el? V. P. Generál, Elte leírása[16]bol ki tetsző, még Hadnagy Korába érdemlette volna, e' Rendet – 's mikor nyerte?

Előre bátor vagyok, fel tenni, a' Tudósb leg Emberebb Gróf felől, hogy következő állétásomnak igazat ád. Hogy a' Protestáns Püspökök (engedem, hogy így, és nem superintendenseknek nevezem) csak úgy tudnának ülni, a' Zöld asztalnál, az Ország Gyűlésén – halgatni – vagy talán szólni is, okosan, mint azok, kiket, a' Szent Törvény, oda ülni, parancsol. – Es miért nem ülhetnek, ezek is ott már ma, illy világos üdőbe? Erre feleletét az igen Tudós Grófnak, mint valódi Embernek felette, ohajtom – de ezzel, előre tudom, ados marad. Itt van, az a' granit kő, ki hemperíti el, e' a' nagy sziklát, láb alól? Herkules sem győzi maga, a' Földet Atlás nélkül tartani. Csak egy Széchényi van, még, Országunkba!! mikor szansz meg, Magyarok Istene, bennünket?!! –

A' következő, arany betűkre méltó [17] sorok is, a' leg pallérozottabb Hitel szerző Gróf szavai. – *De mikor az egyszerű, nyílt képű, bátor tekintetű, férfias valódi Magyar, nem olly igaz, mint az arany, nem olly hű, mint az anyai aggodalom, nem olly egyenes cselekedetű, mint a napnak sugára, nem olly nyílt szívű, mint a' Tavaszi hajnal – csupa pökedelem, 's természet csúfja.*¹³ Méltok ezen sorok, hogy minden Dikasterium,¹⁴ ajtaja felében íródjanak. Illyennek¹⁵ kellene lenni, minden Magyarnak – ha szabad volna. Illy bátor, illy igaz, illy nyílt szívű, még is talán csak a' Czenki nap, Nagy Fia lehet. El nem felejtethem, a' mit csak ugyan a' Czenki Naphoz is Író, bizonyos Koszorús Vers szerzőnek, fragmentumi közt, valaha olvasni, szerencsém volt.

Csak úgy ám jó lenni, Voltérnak
Ha néznek, Ferney Urnak, 's Gavallérnak.¹⁶

¹³ „de mikor az egyszerű, nyíltképű, bátor tekintetű, férfias valódi Magyar nem olly igaz mint az arany, nem olly hű mint az anyai aggodalom, nem olly egyenes cselekedetű mint a' napsugár, 's nem olly nyíltszívű mint a' tavaszi hajnal, bizonyára csupa pökedelem 's természet csúfja!” SZÉCHENYI, i. m., 139.

¹⁴ kormányzék

¹⁵ A kéziratban: illyennek

¹⁶ „De tsak ugyan úgy jó lenni ám Voltérnak, / Ha néznek Ferneyi Úrnak s Gavallérnak.” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Bútsú a' Magyar Múzsáktól* = *Összes művei*, 3, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1992, 159.

– tudja a' Bölts Gróf, mennyire igaz ez? annyira, hogy a' szegénynek esze sem lehet – [18] halgasson – az Igazság bársomba jár – a' Tudós Gróf, mindenható – nekem, a' halgatas átokúl van csapva, fejemhez. – Hitelem nints – de arrol, a' Hitel Szerző, győződjön meg, még is, hogy hitel nélkül is, temjénezek, örökre, Nagy Nevének.

–

a) Vertraute Briefe, über die aussere Lage, der Evangelische Kirche in Ungarn von Ferdinand Fridrich. Leipzig bei Ludvig Lucius 1825¹⁷

b) pag 21.¹⁸ Vir clarissime Felső-Szeliensis Predicantie! Religionem R[oma]n[am] Catholicam, in Regno Hungariae praedominantem esse, Lutheri autem commenta, eiusque adseclas, solummodo tolerari, sano cuilibet notum est. Decreto Tolerantiae convenienter, ubi ultimus Pastor porcorum Religionis Catholicae desinit; dum primum Lutheri, assecla esse incipit.

Quae si ita sunt, non possum compre[19]hendere, qua fronte ludirectorem meum, qui me, unicum directum, et absolutum habet Dominum, quique nullam aliam respicere tenetur potestatem, crudis adeo terminis aggredi poterit? quare hisce, parte ex una, suasor, auctorque sum, parte vero, ex altera jubeo, mando, ut cum Ludirectore meo ad Amicam condescendat, eique quo ocius, deprecatorias scribat; – si consiliis, mandatisque meis parere neglexerit, non tantum Ludirectori meo proterve impicta Epitheta, quae hic intra parenthesin adnecto (hogy nem betsületes Ember, hanem egy hijába való, es gaz Ember, egy ostoba faragatlan Ember, a' kinek jobb volna sertéseket örizni) in claritatem vestram, recident; sed etiam, ut transgressor Legum patriarum, juriumque meorum, laesor publice pro merito, vapulabit, si argumentis a priori, non didicit, argumentis a posteriori, quibus cete[20]roquin Lutheri adseclae, subiecti sunt, quibusque cruda, et inquieta entia regi debent sapere discet. Datum in aedificio Parochiali die 17 Junii 1823 Ignatz Cselko m[an]u p[ro]pria Parochus.¹⁹

¹⁷ Ferdinand FRIEDERICH, *Vertraute Briefe über die äussere Lage der evangelischen Kirche in Ungarn*, Leipzig – Grotzsch, Ludwig Lucius, 1825.

¹⁸ A levél forrása: FRIEDERICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 121–122.

¹⁹ Igen tisztelt felsőszelii Prédikátor Uram! Mindenki előtt jól ismert, hogy a római katolikus vallás a Magyar Királyságban a legerősebben uralkodó, Luther kitalálásait és az ő követőit pedig csak megtűrik. Összhangban a türelmi rendelettel, amikor

c)²⁰ Clarissime Domine mihi singulariter colende! In literis si bene memini d[ie] d[at]o 17 Junii A[nno] C[urrenti] ad claritatem vestram, Animo omnino commoto, datis, nonnullis claritatem vestram, et quod plurimum mihi dolet, universam communitatem Aug[ustanae] Confessionis, per me offensam esse ultro agnosco. Revoco cunctas duras expressiones, harum veniam quemadmodum, a facilitate vestrae calamitatis, me obtenturum spero, ita eandem etiam, a tota A[u]g[ustana] Confessione offensa mihi, inpertitri oro. Memet pristinis Affectibus, amicis devovendo, persevero. Claritatis vestrae humillimus servus Ignatius Cselko m[anu] p[ropria] Parochus Felső Szeleiensis. Sig[natum] [21] Szele 29 Novem[bris] 1823.²¹

a katolikus vallás nyájának utolsó Pásztora is abbahagyja, csak onnantól kezdve kezdheti el Luther követője.

Ezek értelmében fel nem fogható, hogy az én iskolamesteremet, akinek én egyedülként, közvetlenül és korlátlanul parancsolok, s aki senki másnak nem tartozik engedelmisséggel, milyen szemtelenséggel lehetett olyan nyers kifejezésekkel megtámadni? ezek miatt egyrészt azt javaslom és indítványozom, másrészt azt az ítéletet hozom és arra utasítom, hogy az iskolamesteremmel ereszkedjen barátságos viszonyba, és neki minél hamarabb írjon bocsánatkérő levelet; – ha megtagadná a tanácsainnak és utasításainak való engedelmisséget, nem csupán az iskolamesteremre vakmerően aggatott kendőzetlen jelzők, amelyeket zárójelben ide csatolok (hogy nem betsületes Ember, hanem egy hijába való, es gaz Ember, egy ostoba faragatlan Ember, a' kinek jobb volna sértéseket örözni), fognak visszahullni kegyelmetekre, hanem mint a honi törvények áthágója és a jogaim megsértője nyilvánosan és érdeme szerint meg is fog veretni, ha az a priori érvekből nem tanult, az a posteriori érvekből, amelyeknek Luther követői egyébiránt alá vannak rendelve, meg fogja tanulni, hogy a durvaságok és háborgások a királyra tartoznak. Kelt a parókia épületében 1823. jún. 17., Cselkő Ignác tiszteletes sk.

²⁰ A levél nem található meg sem a *Vertraute Briefe*, i. m. levelei közt, sem a *Vertraute Briefe* ellenében írt munkában, amely szelvéli per iratanyagát. Ld. HOHENEGGER Lőrinc, *Bemerkungen über Ferdinand Friedrichs Vertraute Briefe über die äussere Lage der evangelischen Kirche in Ungarn*, Esztergom, Joseph Beimel, 1828, 339–352.

²¹ Igen jeles és számomra rendkívüli módon tisztelendő Uram! Elismerem, hogy, ha jól emlékszem, folyó év jún. 17.-én kelt, kegyelmetekhez valóban felindult lélekkel írt levelemben, kegyelmeteket, és ami számomra a legfőképpen fájdalmas, az ágostai hitvallás egész közösségét számos szóval megsértettem. Visszavonom az összes kemény kifejezést, valamint kérem ezek bocsánatát, ígérve, hogy meg fogom tartóztatni magam a kegyelmetek megkárosítására való hajlandóságomban, és ugyanúgy kérem az egész általam megsértett ágostai hitvallást, hogy engem bocsánatában

d)²² Spectabilis etc. Spectabilis D[ominatio] V[est]ra Cum suasioni meae, perinde ac consilio meo, sub 28 Iulii A[nn]o 1818 N[umer]o 868 per quod eadem Sp[ectabi]lis D[ominatio] V[est]ra requisita fuit, Coemeterium Szent Kiralyense bifariandi, per Loci Parochum, sibi promulgatae subscribere noluerit, et in sinistra sua, opinione permanserit, nolit fors in futurum de triumpho canere, sed de inobedientia in me sua, moestum cantum modulari.

Clemens Rex noster, protestantismum tolerat, – et ego: ut adeo scandalisari Sp[ectabi]lem D[ominationem] V[est]ram oporteat, si in Religionaria, quam scire, et praedicare mei est officii, et Sp[ectabi]lis D[ominationis] V[est]rae Doctrinam meam, sanam catholicam, audire, et exsequi, contrariam suae opinioni, absque laesione Tolerantiae, suadeo. Religionem aliam, atque Catholicam, salvos nos redde[22]re, nisi in Infernum, progredientes properare velimus, adstruere, ideoque protestantium Coemeteria, benedicere nequimus; quia Religio ipsorum, per Christum, maledicta est.

Quid ergo praestet, praestanti Catholico, in Coemeterio eodem, Catholicos, et Protestantes promiscue sepelire admittere, ac Coemeterium, non benedicere, ac in benedictum²³ coemeterium Catholicos, insepelire, Protestantibus Coemeterii promiscui²⁴ medietatem, non benedictam relinquendo, Iudicio filiali, Sp[ectabi]lis D[ominationis] V[est]rae committo. Charitatis erga Protestantes nostrae, signum manifestissimum erit, si in gratiam ipsorum, isthic, non diaboli politizaverimus, sed exemplo nostro, ad veram tramitem, reducere satagerimus. Nihil enim, in Religione Christi Domini tam parvum est, quod si in cuiuscunque gratiam, per nos spretum fuerit, nos sensim in irreparabilem²⁵ labyrinthum inducere, non pergat. Ac ostendamus, quae[23]so, tolerantiam erga mortuos, quos si, in protestantismo, scienter moriuntur, condemnare debemus, non verbosa sed effectuosa, non imaginaria, sed efec-

részeltessen. Magamat a korábbi barátságos érületnek ajánlani készen, maradok. Kegyelemtek alázatos szolgálja, Cselkő Ignác felsőszelii plébános sk. Jegyezve 1823. nov. 29., Szele.

²² A levél forrása: FRIEDRICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 122–123.

²³ A kéziratban: Inbenedictum – Javítva a szerző forrása (FRIEDRICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 123.) alapján.

²⁴ A kéziratban: promiscue – Javítva a szerző forrása (FRIEDRICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 123.) alapján.

²⁵ A kéziratban: irreparabilem – Javítva a szerző forrása (FRIEDRICH, *Vertraute Briefe*, i. m., 123.) alapján.

tiva foveamus. – In reliquo etc. obligatus servus. R. 8. Junii 1819 C. L. E.²⁶
Episcopus.²⁷

–

²⁶ HOHENEGGER, *Bemerkungen, i. m.*, 352. Esterházy László rozsnyói püspökkel azonosítja a levél íróját. – A rövidítések feloldása tehát: R[osnava] 8. Junii 1819 C[omes] L[adislaus] E[sterházy] – A püspök levelének tartalmát BERZEVICZY Gergely, *Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*, Lipcse, 1822, 151. is ismerteti.

²⁷ Tekintetes stb. Tekintetes Uraságtok 1818 július 28-i, 868-as szám alatti javaslatomra, valamint utasításomra megkerestetett, mivel a Szent Királyi temető megkettőzésének, a helység parókusán keresztüli való kihirdetését nem akarta aláírni, és megmaradt balítéletében, nem akarva, hogy a véletlen a jövőben dicsőségéről, hanem inkább hogy a velem szembeni engedtlenségéről zengjen szomorú éneket.

Kegyes királyunk eltűri a protestantizmust, – amiként én is: azért nem kell olyannyira megbotráncozni Tekintetes Uraságtoknak, ha a vallás dolgában, amit ismerni és prédikálni az én kötelességem, Tekintetes Uraságtok dolga pedig az én józan katolikus útmutatásomat meghallgatni és elvégezni, saját véleményével ellenkező, de a türelmi rendeletet meg nem sértő dolgot javaslok. Hogy más vallás mint a katolikus üdvözíthetne minket, hacsak nem akarunk a pokolba jutni, azt tartani s éppen azért a protestánsok temetőit megszentelni nem tudjuk, mivel az ő vallásuk Krisztus által átkozott.

Hogy tehát melyik a jobb megoldás a derék katolikus számára, megengedni, hogy ugyanabban a temetőben katolikusok és protestánsok közösen temetkezzenek, úgy, hogy a temető nincs felszentelve, vagy megengedni, hogy a katolikusok felszentelt temetőbe temetkezzenek a protestánsok számára a közös temető egy szenteletlen részét meghagyva, Tekintetes Uraságtok gyermeki ítéletére bízom.

A protestánsokkal szembeni tiszteletünk legnyilvánvalóbb jele lesz, ha az ő érdekükben ehelyt nem ördögi módon politizálunk, hanem eleget teszünk annak, hogy a mi példánkra visszavezessenek az igaz útra. Nincs ugyanis olyan kicsiny dolog Krisztus Urunk vallásában, ami ha akárki kedvéért általunk mellőztetne, ne következne be, hogy lassan egy visszaállíthatatlan útvesztőbe kerüljünk. És kérem, hogy mutassunk türelmet a halandókkal szemben, akiket, ha a protestantizmusban tudva halnak meg, kötelesek vagyunk megítélni, és nem szóval, de tettel, nem színlegesen, hanem ténylegesen kegyelni. – A továbbiakban stb. lekötölezett szolgálja. R. 1819. június 8. C. L. E. püspök.

Tekéntetes Motsáry Antal²⁸ Tábla Biro Ur, Levelére, melyet T[ekintet]es D-né Asszonynak, Ki a' Hitelre tett észrevételem, vele közlötte; irt, – és velem közöltetett – válasz

–

Tekéntetes Asszony! Hogy észrevételem, a' megbetsülhetetlen Hitelre melyet irt, a' Czenki Nap, Nagy Fia, T[ekintete]s M[otsáry] A[ntal] Ur-ral, közleni méltóztatott azért, kettős köszönettel tartozom T[ekinte]t[e]s Asszonynak. T[ekintetes] M[otsáry] A[ntal] Urat, csupán tudos közre botsájtott, Topographiájából, van szeren[24]csém esmérni; de ezen fáradságtalan Ember, azon munkájáért, melyhez tudtomra, a' még kevés számmal, ki adva lévő, Vármegyék le írásai, nem igen hasonlók, minden Hazafi, tiszteletére, szeretetére, nagyon érdemes.

A' Tudós Topographia Író Ur, figyelemmel Eszrevételem meg olvasni, alég ha méltóztatott – nem a' Hitel ellen való, Ellenvetés az, hanem, csupán emlékeztetik, a' Hitel bölts Szerzőjét, mint Hazám, leg pallérozottabb Emberét, hogy a' leg nagyobb, tekintetű dolog, ki maradt, párja nélkül való, munkájából, pedig ennél sokkal kevesebb nehézségűek, abban érentetnek. Ki is mondhatna, Gróf Széchényi Hitele ellen? gondolkozzon, bár Ki Ki – de mint Ember. Már egyedül az, hogy illy kevés üdő alatt, háromszor nyomtatódott, világos Jele mennyire betsültesen, ezen szerzemény. Gróf Derzsőfi czáfolása, vagy taglalatja, melyet annyit emleget, T[ekintetes] M[otsáry] A[ntal] Ur [25] igen keveset, vagy semmit sem nyom a' latba, – és a Taglaló, a' Hitelt valóba nem érti, vagy nem akarja érteni, melyet, a' Tudós Minerva fiának, könnyű volna, meg mutatnom, de ugy is, a' már kéz iratba lévő világgal, a' Hitel szerzője, a' Taglalót felvilágosítja, helytelen taglalását, tudára adja. Azt, hogy a' Hitel, a' már meg avúlt, minden jozanon gondolkozó, Embernél ujjítást érdemlő, Constitutzionkon, nem épült, Gróf Derzsőfi nélkül is, tudja az Olvasó.

Hogy Észrevételem, melyet ellenvetésnek, nevez a' Tudós Topographista itt, ott Országunkba, meg történt, vissza éléseken, alapítatik 's annál fogva, az egészre nem tartozik – ezen allétása, nem álhat meg. Az²⁹ 179⁰/1 26 Törvény Cikkely 14^{dik} §^{ba} világossan mondatik, a' Sclavoniába egynéhány lévő Protestáns Ekklesiáról „illae aliquot, in inferiori Sclavonia, partim Aug[ustanae]

²⁸ Mocsáry Antal (1757–1832), az *Észrevétel* szerzője a *Nemes Nógrád vármegyének historiai, geographiai és statistikai esmeretése*, Selmec, 1826. munkájára utalhat.

²⁹ A kéziratban: az

Confessioni, partim, Helveticae, addictae, in libero Religionis Exercitio, [26] ea qua nunc, perfruantur – ratione, ultro, relinquuntur.”³⁰ Mellyet olly fá-inul, magyaráznak, de magyarázhatnak is, a’ Sclavoniták hogy még csak Templomjok tetejét, sem szabad reparálni, a’ leg felsőbb Hely be folyása, ’s engedelme nélkül – mennyibe, kerüljön pedig ez, a’ contribuens,³¹ szegény népek? azt T[ekintetes] M[otsáry] A[ntal] Ur, gyanithatja. Ugyan azon Törvény Czikkely, azt is tartja „Evangelici intra eorundem Regnorum Limites, nec bonorum, nec officiorum, sive publicorum, sive privatorum, sint capaces”³²: melly azt teszi, hogy még csak Hajdu sem lehet, a’ Sclavonitáknál, a’ Protestáns és ezt, olly betű szerént, veszik ezen betsületes Tótok (ignosce eis Domine, quia nesciunt, quid agunt³³) hogy e §^{us} szavait, mint valamely nagy szentséget úgy őrzik, és inkább minden Törvényt, meg rontani, tapodni, mint ezt, csak egy hajszályira is, meg sérteni, készebbek volnának. – Ez ugyan, csak Sclavoniáról szoll, [27] a’ Magyar Nemzetre, tám nem is czélozhat? vallyon Sclavonia, nem a’ Magyar Korona alá tartozik e? nem a’ Magyar Törvény által igazgattatik e? vagy talan, Eő Kegyelme, nem is tartoznak Emberek lenni, – mivel Sclavoniták – vagy Tótok.

Csudálkozom, hogy *Észrevételem itt, ott*, Országunkba történt vissza élésen, fundálnak alétja T[ekintetes] M[otsáry] A[ntal] Ur. – Mondja³⁴ meg, a’ Tudos Topographia Író, miért a’ Protestans, minden Nagy Oskolák, Collegiumok, hogy fel alhassanak, Tanítói élhessenek, szegényebb Tanúloi tengődhessenek, az ezer bajokkal meg terhelt, contribuens szegény nép, nyakán, koldulni kéntelenétetnek. – Lám, a’ Posonyi, Győri, Pesti, Kassai, Váradi, Zágrábi, Akadémiak, nem koldulnak. A’ Protestáns Oskolák, vallyon nem veteményes kertjei é, szintugy az Erkölsnek? nem tanitatik é, azokban éppen ugy, a’ Haza Szeretete s’ Fejedelem eránt való hűség, a’ Földes Urhoz Engedelmesség? [28]

³⁰ „azon Alsó-Szlavoniában fekvő, részint ágostai, részint helvét hitvallást követő nehány falu [...] szabad vallásgyakorlatukban oly módon, a mint jelenleg élnek, továbbra is meghagyassanak”

³¹ adófizető

³² „azon országok határain belül az evangélikusok sem jószágok birására, sem akár nyilvános, akár magánhivatalok viselésére nem képesek” – 26. cikkely, 14. paragrafus

³³ Bocsáss meg nekik Uram, mert nem tudják mit cselekszenek. – Ld. a Breviarium Romanum máj. 1. napi zsoltosmájából a matutinum második nocturnusa olvasmányát (Szent Jakab és Szent Fülöp apostolok). – V. ö. Lk. 23,34 „Pater, dimitte illis, non enim sciunt quid faciunt.”

³⁴ A kéziratban: mondja

Nem jöttek é már, azokból is ki, a' Hazának oszlopi, 's véd Angyali? 's a' mit meg könnyes szemekkel, sajnál a' Nemes érzésű Olvasó, a' kolduló Catholicus szerzeteseknek, mejenek, a' Franciscanus, Minorita, és Irgalmas Barátok, a Magyar Királyi Helytartó Tanács, Utazó, 's edszersmint, ajánló levelet ad – 's miért tagadja ezt el a' Protestans Supplicans³⁵ Deakoktól? én ugyan, ki e' Tárgyat jobban esmérem annál, ki magas feszkeben kevelkedik, le sem teként a' Galagonyára, ne talán el szédüljön – csak harang szótt hal, de kire? mire? 's miért harangoznak? azt sem tudja – batran állétom, hogy jobban meg érdemelnék ezek, a' Supplicans Protestáns Deákok, a' Helytartói Tanács, ajánló Levelét; – okom most elhalgatom – ha majd egyszer még süt, a' Virtus, és példa, napja – lesz akkor valaki, ki ezt, trombitálni, fogja.

T[ekintetes] M[otsáry] A[ntal] Ur írja, *hogy Britanniá[29]ba eddig ugyan volt Intolerantzia; de már az Irlandusok, fel szabadításával, egészen el enyiszet.* Nalunk most is, divatjába van, mind addég abban is lesz, míg a' Hitelre tett észrevételembé elől hordott nehézségek, panaszolkodhatok lesznek, 's egész orvoslást nem nyerne.

A' Nagy Széchényi Hitele tüzére, hogy én olajt öntenék, egészen meg sem áléthatja, a' Tudos Level Iro Ur – lángol már, a' böls Hitel, olaj nélkül is, 's nem sokára világánál a' vakoskodó is, láthat.

T[ekinte]t[e]s Asszonyt, bátorkodom kérni, T[ekintete]s M[otsáry] A[ntal] Ur, velem közlött Levele, vissza csatlása mellett ezen válaszam is, vele közleni, ne sajnálná. Feleletét olly Tudósnak, örömmel veszem, a' Tudomanyos Ujságokban is, olvasni kész vagyok, hova én, a' Hitelre tett Eszrevételem, a' közre botsajtás végett, már elküldtem – ha a' Censura meg engedi, melyet alég reménylek, kinyomtatódván a' Tudos Topographia Írója [30] bizonyossan, több üdöt vész magának, megolvasására.

Én, Constitutzióm szeretem, azért éltem edég is – most szegénységembe burkolván, mivel csak Gazdagé, a' Kedv, és Kény – inkább szeretnék, halni Hazamért, – de Embernek lenni – leg szentebb kötelességem. 24 May 1831.

Itt következne T[ekintetes] Motsary Antal Ur e' Levélre 24 Junii 1831 hozzám irt, hosszabb valasza, de meg kérvén, azt közre ne botsájtánám, – kívánságát tellyesíteni, köteleztetem – a' következő Levelemből, melly a' Levélre válasz, a' Tudós Olvasó, értelmét egyeb aránt, könnyen ki veheti.

–

³⁵ adományt gyűjtő

Tekintetes Ur! Penna csatába keveredni, egy ősz Tudóssal, ki érdemes élte minden pályálya, Minervával társalkodott, kit a' Músák, mint Barátságokat, szeretnek most is, valóba nehéz dolog, annak, [31] kit valaha csak kedvelt Minerva, kinek Mars volt Barátja, 's Fejéből a' sors menykövei, kevés tanulmányát is, ki kergetik: de az a' jó karakter, az a' Nemes Magyar Lélek, mellyel az Ősz Tudós, mint paizsail fedetik – biztat, hogy engem ellenségét, sem bánt hegyes törrel, fegyverét, a' tiszta szín mézbe mártván, nyilait az okosság műhelyébe edzve, szórja reám. Az én pennám, sem hegyes, tollam nem vastag, tentám bár fekete, papirom hó színnel vetélkedik. – Az³⁶ ellenségeskedés helyett, fehér Zászlót emelek, békességgel kínálom meg minden ellenségem. Nyelvem megsértésére, soha nem szóllalt meg, senkinek – ha jót nem, Embertársomról bizony rosszat nem kürtölök – mindenkit Embernek, még pedig Emberségesnek, tartok akkor is, midőn a' Világ edj része, ellenkezőt ítél – magam tapasztalásán, 's józan okosságomon építek – nem azért hiszem, vallom, mivel Péter mondja, – nem azért gyűlölöm mert Pál állítja; – hiszem, józan okosságom kalauszolva, utállom, 's be sem veszem, okosságom, [32] 's érzésim ellenére.

Valamint Embertársom szeretem, a' mint, a' Tudósokkal társalkodni fő gyönyöröm – azok állétsak, Javallatok, Tanácsok, elfogadni, 's be venni, ha a' Jozan okosság, petsétje alat írónak – valóban, olly tulajdonom lévén, ex spiritu contradictionis,³⁷ senkinek ellene nem mondok – hogy mutogassam magam, Tudósnak láttassam, harangot kössek magamra, hirt, nevet szerezzek. A Hir előttem, valóba semmi – légyen jó, a' vagy rossz – a' semmibe Dültekre nézve mind egy az – Sándor,³⁸ vagy a' Tengeri Rabló, Dyogenes, vagy Croesus, Caesar, vagy Florus, Solon, a' vagy Herostrat,³⁹ edjüt feküsnék, a' porba, különbséget hamvaik közt, hírek nem téssen, azoknak fenyeséget sem ad.

Igazán írja a' Tudós Ur *hogy még a világ Emberekből, fog allani, az Itéletbe meg hasonlós lész – mivel a' gondolat egynél úgy, szabad, mint másnál.* De⁴⁰ hogy ebben álna egyedül, az Ember szabadsága, csak ez egyben volna [33]

³⁶ A kéziratban: az

³⁷ az ellentmondás kedvéért

³⁸ A kéziratban: sándor

³⁹ Nagy Sándor: görög hadvezér; Diogenész: görög filozófus az i. e. IV. században; Kroiszosz: i. e. VI. századi lüd király, az Artemisz-templom építője; Florus: a II. század elején élt római történetíró; Szolón: államférfi az i. e. VI. században; Hérosztratosz: az Artemisz-templom felgyújtója i. e. 356-ban

⁴⁰ A kéziratban: de

az Ember, egyenlő, egymással, hogy minden ki, szabadon gondolkozhat – az Ősz Tudóssal, nem tarthatok.

Miben áljon, az Ember szabadsága? ez olly nehéz kérdés, hogy Plátó olta máig, erre tökeletessen, meg nem feelt, senki. Ha az egyben álna, az Emberi szabadság, hogy mindegyik, szabadon gondolkozhat – kár vólt, e' kérdést, sok év olta, annyira feszegetni. Hiszen, a' gondolatnak, még a' Természet Ura sem parancsol. Az egész Emberi szabadság, csak ideale quid, mint a' Plátó, köztársasága, – és mig illy szerkesztetésbe, mint most, léznek – szabadság valóságos értelemben, nem is lehet. – Hogy abban álna, az Emberi szabadság, hogy kiki, kedve, 's kénye szerént tehessen, senkitől ne függjön, ne is zabolásztasson, a' Törvény, Társaság Rendelése alatt, se légyen, mint a' gondolatok – ezt, mint ugy is lehetetlent, szabadságnak nem tartom. Minden okoskodás után, abban állapodok [34] meg, hogy az Embernek mint Embernek, sem szabadsága, sem szabad akarátja, nem lehet, e' testben – a' Lelki Országban, melly egyedül a' Theologusok abroszán⁴¹ áll, talán lehet – mivel az, a' Gondolat, térmezeje.

Ez talán meg is, hibás állítás, és lealacsonyítása az Embernek, ki bizonyosan, minden teremtettt állatok közt, leg nemesebb. Az okatlan állatoknak, lám magok közt, egy forma szabadsága van. A' mint kijöttek a' természet műhelyéből, azonkep vagynak, ma is, – mindegyik edjforma jussal, harapja, a' neki rendelt eledelül mezőt, füvet, vagy akármit, a' nélkül, hogy neméből ezt, valamellyik, irigyelné. – Az Emberek kezdete, és vége edjforma – a' két vég közt, mennyire különböznek, edjmástol! – mindegyik születik, – 's meghal, por, hamu, léz.

Talán inkább, a' gondolat, melly az okosság szülő Anyja, mellyet a' Tudós Levél Író Ur az *Emberi edjformaság, talpkövéül* [35] tézsz, okozza, az Emberek közt való, nagy különbséget – de ez, olly nehéz állítású, annyival inkább meg fejtesű dolog, hogy maga a' nagy Russo, ki a' Tudomány káros voltát is, az Emberiségre nézve, ellene mondhatatlan, meg tudta mutatni, az Emberi szabadság, egyenlőség, lehets, vagy lehetetlen voltát, alég határozhatná el.

A' tudós Levél Író, állításából hogy az Ember, az Egyben lenne egyenlő, hogy kinek kinek, szabad gondolkozása van azon következés huzatik, hogy ennek ez, amannak más tetszik, 's innen van, hogy én, szeretem, helybe hagyom, dicsérem a' Hitelt, más pedig jobbnak tartja, a' Taglatatot.

⁴¹ térképén

A Hitel nagy szerzője, magasztalója lenni, most sem akarok; az észrevételemben elől adott Veleményemben⁴² meg állak most, és örökre. Nem⁴³ azért, mintha a' leg ki műveltebb Grófnak, csapodárkodni akarnék, mely hozzá illetlen, 's hozzám sem fér – mivel józan okosságommal, Emberi érzéssel, a' Hitelt eg[g]yezőnek [36] találom, lehetetlen azt, nem ditsérnem.

Ha az Emberek, a' tökeletesedes körében, már bent vannak, bár a' felső lépcsőn, ne ályjanak, de az Irigységtől, haragtól, babonsagtól, fanatismustól, nem vezéreltetnek – csak azért, a' Régihez mivel Régi, nem ragaszkodnak, velem bizonyára, kezét fognak.

A' Levél Író Ur is, példát hozz fel, én is azzal, élni, bátor vagyok. Az 1825 Ország gyűlés alkalmával, egy még most is élő szelid Pap Ur Asztalánál, több ízben meg jelenni szerentsém adódván, – ez a' szelid Pap Ur, felette gyönyörködik, az Asztal felett való vetélkedésekben – a' nélkül, hogy közbe elegyetené, magát. Ezer tárgyak fordultak elől – minden dolgot Critikai okossággal, vagy álitottam, vagy nem. Egykor tőlem ezt kérde, szeretné tudni micsoda valláson lennék? melyre feleltem – azon mellyen, Nagyságod; sőt Nagysád, mint nálam ezerszer tudóssabb, sokkal fainabb Valláson, lehet – de kik csak annyi részt vettek, a' Tudományban, [37] mint én, más valláson nem is lehetnék, légyenek bár, Jésum, Confucius, Mahumed, vagy akárki, követői. A' szelid Ur, jól értvén, engem, hogy Papi Asztalánál, magam jobban ki nem magyaráznám, állélasomra, nem felelt – de helybe hadni, látatott.

Nem az a' Czéлом, hogy azt állétsam, hogy minden, Valaki tanúlt, a' ki az Embert esmerni tudja, ki előtt az Ember méltosága, edjformasága, nyilván van, a' ki megtanulta, mit tész Embernek lenni, a' Hitelt helybe hadja, 's tartozik is, hadni. Ezt akarni képtelenség lenne tőlem – csak azt vagyok, bátor mondani, hogy a' Hitel, tőkéletes, a' maga nemébe: de hogy, a' Hitel leg jobb plánja, kivihető lesz e', Országunkba? az már, más kérdés.

Le lesz é', a' Taglatat, haromszor Németül akár jól, akár rosszul, fordítva? mint a' Levél Író Ur, jövendöli – nem tudom – de alég hiszem – magyarul is, ha még edszer ki adódna, a' Példányok, a' ki adó nyakán, [38] való maradását, onnan gyanitom, mivel még az első kiadás, exemplari is, nagy számmal, ott hevernek, nem akarják azok is venni, kik annyira ragaskodnak, Katzagános Eldödeink által, Ásiából, vagy Finlandból, ki hozott, szokásinkhoz. – Minek⁴⁴ is ezeknek, a' könyv? jobb a' vadaszat, pipa, Kartya, Lovaglás – tudja ennek okát, a'

⁴² A kéziratban: Veteményem

⁴³ A kéziratban: nem

⁴⁴ A kéziratban: minek

Levél Író Ur, valamint azt, is gondolja, mint írja, miért a' Hitel Angol nyelvre is, nem sokára le fordítódik – mely szerentse, még, kevés Magyar eredeti Munkát ért – en jövődni bátor vagyok, hogy minden Europai nyelven, talán Törökül is, meg lész fordítva.

Hogy a' Taglatat nem czáfolás, hanem csak azt mutatja meg, hogy a' Hitel a constitutio ellen van – ezen állétságom, helybe hadja, a' Levél Iro Ur – de kárhoztatja. Nem hijaba ültette, több üdeig, az inquisitio tömlöczébe, Gallilaeit 8 Orbán Pápa, Eő szentsége, e' szerént, mivel a' régi systemáját a' világnak, tagadta, és a' Szent Írás világos szava ellen, azt merte állítani hogy a' nap áll, a' Föld [39] pedig forog – mi azért, el hiszszük, ha bár excomunicálta, ezen Véleményt, vagy ennek hívőjét 's be vevőjét, Pápa Uram – a' ki nem hiszi ma azt, mint esztelent, be zárni lehetne.

A' Francziák, hogy Constitutiójokat fel forgatták – azt írja a' Tudós Ur zavarba dültek – igen is, olly zavarba, melly által Európa szemét, felnyitották hogy lássan, – olly zavarba dültek, hogy a' Tudományok, 's mesterségeket, leg magasb lépcsőre, ez által emelték, és az Ember, ki mivélését, leg inkább eltalálták. –

Távol légyen tőlem, 's a' Hiteltől is, hogy constitutionk felforgatni szándékoznám, vagy meg semmitni ohajtanám. A' Francziák, első felzendülésekkor, abban talan, eltévedtek, hogy Libertét, Egalitet, szabadságot, egyenlőséget, akartak. A' Hitel velem edjüt, csupán ordót, jó rendet akar 's kíván. Azt bizonyossan elhiszi, a' Levél Író Ur, hogy arra nekünk nagy szükségünk van, mind a' Politica, mind a' Iuridica dolgokban – ezer példat hozhatnék elől, melly[40]ből ki sülné az, hogy a' jó policziára, melly nagy szükség, légyen Országunkba – a' mester Ember, a' kereskedő, a' Vevőhöz inkább, mint a' környül álláshoz, alkalmaztatja magát, – a Vendég fogados, tetszése szerént, taxálja az utazókat – ő, azt mondja – az árenda nagy – pedig ez a' sok országát, elhagyta Német, edjik a' másik nyakára veri – 's ki fizeti, egyibb, mint a' Nemesi Rend, mint a' ki, leg inkább szok, Vendég fogadokba szállni – lehetne ebbe, a' közönségnek, Rendet, szabni, az utazok bátorságára.

A Törvénykezést, rossz modját, keserves sohajtás nélkül, nem is emlithetem, mint Biro a' Levél Író, annak fogytát, jól tudhatja. Abban, hogy a' Hitel, a' Jobbágyát, a' Dézmától, Robottól, feloldoztatni akarja, 's ohajtja, bele nem avatkozom maga magaért, e' tárgy körül, a' bölts Hitel szerző Grof, eligge, meg felelt, és a' Taglatat, Logikai okosság nélkül való, ellenvetése, 's Fundamentom nélkül lévő, pusztá okoskodása, ki nem allya, a krisist.

[41] Tudjuk mi azt minnyájan, mikép? mi jusson? birjuk Sz[ent] István Ur olta, Jóságunkat? de nem ez a' kérdés – hanem ez alapon, aljon erősségünk, hogy az Ember fellebb, fellebb emeltetvén, a' tökeletesedésbe, régi szokásit bizonyossan elronthatja, sőt köteles is, elrontani – A varjú, a' paraditsomba is krákokot az orosz lány ordított, a' Bika bömbölt, de az Ember, alég ha így beszélt, az Edenbe, mint ma – ezt, nehezen fogja tagadni, a' Levél Író Ur. Csak az axiomák millyen a' ketszer, kettő, változhatatlanok, egyéb dolog, akár mi légyen, változás alá vettetett, a' nap alatt. Azért hogy a' Palatinus, rég irni nem tudot, nem vét, a' szolgáló ma, ha irni tud. Hogy csak, ez előtt száz Esztendővel, törvényeink szerént, a' boszorkányok meg égettettek, nem hiszem, hogy a' Levél Író Ur, hinne Boszorkányt, annyival inkább, azt tüzre ítélné! Ugyan olvashatja e', a' Levél Író Ur, Orcza pirulás, 's meg döbbenés nélkül, ezen törvény cikkelyt – Lutherani comburantur?⁴⁵ – a' régi mellyett még is harczol?

[42] Ki az a' bölts Törvény-hozó Szolon, ki, világ vegeztéig tartható Törvényt, hozhatna? ha a' gondolkozás minden Embernél szabad – vallyon, nem szabad e', a Maradékánál másként gondolkozni? nem teheti é, a' Rényt Vétekké, és meg fordítva egy Nemzet, ha akarja? azomba, a' Törvényt hozó hatalom, a' Nemzeteknél firől, fira, üdörül, üdöre, alt megy. Csak olly jusson, tehet ma, a' Nemzet ellenkező Törvényeket, a' szent Uraság, törvényivel mint, a' melly jusson, ő azon törvényeket, azokká tudta tenni, vagy tétetni. Hány Törvényink ki küszöböltettek már ma? hányan magokba, elenyésztek? hány, áll hasztalan a' Corpus Jurisba? Csak hogy annak árát fel emelje? vagy hogy, borzadjon az okos Ember, azok olvasasán. –

Miért hagyta ki, Hiteléből annak bölts szerzője, a' Protestánsok Országunkba való, elnyomását? valóba nem azért, mint a tudós Levél Írója vélekedik, mivel az, nintsen. Hogy el nyomtatás nem volna – azt taga[43]dom, és minden protestáns, keseregve tagadja.

Hogy egyenlő szabadsággal, élnének, a' Protestánsok, a' Romano Catholikusokkal – hogy ezt, olly Tudós Firfiu, mint a' Levél Író Ur, allítani meri, felette csudáalom. Abban talán egyenlő, a' szabadságok, hogy a' mi Atyánkat, mind két félnek, lehet mondani, szabad, 's imádkozni – bár azt is, valamelly külömbséggel – de másban ugyan nem.

⁴⁵ A lutheránusok égettessenek meg – utalás 1525-ös rákosi országgyűlés reformátusok ellen fogalmazott törvénycikkére.

A Levél Író Ur, a' Hitelre tett észrevételem, nem méltóztatott figyelemmel ált olvasni. Ott, ezen állításom, ellene mondhatatlan, bebizonyítatik.

Az 179°/1 26^{di}k Törvény Czikkelyt kívánságára, a' Levél Iro Urnak, már jól meg olvasván, nem hogy ezt venném abból észre, hogy minden szabadsága van, a' Protestánsoknak, sőt ugy találom, hogy ez a' Törvény Czikkely, gyalázatjára szolgál, a' Nemzetnek, Embernek Embertársát türni, hogy keljen, azt törvén[n]yel parantsolni, különös [44] dolog. Hiszen,⁴⁶ hasonló Polgari jussal birokot szeretni kell, nem csak tolerálni. Hol vette, az a' fekete sereg, azt a' hatalmat, mivel ő fekete, hogy a' fehért, meg utálja, és magánál alább valonak, tarcsa?

Már csak ez a' Nevezet türedelem, Tolerantzia, egy hasonló Emberi, 's polgári szabadsággal, bíró Atyafiaknak, hogy inyek szerént, éppen nem lehet, azt, az okos, nagyon hiszi. Ezen szó, tolerantzia, már magában, egy meg vetetett állapotot jelent, 's azt teszi, hogy el türöm, mig kedvem tartja – valóba, jele, egy felfuvalkodot, gögös szívnek ha a' Polgár, polgártársát, atyafi Atyafiát csak türheti, de nem igaz szívből, szereti, és véle Javait, nem is edjformán, kívánja közleni.

Értem, valóba értem, a Tudos Levelét, hogy a Nemzetenek, szabad olly constitutziót szabni, magának, a' milyet akar, de tudom azt is, hogy a' Nemzeteknek, mindenkor volt 's van is, szabadságok törvényit [45] szokásit, javítani, vagy el is rontani – mint ezt, a' Levél Író Ur, maga is elesméri, és Levelében állítja.

Minden szazadnak, más a' Geniussa, más az esze, más a' Cselekedete. Caesar, ha fel támadna, 's látná a' bakantsos bajonettos Puskáját hallana annak menydörgését, hát halálos erejét is, tapasztalná? el szégyelve, hogy ő most, talán, káplár sem lehetne, térne vissza sirjába. Mi lehet még ezután századokkal? talán Lovak sem Kellenek, Göz szekeren fogunk repülni, mint már Angliában kérdik (Mech. Magasin N[umer]o 204)⁴⁷ Irnokok sem kellenek, Machinák irnak és fonnyak.

A Protestánsok, tehát építhetnek tornyos Templomokat, Oskolákat Parokhiákat – mint a' Tudos Levél Iro Ur, nagy fénnnyen írja. Köszönöm ezen szabadságot – de ki építeti? A' szegény, ezer bajokkal küszködő Jobbágy, tulajdon költségen, hát a' R[omano] Catholikusokét ki építeti? A' Jus Patronátussal biro maga erszényeből – és miért, a' Protestánsokét is, ugy nem építik? de

⁴⁶ A kéziratban: hiszen

⁴⁷ Azonosítatlan hivatkozás.

többet [46] mondok, ha a' jus Patronatussal bíró, szegény, ország szerte, a' consilium számokra, hogy a' Templomot építhessenek, a' Vármegyék által, alamizsnát, szedett, vagy a' Religionaria Cassából, a' végre, nyerne segedelmet. – Hány Protestáns Ekklesiákkal tette ezt, a' Helytartó Tanács? habárt azért többen már folyamodtak is, ha még is tette, bizonyos, hogy az, az Ekklesia, Kamara Jobbágya volt – hogy tehát Templom, építéssel, el ne szegényednének, azért meltoztatott, azt tenni.

Hogy Hivatalokba, edjformán bevételnének a' Protestánsok, a' R[omano] Catholikusokkal – talán ez nem egész helyes, állítása, a' Tudós Levél Irónak. Az Udvari Magyar Cancellariánál, csak egy Protestáns van ma, a' Consiliumnál egy sins, ide nem értvén, a' consiliáriuságon alol lévő Rangokat, a' Septemvirátuson,⁴⁸ három van, tudtomra. Ugy olvasom pedig, Schvartner Statistikájában, hogy Magyar Országba, a' R[omano] Catholikusok, a' Protestánsoknál, csupan ¼ résszel, nagyobb számmal légye[47]nek. Olvassa meg, a' Tudós Ur, a' Fő Ispányok Laistromát, hány Fő Ispánt talál, Protestánst? hármat. Hat csak három Protestáns lehet, érdemes ezen Méltósagra? e' bizony szép egyenlőségre mutat – hogy egy formán bé vétetnek Hivatalokban, a' Protestánsok, a' R[omano] Catholikusokkal. A' Sclavonitákról, nem is szólhatok, mivel azok ugy is Tótok, 's annál fogva, Emberek nem is tartoznak tán lenni. Ők a' világosság fényét mellyel sugárzik, az Emberiség, Drávájokon, Szávájokon, Colapjokon⁴⁹, ált nem botsájtják; mint haszontalan Echó, vissza ütődik azok partjairól, azon fény. Az Unitariusokrol, fel hozott példa is, mint írja, a' Tudós, nem illik az Emberekhez – de ezen vélekedés ma már, nints Országunkba. Kár, hogy a' Zsidó is, polgári Jussal nem bír – azért hogy a' Jezust elei, e' mostaniaknak meg feszíték? – a' mi büneinkért – Sokratest is, lám méreggel itatta meg, az Areopagus, hogy ujj Istent, pedig igaz Istent akart bevinni Athénébe – azért Athéne, e tettéért, Athéne maradt! – melly törvény bünteti a' fiakat Attyai vétkéért?

[48] Miért a' Protestáns Oskola Tanitok, a' Köz Cassából, vagy az Országoló széktől, fizetést nem kapnak, szint ugy, mint a' R[omano] Catholikus Tanitok? e' kérdésemre, még csak messzeről sem felelt meg, a' Tudós Levél Írója. Én hiszem, hogy az Ősz tudós jól tudja, hogy a' Protestáns Oskolák, szint ugy, veteményes kertjei, az erköltsnek 's a' leg jobb Hazafiságnak, mint a' R[omano] Catholika Oskolák, azt is tudja, a' tudós Ur, hogy a' Király, minden

⁴⁸ Hétszemélyes Tábla

⁴⁹ a Kulpa folyó

Fundatziók feje, Iussa szerént azokkal bánhat. Ha, minden botránkozás nélkül el törölhette, azon heverő sok szerzeleket, azok pénzeit, Javait, a' fundus Religionariushoz,⁵⁰ köthette – miért minden Vallás külömsége nélkül, ne oszthatná, ezt hiv Jobbágyinak. Tudok olly fundatziot is, melly minden Vallás kulombsége nélkül, a' Magyar Nemes Ifjak számára, rendeltetett a' Fundátortól – azért a' fundus Religionáriushoz köttetvén, most már egyedül, a' R[omano] Catholikus Ifjak számára, használtatik. Nem szollok olly fundatziórol, mellyet maganos Emberek hagytak, csupán a' közönségesről tészek emlé[49]tést, miért nem lehetne abból, fizetni, a' Protestáns Oskola Tanítókat? meg nem foghatom, hiszen, a Rátz nagyobb Oskola Tanitoit, a' Kamara fizeti. Elég gyalázatjára, és szégyenére válik, e' Ditső Magyar Nemzetnek az, hogy a' Protestáns Oskolák, fenn maradásokért, az ezer bajokkal terhelt, köz nép nyakán, koldulni kénytelenek. Csudálni lehet, hogy ezt, ez a' Nagy Lelkű Nemzet, valahára észre nem vészi – de ezek csak Protestánsok, tárgya sem lehet, egy csak Protestáns fél, a' Nemzet jó gondolkozásának – így szolt egy valaki – ezeknek köszönheti valóba, a' Magyar hogy még tud Magyarul – és mint egy Tudós Kanonok Ur, egykor szollot, – hogy zabot, és szénát nem észik.

Hogy, a' Levél Író, azt kívánja, hogy a' Superintendentziák, tegyenek össze valamelly Cassát, mellyből az el öregedett, vagy eszekbe meg romlott, vagy akár mi mod, Hivatalyok folytatására, alkalmatlanná [50] tétetett Papokat, táplálják, 's olják meg, a' koldulastol, – nevetem ezen különös projectet. Miből tegyenek illy Fundust, össze, a' Superintendentziák? talán azon Papok fizetéséből, kik ugy is, alig tudnak élni, számos Gyermekeikkel, kevés tukmájokból. Lám, a' R[omano] Catholikusoknál, vagy a' Kamara fizet, az illyeknek vagy a' Megyes Püspök, temérdek Jozágából – és miért, nem fizethetne, a' Protestáns Papoknak is, kik a' status szolgálatjába, el öregedtek? a' Kamara? nints olly bölts, ki erre nekem felelhessen. E' lenne bezzeg, a' szeretet kövén építve, ha ezek is, a' köz pénz tarából, nyernék fizetéseket, élelmekre. Az ő szájakon is, a' Szelid Jézus Evangeliuma, jött ki, a' népet ök is tanították, a' rosszat kerülni, a' Jót gyakorolni, a' Hazát szeretni, a' Fejedelem erant, hiv lenni, a Foldes Urnak, engedelmeskedni.

Azon kérdésemre, hogy a' Protestáns Püspökök, miért nem ülnek a' Die-tán? meg sokkal indirectebb felelt, a' Levél Iro Ur – nem az a' kérdés, bírnak e' ésszel? van e' Tudományok? [51] ésszel bizonyoyosan bírnak, Tudosok is, ra

⁵⁰ vallási alap

is érnek tanulni – meg mutatja temérdek Munkájok, melyly olvasott, 's milyen mélyly be látásu, Férfiak légyenek ők – nem azony kormányra, hanem más akár melyly, nagyobbra, fényesebbre is, méltok volnának ők. Szeretnék már egyszer, éltemben olly könyvet olvasni, melyet valamelly R[omano] Catholikus, nagyobb Pap írna, de ollyat, melyly a' Józan okosság, kritikáját, kiálná. Nem értem a' Francia Bartelomit, Fenelont⁵¹, hanem Magyar Hazám, nagyobb R[omano] Catholikus Papjait értem. Ezek, nem irtak még egyebet, szentek életénél – arra nekem leg alább, semmi sükségem – de tudom, minden okosnak penitentzia gyanánt esik olvasása, az olly bolondságnak. Pázman Péter, híres Kalauzza, és minden Munkája, e' kategoria alá, tartozik. A Marczibány fundációból, a' kérdések meg fejtéséért való Jutalmat, nagyobb részt Protestánsok nyerik el; nem azért, mint ha a' R[omano] Catholikus Papok, arra nem szorulván, a' kérdés meg fejtésével, nem törödnének – én tudom, hogy négy annyi [52] Iromány ment a' Fundátzio Igazgatójához, a' R[omano] Catholika részről – még is, Protestáns koszoruztatott meg.

El nem felejthetem soha, 1825 éppen Erzsébet szent szüzetske napján vagy tiszteletére szentelt ünnepén, az Apaczáknál Posonba, predikált egy Orátor, hova én is, egy Kánonok Ur, barátságaért, el mentem. Midőn vége volt, az előre elhíresedett Predikátziónak, kérde tőlem, a' Kanonok Ur, mikép tetszet volna e' beszéd? Kémtelen voltam, felelni, hogy ennél, botránkoztatóbb, csevegést soha nem hallottam – mivel, a' Predikálló, nem felemltet azt, ki botsájtani száján, hogy az Isten Ersébettel, az ágy szélén, beszélt. Az az Isten, kit a' világ be nem foghat, ki előtt e föld semmi, és tekintetétől, a' milliom világok el enyésznek, egy hitvány főreg Emberrel, beszélne? A' Vallás penészes dogmája szerint, azt mondják, ez meg lehet – de ki álja, e' a' Józan kritikát? melyly nélkül, az okos orátor ma már nem beszélhet. Következő Vasárnap a' Protestáns Predikátor Sz. Ur, ezen Textről [53] Ma mikor az Ur szavát haljuk, ne keménitsük meg sziveinket,⁵² szollot – meg mutatta, beszédében, hogy az Isten, sem Moyzessel, sem senkivel, soha nem beszélt – de beszélt, 's beszél ma is, a' természet, és Józan okosság által. Az⁵³ igen tudós Kanonok szomszédom, sub incognito eljövén velem, a' Protestáns Oratoriumba, – végével a' Predikatziónak, én is kértem, mikép tetszet? Ő nem Etiquetből, melylyhez ugy

⁵¹ Jean Jacques Barthélemy abbé (1716–1795), legnépszerűbb munkája a *Voyage du jeune Anacharsis [...]*; François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715), katolikus érsek, író.

⁵² Zsid 3,7

⁵³ A kéziratban: az

sem tud, mivel testel, Lélekkel Magyar, ezt felelte, Ennél szebb, beszédet, soha sem hallottam el sem hittem, hogy egy Protestáns Predikátor, illy nagy lehet, a' katedrában, ki van ezen Predikátzio nyomtatva, a' Dietalis Praedikatzioiok közt.

Bizonyos hát, hogy eszek van, a' ki azon kételkedni, merne, az valóba nem tudja, mi a' Tudomány? és tudóst soha nem látott.

Hogy, Váji József⁵⁴ Ur 179⁰/1 Ország Gyűlésén, mint a' Levél Iro is írja, ellene lévén annak, hogy a' Protestáns Papok, világi Hi[54]vatalokba, ne léphetnének, – azt, meg akadályoztatta – az világos igaz, jól cselekedte e'? valóba rosszul, – és az Emberi 's Polgari Juss, Egyenlőség, nagy meg sértésével, ha már ott voltak, vannak, a' Catholikus Püspökök, Papok, és ezen Jussaktól, meg fosztani, az egész veszedelme nélkül nem is lehetne. Kár volt Logikai Okosság nélkül, a' Protestáns Papok ellen, beszélni, a' Világi Hivatalokba leendő lépésekben, akadályoztatni, ön fészkébe csunytítani.

De ki rendelte oda a' Rátz Püspököket, ha bár Collateraliter üljenek is, a' Diétán, és a' világi Méltóságokban? ők Deákul nem igen tudnak, Magyarul elég ha értenek – talán előbb jönnek előll, a' Törvény könyvbe, a' Protestánsok?

De, min még jobban csudálkozni lehet, ezen Tudós Férfiak, Tanátsossi Rangra sem emeltetnek, a' Fejedelem által, 's Ordóval, Rendel, sem ékesítetnek, a' Superintendensek; pedig a' Leopold Rend, minden Vallas külömbisége nélkül, osztható. Mitsoda érdemet tettek, némelly R[omano] Catholikus Püspökök [55] és Rátzok, hogy ezt elnyerték! Mar ugyan e' kérdésemre valaki, ezt felelte, mivel a' Protestánsok gyűlölik a' keresztet, ha a' Rend Címere Kakas lesz bizonyosan ők is, nyernek, de ez csak paikos felelet. Hazám Constitutzióm valóba szeretem, kész vagyok azért, vérem is ontani: de hogy, az elnyomatot Ember társom, örökre sirjon, hogy az Sklav legyen, azért, hogy a' boldogság özönében, én részegen fuljak, Embertársom keseregve koplaljon, – ez ellen kiált, minden érzésem. Mind a' Jóra, mind a' gonoszra, edj formán süit, az Ur napja.

Nem a' Constitutzio teszi, az Embert, Emberré, mint a' Levél Iro Ut véli – az Emberek formálják a' Nemztetet, a Nemzet szabja, Constitutzióját. –

Hogy a' Hitel, a' Régi bigótsággal bélyegzet Törvényink ellen van, nem hibás az, azért. Nem akarja, a' Hitel Tudós szerzője, hogy az érdemestől, elvétessen, vagyona, nem is kívánja, hogy a' születés, senkinek elsőbbséget, ne adjon, mint Angliába, már többször volt ez, a' nyughatatlanok akaratja; hanem

⁵⁴ Vay József (1750–1821), 1790/91-es országgyűlésen Szabolcs vármegye követe.

azt ohajtja, hogy kit kit, Eldődi Ditső [56] példája, nagy tettekre buzditson, magat minden áldozat, 's munkától, mentnek lenni, senki se hidje azért, hogy Ősei, vittek végbe, valaha sok szépet, 's halhatatlant, ne gondolja, hogy ő ingyen élhet, 's csak unnepléssel, töltheti napjait. Kisfaludi Sándor, Hazánk Bárdussa, 's Koszorus Poëtája, egy hires odaban, melyet irt, a' nagy Feszte-tit[s]hez, mellynél Horat Carmen Saecularéja, sem sebb, meg mutatta ennek így, mint most van, és nem maskent, szükséges voltát, az Emberisegre nézve.

Boldog Ország valóba, hol a' Királynak kegyelem, az érdem egyforma jutalmazása *ne plorent, suis non respondere favorem speratum, meritis*⁵⁵ – a Jobbágyoknak pedig, a' hűség vezető csillaga.

Napoleont, ha igaz a' mit róla itt, ott beszélni hallottam, ebben is követhetnek, a' Fejedelmek: Egykor kérdeztetvén, mitsoda Hitben lenne? Egy Császárnak úgy mond, kinek több Hiten, vagy Valláson lévő Jobbágyi vannak [57] nem jó bizonyos valláson lenni; mivel az a' Jobbágy, kivel egy hitbe van, elkevélyedik, és a' más vallásun, örömmel héjáz, magát már csak azért is, nagyobnak tartja, 's elsőbnek véli, mivel uralkodója vele, egy értelemben van. Emlékezetemre, a' Kalendariumba, neve után nem is olvastam, mint más uralkodónak, mitsoda Hiten vagy valláson légyen?

Végre, a' Hitelből, Taglalatból sem azt választanám, a' mit a' Tudós Levél Iro, hogy a' Jobbágy, felit fizesse az Ország Gyűlési Követek, diurnumának, szint úgy a' Domestika Cassának⁵⁶ is – hanem azt, hogy az ország Gyűlésére, kiki menjen tulajdon költségén, találkozná olyan, elég kivált Nográdba, hol csak azért, hogy követeknek választassanak, ezereket áldoztak. Az 1825 Dietan Grof Schmidegg,⁵⁷ és Vaji Ábrahám Ur,⁵⁸ Ön költségeken, mint hallám voltak és a' Nemzettől annyira kedvelt, Nagy Pál Ur:⁵⁹ a' Domestika Cassát általán fogva, a' Nemesség tegye öszve, mellyből fizessék, a' Vár[58]megye Tiszteit, utakat, hidakat csináltassanak, köz Épületeket, építtessenek – elég, a' Jobbágyinak, a' Hadi Ado, Portio, és hogy katonsákokdik, védi az Országát, Constitutziot, a' Csendes köz békét, örzi, és fenn tartja, tulajdon költségén.

⁵⁵ Horatius Epist. II.1, 9. „Ploravere suis non respondere favorem” – „azért búsultak, amért nem/ kaptak hálát érte” (Bede Anna fordítása)

⁵⁶ a vármegye házi pénztára

⁵⁷ Schmidegg Ferenc az 1825/27-es országgyűlésen Zemplén vármegye követe.

⁵⁸ Vay Ábrahám (1789–1855), Vay József fia, az 1825/27-es országgyűlésen Borsod vármegye követe.

⁵⁹ Felsőbüki Nagy Pál (1777–1857), az 1825/27-es országgyűlésen Sopron vármegye követe.

A Tudós Levél Iro Ur, meg enged, illy bátorságomnak, hogy állétásit éppen helybe nem hagyhattam – Számon, pennamon, soha nints más, mint Sívemen – az igazat, félelem nélkül kimondom, a' mint diktál Lelkem, úgy ir tollam. Nem mutogatásból, vagy hogy, Tudósnak tartassam tettem ezt – felőlem az Ősz Tudós hidje; a' Hirre nints semmi szükségem – Név nélkül adtam, 's adom közre, minden értekezésem – ne talán azt monja valaki, *Respice quod non esse quam sit sibi curta, supellex.*⁶⁰ Egyetlen boldogságom lévén, az Olvasás, Örömmel fogom mindenkor, Leveleit olvasni, kivált ha tisztelői közé, számlálni méltoztatik. 29 Junii 1831.

⁶⁰ Persius Sat. IV, 52 „*Tecum habita: noris quam sit tibi curta supellex.*” – „Lakj te magadban, s meglátod: mily koldus a házad!” (Muraközy György fordítása)